

AKADEEMIA

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 6

Ajakirjanduslik toimetamine . . .	Maarja Pärl-Lõhmus
Eesti filosoofia	Urmas Sutrop
Peipsivenelased	Eiki Berg, Hill Kulu
Paul Fleming	Edzard Schaper
Luulet	Paul Fleming
Paul Fleming ja Edzard Schaper	Liina Lukas
Kas privaatkeel on võimalik?	Rush Rhees
Euroopa rahvaste geenid ja keeled	Robert Sokal jt
Kuldne oks	James Frazer
Jumalkuningas ja välissfäär	Sergei Stadnikov
Kas Jumal mängib täringuid?	Ian Stewart

Kolleegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalialia</i>	Jaan Kangilaski
.	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalialia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 27. V 1996. OÜ «Greif» trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 2600. Tell. nr. 965.

© AKADEEMIA 1996

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 6 (87)

Ajakirjanduslik toimetamine suletud ühiskonnas	
<i>Maarja Pärl-Löhmus</i> . . .	1123
Nietzsche, Kaplinski ja eesti filosoofia	
<i>Urmas Sutrop</i>	1146
Peipsivenelased: Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteetidid	
<i>Eiki Berg, Hill Kulu</i>	1164
Luuletaja Ida ja Lääne vahel: Paul Fleming	
<i>Edzard Schaper</i>	1184
<i>Tõlkinud Liina Lukas</i>	
Luulet	
<i>Paul Fleming</i>	1189
<i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	
Paul Fleming ja Edzard Schaper	
<i>Liina Lukas</i>	1193
Kas privaatkeel on võimalik?	
<i>Rush Rhees</i>	1202
<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Euroopa rahvaste geenid ja keeled	
<i>Robert R. Sokal jt</i>	1221
<i>Tõlkinud Alar Aints</i>	

Kuldne oks	<i>James G. Frazer</i>	1250
	<i>Tõlkinud Triinu Pakk</i>	
Jumalkuningas ja välissfäär: Vana Riigi aegsete vaaraode universalistlikud väljendid ja pöördumised püramiiditeks- tides	<i>Sergei Stadnikov</i>	1274
<i>Väitlus:</i> Ballaadiuuriaja Villy Sørensen. Villy Sørensen, "Rah- valaulud ja kihlused." <i>Tlk Ene-Reet Soovik. — Akadee- mia</i> , 1995, nr 5, lk 1039–1056, nr 6, lk 1244–1262.	<i>Arne Merilai</i>	1298
<i>Arvustus:</i> Eesti ajalugu taanlastele. Vello Helk. <i>Estlands historie — kort fortalt</i> . Odense Universitetsforlag, 1993.	<i>Helmut Piirimäe</i>	1302
Madli Puhvel. <i>Symbol of Dawn: The life and times of the 19th-century Estonian poet Lydia Koidula</i> . Tartu Univer- sity Press, 1995.	<i>Anne Behrndt</i>	1306
Editorial note. Summaries		1311
Kas Jumal mängib täringuid?: Kaosematemaatika. XI	<i>Ian Stewart</i>	1319
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>	

Lk 1163, 1201, 1220, 1249, 1297: Elin Sütiste tušijoonis-
tused (1995).

Et ERI peeti ideoloogiaasutuseks, olid eriti olulised ka ideoloogiline võitlus ja vastupropaganda (Raudsepp 1985). Siiski kaitsesid ja seletasid ka toimetajad ise oma arusaamu ja põhimõtteid, tuues järjest selgemalt esile nõudmiste absurdsust ja sisemist vastuolu (Kraut 1985: 7).

Mõned toimetajad olid määratud raadionõukogusse, mis pidi formaalselt otsustama ER põhimõttelisi küsimusi ning ka olulisi nõudmisi. Raadionõukogu töö oli formaalne. Toimetajate tegelik osalus ER juhtimises puudus (intervjuu BEga).

ER parteikoosolekutel tegeldi peamiselt toimetajate kasvatamisega. Samas pidasid toimetajad parteikoosolekuid töösajade arutamise paigaks. Märkatav on kasvav julgus tööprobleeme avameelselt nimetada. See loob parteikoosolekutel erilise lõhe toimetajate vahel, kui üks leer peab parteikoosolekuid eelkõige kõnede ja oma lojaalsuse demonstratsiooni kohaks. Just "parteilisele kohusetundele" viidates alustati parteikoosolekutel toimetajate huvide kaitsmist parteijuhtide vastu, süüdistati juhte ebakompetentsuses.

Toimetaja mõjutajaid oli otseseid ja kaudseid, avalikke ja varjatuid. Mida tugevam professionaal ja sõltumatum isiksus toimetaja oli, seda vabam oli ta saadete tegemises, seda vähem tuli tal kokku puutuda nn taustaprobleemidega.

Kas toimetajad teadsid, kes määras ja kus määrati kehtestatud reeglid? Intervjuudest toimetajatega selgus, et eelkõige juhinduti peatoimetaja nõudmistest. Üldiselt olid iseloomulikud vastuolud saatekava juhtidega. Samuti oli üldine, et kardeti veel kedagi nimetut, kelle tõttu oli õigem probleemidest avalikus kohas ja ka telefonis mitte rääkida (intervjuu TMga). Toimetajad rõhutasid oma intervjuudes ka Raadiomaja-sisest intriigide õhkkonda. Ei olnud päris selge, kes kelle peale ja mille pärast ülemustele kaebamas käib. Ent kaebamist oli palju.⁸

Toimetaja tagasiside ja mõjutaja oli igal hommikul toimuv raadio lühikoosolek, kus tehti kokkuvõtte eelmise päeva programmist.

⁸"Ma arvan, et Slutskil oli palju informaatoreid. Tol ajal oli pugemine täiesti tavaline. Ainult oodati ukse taga, et saaks minna rääkima. Aga kust inimesed teadsid, et tuleb minna? Eks siis oli mingit kasu." (Intervjuu LPga.)

Mitmete vanematele toimetajatele oli sealse koosoleku hinnang oluline. Ometi kajastasid just selle koosoleku seisukohad rohkem üldisi normatiivseid hinnanguid ER töötajate ja saadete kohta. Samas oli see võimalus seada toimetajat toimetaja vastu.⁹

Tsensuuriga tegeles ERs peale ametliku sensorini enamik ametite ja tasandite. Omal viisil oli ühendatud kogu tööprotsess pideva järelevalvega kui protsessi osaga, nii et seda peeti loomulikuks. Raadio sensorit kutsuti majas sõbralikult eesnime pidi ning teda peeti "meie" osaks. Kontrolli tähendas ka toimetajate telefonikõnede pealtkuulamine, Raadiomaja küllastavate inimeste registreerimine ja kontroll, inimeste eraelu tihe sidumine Raadiomajaga. Varjatud tsensuur oli raadiosaatekava jälgimine, saatevalikute tegemine, teemade ja autorite valimine ning enamik tööga seotud konkreetseid otsustusi.

Toimetajate intervjuude põhjal võib öelda, et toimetajatele oli enesemääratlus oluline. Enamik intervjueritud toimetajaid pidas end "ajakirjanikuks, kes töötab toimetajana". Oluliseks peeti ka oma saadet või saatesarja, mis andis tööle konkreetsuse ja selge sihi (Lepikov 1980: 36–37). Raadiotoimetaja identiteedis 1980. aastatel oli peale toimetamistöe oluline veel tema "mitteformaalne" keskkond — inimeste ring, kellega toimetaja end identifitseeris ning kes teda toetasid. Oluliseks peeti ka kõrgkooliaegset keskkonda. Et suur osa toimetajaid oli õppinud TRÜs, siis oli see oluline tunnus ja side toimetaja enesemääratlemisel. Intervjueritud toimetajad rõhutasid kõik Raadiomaja tugevat integreerivat toimet. Erinesid aga grupid, millega end Raadiomajas identifitseeriti, mida "omaks" nimetati. "Oma" grupe oli mitmel toimetajal rohkem kui üks.

4. TOIMETAMINE TEGEVUSENA

Kõik toimetajad viitasid ühel või teisel tasandil räägitud nõudmiste ja tegelike nõudmiste vastuoludele. Näilise dünaamilisuse

⁹"Retsenseerimine oli suurim silmakirjalikkus. See oli silmakirjalikkuse paraad, psühholoogiline terror. Kui üks toimetaja peab retsen-seerima teise toimetaja tööd, siis see on täiesti võimatu." (Intervjuu LPga.)

aastakümnetel oli jaotatud rolliliselt selgelt mitme isiku vahel, oli nüüd nihkunud toimetajaameti sisemiseks probleemiks, rollikonfliktiks.

Küsimus on ühtlasi ka toimetajaameti eri tasandite muutumises avatuse-suletuse skaalal. 1960. aastatel piirasid toimetajat nii reporter-autor kui ka institutsioon Eesti Raadio koos selle kaudu vahendatava ideoloogia ja maailmapildiga. Toimetamine tähendas selles suletuses siiski suhteliselt sõltumatut, avatud tööd. 1980. aastateks oli toimetaja ametist kujundatud institutsiooni osa, ametliku otsustaja roll. Toimetajal tuli esindada ühtaegu nii ideoloogilist institutsiooni saadetes — toimetada mitteformaalne tekst formaalseks institutsiooniliseks materjaliks — kui ka esindada kujuteldavaid saatekuulajaid institutsioonis.

Toimetajate puhul, kes varem olid aastakümneid töötanud reporterina, ilmutas end vahel ka endisaegne reporteri—toimetaja suhe. 1980. aastatel kogetu põhjal tundub, et endiste reporterite suhe maailmaga ja oma tööga oli rohkem valulik-tundlik ja nende üldine valulävi madalam kui neil toimetajatel, kellele töö raadio-praktika alguses ei alanud elavast kontaktist inimesega ja saate tegemisest, vaid lindistatud saate kontrollimisest (kas see vastab mallsaate nõudmistele).

3. NÕUDMISI TOIMETAMISE KOHTA EESTI RAADIOS 1980. AASTATEL

Toimetaja ERs viidi järjest rohkem objekti seisusse, kellelt nõuti kuulajate mõjutamist ja kuulajaga manipuleerimist. Marksism-leninismi ülikoolis õppimine tehti kohustuslikuks loomingulistele toimetajatele. Kursuse lõpetamisel tuli toimetajatel kirjutada ideoloogilisest paradigmast lähtuvad tööd, milles sunniti ideoloogiliselt kritiseerima oma tööd.

Kuigi toimetajate töölevõtmisel ei esitatud neile mingeid ettekirjutusi ega nõudmisi ja tööleping sisuliselt puudus, olid sõnastamata reeglid küllalt ranged. Nendega võis kokku puutuda mis tahes ammust enesestmõistetavat kommet kahtluse alla seades. Võis teha isegi omapoolse ettepaneku, ent vastuseks saada: "Aga see ON NII." Näiteks selgus, et lugemistekste/luuletusi **peab**

kirjutusmasinal ümber lööma, raamatulehekülgedest ei või teha koopiaid ega mitte ka otse raamatust lugeda. Tuli välja, et masinakirjabüroos töötab inimesi, kes peavad jälgima, mis saatesse läheb.

Nõudmiste esitamine toimetajale oli iseenesest ambivalentne nähtus. Esitajateks olid partei, peatoimetaja, ER juhtkond või ka keegi "kaastoimetaja", kes seati selleks vastavasse rolli — volitati esitama nõudmisi sisuliselt iseendale.

Eriti tihti ja peaaegu regulaarselt oli korraldatud etteheidete ja vastava enesekriitika etteasteid, eriti muusikasaadete puhul. Iseenele esitatavate nõudmiste puhul on märgata teatud arengut lihtsameelsest esitusest kuni oskuseni nõudmised siduda omakorda nõudmiste ja tingimustega, mida töö paremaks tegemiseks vaja. Võib jälgida, kuidas toimetajad õppisid ära parteilise ründamise kui allutamisevahendi ning hakkasid seda kasutama vahendina enda kaitsmiseks. Vasturünnakus õpiti kasutama samasugust kehtivat ideoloogilist väljendusüsteemi (Himma 1985).

Kultuurisaadetes ja kunstivaldkonnas — kuuldemängudes — hakati "ideelisust" nõudma otsesõnu. Esitati ka proportsioonid, kuidas erinevat materjali esitada. Ka kirjandussaadete normeeriti — olid olemas vastavalt ideoloogiliselt "head" ja "halvad" kirjanikud ning kunstnikud. Nemad said esineda raadios vastavalt oma lojaalsusele. Toimetajad pidasid oma eesmärgiks lubatud kultuuriinimeste ringi pidevat laiendamist või vähemalt püüdsid seda teha (intervjuud JHga, TMga). Samuti olid olemas enam-vähem selged piirid ning rollid, milles keegi võis esineda (Tarand 1985: 3, 14).

Eraldi tõsisel probleemil oli meelelahutussaadetega, sest need olid eriti kuulatavad. Samas oli aga raskusi sobiva materjali leidmisega, sest keelatud oli just konkreetse elulise kogemuse sügavam analüüs ning seostele viitamine (Juske 1985: 2–5).

Eri toimetustes valitses erinev majanduslik seis, mis aga peegeldas küllalt täpselt saadete ideoloogilist tähtsust. Nii töötasid lastesaadete tegijad tihti minimaalse tasu eest, samas oli saadete tegemine selles valdkonnas tunduvalt keerulisem. Samuti olid lastesaate toimetajad tööga üle koormatud (Kiviloo 1987: 61).

programmi laiendamine Eesti Raadios. Plaanis oli muuta ER aegapidi kakskeelseks. Seoses sellega oli plaanis ka venekeelse te saadete toimetuse laiendamine ning vene saadete toimetajate liitmine kõigi ER peatoimetustega. ER uue juhtkonna kurss oli raadio tihedam sidumine parteiga ning venekeelse programmi mahu suurendamine ERs. ER püsimist eestikeelse raadiona peavad eriti oluliseks saavutuseks ka raadiotoimetajad.

ER töötajatel tekkis uus olukord, milles muutusid senised väärtused ja normid. Tekkis täiesti uus nähtus — ühiskondliku poliitilise aktiivsuse vabatahtlik näitamine, poliitilise valvsuse tegelik ilmutamine, erilise tubliduse demonstreerimine uue EKP KKst tulnud juhtkonna rõõmuks. Muutusid väljakujunenud hierarhilised suhted. Igas peatoimetuses loodi oma parteigrupp, mis pidi hakkama otsustama kogu peatoimetuse olulisemaid probleeme. Toimetuste parteirakukestele anti ka rohkem õigusi ülejäänud toimetuselike arvelt, lõhkudes sel viisil toimetuste sisemist ühtsust.⁷ Uus juhtkond üritas vabaneda mitmest kauaaegselt professionaalsest toimetajast, uutele toimetajatele tehti kohustuseks astuda NLKP liikmeks. Eesti Raadios üritati luua EKP KK struktuuri jälgendav parteihierarhiline süsteem.

2. TOIMETAJA EESTI RAADIOS

Toimetaja on Eesti Raadios 1980. aastate algul keskne raadio-saadete tegijate ametinimetus. 1960. ja ka 1970. aastate esimesel poolel valitses aga selge erinevus reporteri ja toimetaja töö vahel.

Reporter oli saate loominguline tegija, kes leidis teemale sobiva raadiopärase vormi ning kasutas võimalikult palju kunstilise mõjutamise võtteid. Tema positsioon oli lähedane kuulaja omaga: saade ja teema pidid vastama kuulaja huvidele ning ootustele. Reporter teostas end saadet tehes, tema tööd peeti loominguliseks.

⁷“1970. aastad olid veel normaalse kompromissi aeg, aga 1980 oli puhtalt see vaenulikkus juba. Need piirid olid juba niisugused... Kasvõi inimesena tunnend end juba alaväärtuslikuna, kui on mingi seltskond, kes on puhevil ja käib salapärase nägudega, räägib millestki...” (Intervjuu JHga.)

Toimetaja etendas selles saate valmimise protsessis eelkõige raadioametnikku, kes vastutas saate valmimise eest formaalselt. Ta vastutas ka ideoloogilisi ning ametkondlikke kriteeriume silmas pidades sisu ja vormi sobivuse eest, vajaduse korral muutes reporteri saate tervikut, asetades selle sobivasse konteksti või tehes kärpeid. Toimetaja vastutas selle eest, et saates ei oleks küsitavusi ega midagi keelatud.

Niisiis lähtusid reporter ja toimetaja saate tegemisel vormiliselt eri positsioonidelt, mis aga ei pruukinud tähendada arusaamade erinevusi saate tegemisel. Ometi tuli reporteri kui tegija ning toimetaja kui otsustaja vahel ette ka pingeid.

Toimetaja nägi sageli reporteritöös vaid algetappi saate valmimisel, töö tegemise vahendit. Ta ei tundnud huvi reporteri saate sisuliste küsimuste vastu ning saate kui loomingu vastu, sageli ei tunnustanud piisavalt reporteri kui looja kõrget enesehinnangut. Reporter aga süüdistas toimetajat saate mõtte mitteamapimises, pealiskaudses ja formaalses käsituses, ebaprofessionaalsuses: "Algaja toimetaja võib panna tundideks tegevusetult ootama kõige meisterlikuma reporteri, veel enam — lõigata suvaliselt tema palast välja kõige õnnestunuma minuti, mille otstarvet ta pinnapealsel kuulamisel ei taipa." (Pant 1964: 99.)

Võrreldes 1960. aastatega muutus toimetaja roll Eesti Raadios 1980. aastatel oluliselt. 1960. aastatel peeti esmaoluliseks saadet ennast. Saade pidi oma olemusega looma endale nii sisu kui konteksti. Reporterit maailmapilti usaldati, samas pidi ta kandma ka vastutust oma saate eest. Sellesse ametisse valiti kindlaid, sobiva ideoloogilise taustaga töötajaid. Toimetaja töö oli üksnes saate tehniline korrastamine, loomingu tegija-reporteri ideede järgimine või selgem esitamine ning teadustamine.

1980. aastateks oli toimetaja kasvanud täielikuks otsustajaks saate üle. Tema võis ja pidi valima, tsenseerivalt toimetama autori teksti, kujundama ümber mõtteid ja aktsente. Toimetaja võis seega saadet omakorda vaadata kui materjali.

1980. aastatel polnud saate tegija ja toimetaja roll enam nii selgelt eristatud. Toimetaja saate tegijana pidi seega olema ühtaegu kahes seisundis: saate vaba looja ning selle esmane (ja kõige põhjalikum) tsenseerija. Seega sama protsess, mis varasematel

4. Vabameelsema suve lõpu jätkumeeleoludes (mida oli eelnevalt ERs sellisena ka reklaamitud) lihtsalt nooruslikust uljusest kujunes juhuslikult selline kontrollimatu olukord, üks vale otsus aga tingis järgmise.
5. Jalgpallivõistluse korraldus oli nõrk (ootamatult palju rahvast, staadionitöötajad hakkasid ise pileteid müüma, stsenaarium oli nõrk, üritus kooskõlastamata linnavalitsuses jm). Aur läks muuks.
6. Intsident provotseeriti tahtlikult, et lavastada sündmus ja seejärel süüdlased vastutusele võtta ning ideoloogilisi raame karmistada. (Viideteks sündmuse pikk ettevalmistusaeg, hea reklaam, mõne korraldaja jätmine šefluskohustusest eemale, ansambli "Propeller" esinemise keelamine, elektri tahtlik väljalülitamine, kommentaatorite vabameelne/provotseeriv jutt, valede korralduste andmine massiüritusel ning sellega provotseerimine, miilitsa kiire saabumine jm).
7. Kõigist versioonidest midagi.

EKP KK tegi toimumus süüdlaseks Eesti Raadio, võttes vastu sellekohase dokumendi "EKP KK büroo 16. 12. 1980 koosoleku protokoll Eesti Raadio kohta" ja "Olukorra parandamise abinõude plaani" (Parteiarhiiv, f 1, n 4, s 5713, EKP KK büroo istungi protokoll nr 161, 16. detsembril 1980), mis olulisel määral mõjutasid ja halvasid ER tööd kuni 1985. a detsembrini. Siit sai alguse uus etapp EKP KK ja ER suhetes, mil EKPs nähti Eesti Raadiot üksnes ideoloogiaasutusena. Ajavahemikul 1981–1985 oli ER tegevus otseselt EKP KK igapäevase kontrolli all koos sellest johtuvate nõudmistega ning tagajärgedega. Raadiotöötajaid hakati nimetama "ideoloogiatöötajateks" ning kõik ER peatoimetused ideologiseeriti.

1984. a tehti NLKP KKs otsus "Eesti NSV juhtiva kaadri osavõttust töötajate hulgas tehtavast poliitilisest kasvutööst". Otsus võeti vastu ajal, mil Eesti juhtimine oli niigi täielikult partei kontrolli all ning ajakirjanduse sõnavabadus oli endiselt takistatud.

Kuigi vormiliselt ER ei olnud EKP alluvuses, vaid omaette liidulis-vabariiklik komitee, määras ER juhtkonna ametisse EKP KK. Eesti Raadiot oli EKP Keskkomitees 1970. aastatel nimetatud "ideoloogiliseks pailapseks".

Pärast 1980. a jalgpallimatši sündmuse tugevnes surve ERle. Varasematel aastatel oli ER juhtkond vältinud EKP juhtkonnaga

võitlemist ning hoidunud probleeme laiemale pinnale kandmast. EKP KK hakkas ER vastu rohkem huvi tundma 1980. aastatel.³

1981. aastal vahetas EKP KK välja ER juhtkonna. ENSV Teleraadiokomitee esimehe asetäitjaks raadio alal sai Allan Kulaste ja aasta hiljem Uno Tulp. Aastatel 1981–1982 muutis uus ER juhtkond igapäevase töö sõltuvaks parteijuhtide hinnangu-test. Vastasseis ER ja EKP KK vahel peegeldus järjest otsesemalt omakorda ER toimetajate suhetes. Kuulumine NLKP ridadesse mõjutas toimetajaid järjest otsesemalt.⁴

ER viimine Üleliidulise Raadio alluvusse muutis ER otsesuh-teid Moskvaga, eriti selle suhtumises ERsse. Käsud ja nõudmised ise aga kordusid periooditi, vastavalt uute juhtide tulekule ja nende nõudmistele, sest ilmselt nõuti seda omakorda neilt.⁵ 1970. aasta-te alguses kehtestati ERs kõigi raadiosaadete lindilt mahakirjuta-mise kohustus. Suuremaid muutusi sellega seoses oli vene keele osatähtsuse suurendamise nõudmine ER programmis. Vene keele osatähtsuse suurendamise nõudmine kasvas pidevalt. Nõudmise täitmine tähendanuks eestikeelse ER kadumist ning seega ka Ees-ti põhjalikku venestamist.⁶ Aastatel 1983–1984 algas venekeelse

³“Vaheseisemist EKPst hakkas tulema pärast olümpiamänge. Eks Moskva nõudis neilt ja nemad omakorda meilt. Spravkasid tuli kirjutada iga päev.” (Intervjuu HJga.)

⁴“See kõik võis olla mingi sisemine värk, et ma sellest ei rääkinud või rääkisin ridade vahelt — vihjetega või pool mõistukõnet..., aga et ma oleksin seal hakanud, lähtudes sellest, et ma olen NLKP liige, et ma hakkam nüüd midagi teist moodi tegema, teist juttu rääkima või teist asja eetrisse tooma, ei...” (Intervjuu BEga.)

⁵“See käis periooditi kõik — tulid uued ülemused ja kõik hakkas otsast... 1970. alguses oli see, sest enne seda nad vahel käisid siin ja mõnda asja **palusid** meilt. Aga siis, kui tuli see teade, et raadiod viiakse üle liidulis-vabariiklikeks raadioteks, siis ma mäletan, et nad ükskord ütlesid, et praegu me palume teie käest, aga varsti võime me hakata nõudma.” (Intervjuu HJga.)

⁶“Vene keele küsimus oli tol ajal väga päevakorras, et miks me Moskvat kanname nii vähe üle... me tõesti kandsime vähe, võrreldes praegusega, kui palju vene keelt on... Meil polnud ER venekeelseid saateid üle tunni aja. Slutsk võttis selle vastu kõik ette, et me ei kannaks üle Moskvat.” (Intervjuu HJga.)

vene keele grammatikast. *M. P.-L.*), samuti kui kakskeelsuse küsimused; välja töötama ja läbi viima selle töö põhjaliku parandamise, mis kindlustaks kõigi töötajate vene keele oskuse tasemel, mis vastab kasvava põlvkonna kommunistliku kasvatustöö nõuetele." Samuti on EKP's omaalgatuslikult määrust laiendatud, nõudes otsuses "erilise tähelepanu pööramist NLKP rahvuspoliitika leninlike printsiipide selgitamiseks, NSVL ja ENSV konstitutsiooni tundmaõppimisele." EKP KK on määrust tõlgendades seda märgatavalt laiendanud, kasutades võimalust siduda vene keele õpetamise probleemid oma igapäevase propaganda-tööga: "Kasutada selle ürituse läbiviimist ühtlasi igakülgsest töötajate patriootilises ja internatsionaalses vaimus kasvatamiseks, tugevdades nende koostööd töö kvaliteedi ja töö efektiivsuse tõstmisel ja inimestevaheliste kommunistlike suhete vormumisel." Nagu eelnevast näha, on Moskva küllalt lühike konkreetne venestamismäärus kohaliku tõlgendamise käigus valgunud üldsõnaliseks ideoloogiafraasiks.

Ent ER tööd ja arengut uurides on põhjust sellel dokumendil peatuda rohkem kui ainuüksi fooni loojal. Salajases otsuse täitmise plaanis on ER märgitud täideviijaks ja vastutajaks kuues punktis 29-st. Need on:

"19. TV-s viia läbi telekursus vene keele iseõppijatele 30 tunni ulatuses, iga tund 18 minutit. Planeerida need tunnid niisugusel ajal, et võimalikult suur auditoorium saaks neid jälgida. Tähtpäev: 1979. a. II kvartal. Vastutaja: ETV ja ER. (NB! Siit nähtub, et ideoloogiliselt olulisemaks peeti siiski ETVd, ent ERi nähti TV abistaja/täiendaja/toetaja osas. *M. P.-L.*)

20. Hakata Kesktelevisiooni III õppeprogrammi üle kandma Tallinnas, Kohtla-Järvel, Narvas ja arutada küsimust, kuidas luua tehnilised tingimused, et seda programmi 1985. a. üle kanda kogu Eesti territooriumi ulatuses. Tähtpäev: 1979. a. II kvart. alates. Vastutaja: ENSV Riiklik Plaanik., ENSV Sideministeerium, ETV, ER.

21. TV ja raadio informatsiooni ja propaganda saadetes ning ajakirjanduses laiemalt tutvustada vene keele ja kirjanduse õpetamise eesrindlikke kogemusi, propageerida keeleõppimise võimalusi raadio ja TV kaudu. Kasutada seda tööd igakülgsest elanikkonna kasvatamiseks kommunismi vaimus. Viia sel eesmärgil sisse spetsiaalsed rubriigid. Tähtpäev: 1979. a. I kvartal. Vastutajad: ETV, ER, Vabariigi ajakirjanduse organid.

22. Koostada nimekirjad filmidest, mida noortele vene keele õppijatele näidata ja kindlustada nende filmide regulaarne demonstreeri-

mine. Tähtpäev: 1979. a. II kv. Vastutaja: ETV ja Raadio, ENSV Haridusministeerium, ENSV Kõrg. Kool. Minist., ENSV Tööstusk. Valitsus.

24. Läbi arutada Eesti Raadios spetsiaalsete kooliealistele noortele mõeldud erisaadete organiseerimine ja tulla vastavate ettepanekutega EKP KK-sse ja ENSV Ministrite Nõukogusse. Tähtpäev: 1979. a. I kv. Vastutaja: ETV, ER, ENSV Haridusministeerium, ENSV Kõrg. Kool. Minist., ENSV R. Tööstusk. Valitsus.

25. Laialdasemalt kasutada TV-s ja raadiosaadetes revolutsioonilise liikumise ja Isamaasõja veterane, samuti töökangelasi, tööeesrindlasi, tuntud teadlasi, kultuuritöötajaid, ühiskondlik-poliitilisi tegelasi, teiste Nõukogude Liidu rahvaste esindajaid. Tähtpäev: pidevalt. Vastutaja: ETV, ER." (Kiin, Ruutsoo, Tarand 1990: 171–178.)

Kirjeldatud dokument sai oluliseks suunanäitajaks 1980. aastate ER töös. Samas aga pole selle dokumendi olemasolust ning selle sisust teadmist möönnud intervjueeritud raadiojuhid ka nüüd, 15 aastat hiljem, ehkki dokument oli salajasena laiali saadetud nende asutuste juhtidele, mis olid seotud selle plaani elluviimisega ning vastutasid selle eest.

Selle otsuse olemasolu oli tunda 1980. a ühiskonnas — ENSV 40. aastapäeva kõned ja EÜE hooaja avakõne peeti vene keeles. Olukord teravnas 1980. a sügisel, kui 22. sept. peeti Raadio—Televisiooni traditsiooniline jalgpallimatš, mis aga lõppes vaatajate protestist alguse saanud noorsoorahutustega.

Jalgpallimatši sündmuse ja tagajärgede tegelikke põhjusi pole siiani täpsemalt uuritud. Toimunu selgituseks on 6–7 erinevat versiooni:

1. Selgitus ajakirjanduses ja EKP KKs: süüdi on ER töötajad. Kaudselt olevat süüdi ER ja ETV programmid, kus on palju ingliskeelseid laule. Saates "Soovid, soovid, soovid..." nähti rahutuste õhutamist, tervitustesse olevat olnud kodeeritud salajasi nõukogudevastaseid üleskutseid.
2. EKP KK uus juhtkond tahtis õigustada kevadist kaadripuhastust, viidates toiminuga endiste juhtide töö puudujääkidele ja vigadele ning kasutas toimunu oma huvides ära.
3. EKP KK juhtkond ei tahtnud tunnistada oma toimetulematust ja vigu ning oli sunnitud NLKP KK korraldusel süüdlasi karistama, tehes selleks süüdlaseks ERi, millega mõistagi kaasnesid vastavad tagajärjed.

ajakirjanduslikust tervikpildist. Arengut jälgides tundub, et Ringhäälingu teke ning kujunemine Eestis, mis toimus lühikese ajaga kiires tempos, kordas üldjoontes ja probleemides Eesti ajakirjanduse kujunemise alguslugu.

Kommunistliku Eesti Raadio esimesed 15 aastat (1940–1955)² tähendasid Eesti Raadio muutmist ÜK(b)P/NLKP propaganda- vahendiks, tema kohanemist nõukogude “kõneleva ajalehe” rolliga, nagu Lenin oli ringhäälingu koha määranud. ER elavnemine algas 1950. aastate teisel poolel, mil tööle tulid Valdo Pant, Lembit Lauri, Aadu Slutsk, Inge ja Ivar Trikkel jt, saadete maht kasvas, žanriskaala laienes.

1970. aastatel süvenesid vastuolud kohaliku EKP Keskkomitee juhtkonnas. Intrigid ja pealekaebamised EKP KKs töid Moskvast Tallinna ideoloogilisi kontrollidele. Sellised komisjonid revideerisid Eesti ajakirjandust EKP KKs näiteks 1976. ja 1979. a, tuues enesega kaasa ka vastavad ideoloogilised otsused. Sama malli järgi käitus Moskva kõigis liiduvabariikides. Eesti Raadiot revideerisid vastavalt Moskva NSVL Üleliidulise Raadio kontrollid. Nende käigud sagesid, nõudmised muutusid karmimaks pärast ER ja Eesti Televisiooni viimist Moskva otsealluvusse 1976. a. ER juhtide kutsumine üleliidulise raadio juhtide ette aru andma muutus tavaliseks.

Eesti poliitilist olukorda mõjutas NSVL MN salajane määrus liiduvabariikidele 13. oktoobrist 1978 “Abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides” ning vastavasisuline EKP KK büroo otsus 22. detsembrist 1978 koos üksikasjaliku pikaajalise tegevusplaaniga.

Võitlused EKP KK juhtkonnas lõppesid 1980. a kevadel, mil Moskva kõrvaldas võimult EKP KK liberaalsema suuna, mis oli esindanud Eestit Moskvast (sh EKP KK ideoloogijahi Vaino Väljase). Senised ideoloogid vahetati välja ustavamate Moskva-keskset ideoloogiat järgivate ning esindavate kommunistidega, kes pidid esindama Moskvat Tallinnas. Moskva esindajatena tuli EKP KKs võimule kolmik Karl Vaino, Rein Ristlaan, Vladimir

²Sellesse ajavahemikku mahuvad ka sõja-aastad 1941–1944, mil paralleelselt toimisid *Landessender Reval* Tallinnas ja Leningradi Raadio eestikeelsed saated.

Käo. Ideoloogiline võitlus, mis varem käis põhimõtete vastuoluna peamiselt EKP KKs endas, kandus keskkomitee struktuuridesse, ajakirjandusse ja ka ERsse.

1980. a alguse Eesti NSV sisepoliitiline võitlus oli tegelikult äärmiselt vastuolulises seisus. Kuigi majanduslik allakäik ning ideoloogilise kontrolli tugevnemine olid ilmsed, püüti seda kuni 1980. a suveni avalikkuse eest siiski varjata. Põhjusteks olid:

1. Oluliselt mõjutas kogu propagandatööd valmistumine Moskvas ja Tallinnas peetavateks 1980. a olümpiamängudeks ning mängude läbiviimine. Oli ilmne, et just see sündmus takistas otseselt karmimat ideoloogilist suunda võtmast. Ent just näilise vabaduse suurenemisega kasvas poliitiline surve ajakirjandusele ja ajakirjanikele. Valmistuti ideoloogiliseks võitluseks ja vaenulikele "hääletele" vastulöögi andmiseks ning ajakirjanikke käsitati ideoloogiatöötajatena.
2. Tugevnes surve mittevene rahvustele ja rahvuskultuuridele. Moskvas oli 1978. a vastu võetud NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides. Määrus pidi jõustuma 1980. aastal. NSVL MN 1978. a määrust ja EKP KK büroo sellekohast otsust (22. XII 1978) võrreldes jääb silma EKP otsuse eriline agarus nõudmiste laiemal käsitlemisel ja rakendamisel. (Kiin, Ruutsoo, Tarand 1990: 167–168.)

Määrus nägi ette "koostada 1980-ndaks aastaks vene keele standardõppekavad õppeasutuste jaoks, kus toimub õpetus mingis muus keeles kui vene keeles, ja kanda hoolt selle eest, et valmiks vastavad õppe- raamatud ja õppevahendid". Eelmine vastava sisuga direktiivdokument oli pärit 10. novembrist 1966 (NLKP KK ja NSVL MN resolutsioon nr 874). Näiteks on EKP KK büroo 22. XII 1978 otsuses nimetatud põhjendus: "Omistades vene keele õppimisele ja õpetamisele erakordselt suurt sotsiaalpoliitilist ja internatsionaalset tähendust, kohustab EKP KK kõiki vabariigi rahvahariduse organeid [---]" puudu NSVL MN määruses. Samuti pole Moskva määruses otsest kakskeelsuse küsimust, mille aga EKP KK oma tõlgendamise käigus on juba otsese otsusena esitanud: "[---] kohustab [---] kõiki asutusi ja organisatsioone igakülgselt analüüsima ja läbi arutama vene keele õppimise ja õpetamise olukord (NB! Antud juhul on täissihitise kasutamine tõlkeviga

AJAKIRJANDUSLIK TOIMETAMINE SULETUD ÜHISKONNAS

Maarja Päril-Lõhmus

Ajakirjanduslik toimetamine on tegevus, mille olemusest siiani pole kuigivõrd räägitud. Sellesse mõistesse on mahutatud niihästi saate professionaalne redigeerimine, saate rikastamine ja sisutasandite vähendamine kui ka saate (ideoloogilisse) konteksti asetamine. Raadiosaate toimetaja oli omamoodi keskne ja ühendav lüli nii kõikide ajakirjandushierarhiiliste tasandite suhtes kui ka saadete vahendamisel kuulajatele. Ajakirjandusliku toimetamise probleem on ajakirjanduses üldisem.

Siinse käsitluse allikateks on tsenseeritud ja tsenseerivalt toimetatud raadiosaadete tekstide analüüs, salvestatud vestlused toimetajatega¹, arhiivimaterjalid (Eesti Raadio arhiiv ORKAs: f 1590; Eesti Raadio ja Raadio-Telekomitee parteikoosolekute protokollid 1979–1985 Parteiarhiivis: f 1450; Eesti Raadio hommikuste saatekoosolekute protokollid), *Raadiolehe* aastakäigud 1978–1985, Eesti Raadio kohta ilmunud raamatud ja uurimused ja autori töökogemused.

Ajakirjandustoimetamine tähendas osalemist mitmes protsessis ja nähtuses, mida on võimalik avada toimetaja tegevuse kaudu.

Eesti Raadios kui sovetlikus ajakirjandusinstituutsioonis toimis ühtaegu mitmeid üksteisele vastandlikke jõude, kellel olid tegeli-

Käesoleva artikli aluseks on magistritöö raadiotoimetamisest aastail 1980–1985 “Toimetamine kui maailmapildi kujundamine: looming või tsensuur” (1996).

¹Viidetes vestlustele on intervjueeritute initsiaalid muudetud.

kult erinevad huvid ja eesmärgid ning kes püüdsid kasutada ERI vahendina oma eesmärkide saavutamiseks.

1. EESTI RAADIO JA TOIMETAMINE 1980. AASTATE ALGUSES

ER arengulugu võib jagada vastavalt Eesti ühiskonna ajaloole laiemalt kolme etappi:

- I periood 1926–1940 — Eesti Ringhäälingu tekke ja kujunemise aeg;
 - II periood 1940–1991 — Nõukogude Eesti Raadio;
 - III periood 1991. aastast käesoleva hetkeni on jätkuvalt murranguaeg Eesti Raadios, uue tasakaalu kujunemine.
1995. aastal nimetati toimetaja ümber produtsendiks.

18. detsembril 1926 algasid Eesti Ringhäälingus osauhingu "Raadio-Ringhääling" eestvõttel regulaarsed raadiosaated (Lään 1967). Ehkki kogu periood on vaid 14 aastat pikk, jõuti selle ajaga luua Eesti Ringhäälingule traditsioon, järjepidevus ja eneseteadvus, mida polnud võimalik olematuks teha ning mälust kustutada ka sovetlikul perioodil. Eesti Vabariigi Ringhäälingus domineerisid 1920. ja 1930. aastatel selgelt kultuurilis-kunstilis-hariduslikud funktsioonid. Ringhäälingutöös tõusis keskseks raadiomehe isik. Näiteks 1927. a alguses läks Ringhäälingusse tööle Felix Moor, kellest kujunes radioajakirjaniku sümbol ka okupatsiooniajaks. Tähtsusetu polnud seegi, et Ringhäälingut juhtisid Eesti kultuuritegelased; näiteks ei esindanud teatrijuht Hanno Kompus Ringhäälingu juhi ametis (1936–1940) mitte niivõrd Ringhäälingut kultuuris kui vaimset kultuuri Eesti Ringhäälingus.

Kui vaadelda Eesti Ringhäälingu lugu kogu Eesti ajakirjanduse arengu taustal, siis võib esimese perioodi algust Ringhäälingus kõrvutada Eesti ajakirjanduse tekke ja kujunemisajaga, mil lehetegijateks olid eelkõige rahvaalgustajatest kooliõpetajad ja pastoriid (1821–1878) ning mille järel tõusid esile rahvajuhid-kultuuritegelased (1878–1888). Esimese perioodi teist poolt — 1930. aastaid — võiks aga omakorda võrrelda ajalehtede olukorraga XIX sajandi lõpus, mil tekkisid probleemid ideelisest orientatsioonist (*Valguse—Oleviku—Postimehe* liinid 1880. aastail) ning

mudel oli jõus kogu vaadeldava perioodi vältel, muutudes oma dünaamilisuses omamoodi seisundiks, seega staatiliseks. Mudeli sees ei toimunud arengut, see tähendas pidevalt kindlate koodide/kaanonite kordamist, uuesti kirjeldamist. Kirjelduses puudus omakorda tegelik dünaamika, sest aine oli võetud eelkõige kommunistlikest müütidest. Ka subjektid — erinevate müütide tegelased — kordusid. Kaanon nägi ette sõjaveterane, tööesrindlasi, kelle esinemise suurim väärtus oli nende elav inimlik esinemine (hääl kui vorm). Sisuline dünaamilisus — toimetaja looming — oli piiratud. Veelgi enam — sellesse perioodi jääb vana kaanoni eriti jõuline kordamine kõigi raadiospetsiifika vahendeid appi võttes (näiteks Siimaste “Need aastad ei unune” jm).

Saadete tsenseeriv toimetamine

Nii toimetajate intervjuude kui raadiosaadete tekstide jälgimisel võib tähele panna, et tsenseerimise ja enesetsenseerimise puhul oli toimetaja pidev küsimus: kust läheb piir? Kui palju peab tegelikke tekste lühendama või neutraliseerima? Mida tuleb kõrvaldada tekstist “igaks juhuks” kindlasti? Suuremad tekstitöötlemised enne saadet, mis tehti “kujuteldava kontrolliva kõrva” olemasolu mõjul, ei pruukinud osutada piisavaks. Peatoimetaja tsenseeriv toimetamine on käinud üldjuhul nõuandval toonil: “Ma soovitan selle ja selle koha siit välja võtta... Saad aru, minu pärast võiks see ju olla, aga kui juhtub keegi valgest majast¹⁰ kuulama, siis võib jama tulla.”

Niisiis koosnes “kujuteldav peatoimetaja” või “kujuteldav kuulav kõrv” ise omakorda mitmest tasandist — ka peatoimetaja ei teinud tsenseeriva toimetamise otsustusi iseseisvalt, vaid lähtus omakorda “kujuteldavast kontrollijast” hierarhiliselt kõrgemal. Kogu ER juhtkonna “kujuteldav kontroll” oli tegelikult EKP KK, nende oma aga omakorda Moskva, kuhu keegi valvas kuulaja võis teatada ja kust võis siis “jälle jama tulla”. Kokkuvõtteks: “implitsiitne kontroll” oli kehastunud küll hierarhiliselt kõrgemate toimetajatena, ent samas oli see ka abstraktne ja üldine, sest keegi kontrollijatest ei vastutanud konkreetselt, vaid ka

¹⁰Nii kutsuti EKP Keskkomitee hoonet Tallinnas Estonia puiesteel.

nemad olid osa üldisest kontrollisüsteemist. Kontrollisüsteem ise samas ei olnudki hierarhiline, see kujutas endast üldist abstraktselt kehtestatud ideoloogilist normi, diskursust, mille raamidesse pidid muud "tekstid" mahtuma.

Kontrollijate raskus seisnes selles, et olles harjunud kirjalike tekstidega, polnud nad võimelised orienteeruma elava "esituse" transformeerivas mõjus ning potentsiaalses väljundis. Nad ei osanud adekvaatselt tajuda toimuva tegelikkust nii väljendusvahendina kui tervikuna — sisuna. Seega, et tervikut kontrolli all hoida, olid nad sunnitud piirduma teatud vormiga — žanriga, mille reeglid olid aja jooksul selgeks õpitud. Vastuolu aga tulenes sellest, et samas vajab suur poliitiline üldtekst pidevalt uusi teemasid ja sfääre, mida kui materjali oma (muutumatu) koodi kordamiseks esitada.

Niihästi intervjueeritud toimetajate juttude põhjal kui ka toimetatud saadete tekstede uurides võib järeldada, et ideoloogilise surve tugevnemine 1980. aastate algul muutis tsenseeriva toimetamise olemust — see muutus vormiliselt ahtamaks, ent seda olulisemal määral hakkas otsustama töö tegelikku sisu ajakirjaniku professionaalsus.

Samas oli ERs ideoloogiliselt selgesti välja kujunenud nõukogulikule maailmapildile vastavad mallsaated oma žanride ja koodidega.

Žanri võib ideoloogilises ajakirjanduses vaadelda ka kui vahendit, mis kannab malltekstilist normatiivset raami. Ajakirjanduses võib sisu osutada vormiküsimuseks ning vorm sisuliseks probleemiks. Teatud vorm, mis esitas ja kordas teatud maailmavaadet, pidi ka ise säilitama oma muutumatu kuju, et tagada ideoloogilise maailmapildi stabiilsust. Vorm oli pika toimimise jooksul selles esitatava maailmapildiga sedavõrd kokku kasvanud, et hakkas korduva vormina kandma ise olulisemat sisu, kui oli sellesse vormi pandud sisu. Sellise näitena ER praktikas sai "Päevakajast" — kindel märk päevas — ideoloogiline turvamärk, mille sisu pisut vahetus seal vahetuva konkreetse infona, ent pidevalt korduvad hoiakud ja hinnangusüsteem säilisid. Vormist ja žanrist kujunes omamoodi ideoloogiline kood, mida toimetajad pidid hoidma ja kordama.

Raadiokava tervikuna muutus 1980. aastatel stabiilsemaks, olid välja kujunenud põhilised saatevormid. Aega iseloomustas saatevormide sisemine areng. Vormi küsimus oli tihti sisu küsimuseks. Saadete, eriti kindlakskujunenud saadete struktuur, ka teemade hierarhia oli normatiivselt paigas. See hoidis kontrolli all ka sisu. 1980. aastate keskpaigas hakkas seoses noorte ajakirjanike tööle tulemisega arenema just noortesaadetes ("Tulipunkt") ja kultuurisaadetes ("Kultuurikaja") uusi saatevorme, mis kasutasid teadlikult ideoloogiliselt tunnustatud vorme, et täita seda omakorda vabama sisuga.

Mida keerulisem oli raadiožanr, seda raskem oli "kontrollival kõrval" seda jälgida (sest tavaliselt ei kuula kontrollija saadet rohkem kui ühe korra ning ta teeb oma kärped saatesse trükitud teksti järgi esimese kuulamismulje põhjal).

Üldisi järeldusi tsenseeritud tekstide analüüsist

Tsenseeritud saatetekstide struktuuri uurides ilmnisid raadiosaate spetsiifilised erijooned ning neid ärakasutavad toimetamisvõtted:

1. Kirjutava ajakirjanduse jaoks kehtiv põhiline analüüsiskeem, milles uuritakse eelkõige loogilist mõtlemist, raadiotoimetamise puhul ei tööta. Raadioteksti loogika ja teksti loogiline areng on teistsugused.
2. Seosed raadiotekstis pole mitte niivõrd loogilised (põhjuse ja tagajärje seosed) kui just assotsiatiivsed.
3. Raadiotekstis on enamasti oluline emotsionaalne lähenemine teemale.
4. Probleemi sõnastamisele saates järgneb tihti peagi ka lahenduse nimetamine. Argumentide ja arutluse kohal esitatakse argumentidena näiteid.
5. Raadiotekst eeldab korralikku kiiret kaasamõtlemist ja kujutlemist.
6. Suur osa tekste on nii "üldised", s.t pealiskaudsed, et ei eelda mingit mõtlemist ega kaasamõtlemist.
7. Määrava tähtsusega on raadios nähtuse nimetamine iseenesest. Kõige sagedasem tsenseerimine puudutab nähtuste täpse nimetamise väljajätmist.
8. Intervjuueerijad kasutavad suunavaid küsimusi, milles on juba vastus implitsiitselt olemas (näiteks: "Kas palju sõltub inimesest endast?"). Peale vastuse on võimalik samal viisil ette öelda ka hinnang nähtusele.

9. Oluline manipuleerimise objekt tekstis on hinnang nähtusele.
10. Tsenseerivalt toimetatud tekstidele on üldiselt iseloomulik, et kõige tavalisem lühendamine ja muutmine puudutas teksti algust ja lõppu — seega teksti üldist raami, konteksti.
11. Iseloomulik on, et saated “ideologiseeritakse” toimetamise käigus. Ideologiseeritakse tavaliselt teksti konteksti kujundavat osa. (Näiteks selleks, et tervik jätaaks ideoloogilisema mulje, kõrvaldatakse tekstist vähem ideoloogilisi osi, teksti algusesse või/ja lõppu lisatakse ideoloogiline raam.)

ERs tsenseerivalt toimetatud tekstiparanduste analüüsis võib järeldada, et kõige lihtsam viis manipuleerida on tekstist vastavate mõistete olemasolu likvideerida, olulisemad tsenseeriva toimetamise tekstiparanduste jäljed puudutavad teksti loodava konteksti ja seoste muutmist. Peaaegu sama levinud oli emotsioonide või hinnangute muutmine.

5. NÕUKOGUDE AJAKIRJANDUSTOIMETAMINE NÄHTUSE JA TEGEVUSENA

Toimetajate kaader kujunes peamiselt professionaalsetest ajakirjanikest ja ideoloogiatöötajatest. Nõukogude ajakirjandustoimetaja roll pidi ühendama endas propagandisti ja ajakirjaniku vastuolulised rollid.

Nõukogude toimetaja töö seostati otseselt ideoloogiliste müütide ning nendega seotud riiklik-poliitiliste sündmustega. Kujundati välja nõukogude toimetaja oma aeg, oma aastaring, kus keskseks tehti teatud korduvad ideoloogilised sündmused (“Suur Oktoober”, “Konstitutsioonipäev”, “Lenini sünnipäev”, “Armeepäev”, “Töörahvapäev”, “Võidupäev” jm), mille kajastamist toimetajatelt ühel või teisel viisil nõuti. Vastavate sündmuste puhul elustati taas kogu ideoloogiline aastaring. Sündmusele endale eelnes pikk ettevalmistusperiood, milles toimetaja osa oli oluline — tänu nende tööle valmistati ette sündmuse saabumine üldsuses, loodi vajalik atmosfäär. Selline aastast aastasse korduv “sündmusering” lõi oma kindla rütmi töös, millega toimetajaid sunniti harjuma, mõned hakkasidki sellest kui loomulikust rutiinist lõpuks lähtuma. Nii kujundati toimetaja tööritm, -perioodid ja lõpuks ka oma aeg ja ajataju.

Nõukogude ideoloogilises ajakirjandustekstis kasutati rohkesti kinnisväljendeid ja -epiteete, mis kandsid sovetliku ideoloogia põhiväärtusi — suurust, võimsust, totaalsust, üldisust, kollektiivsust, positiivsust. Ka säärasel ideoloogilisel sõnakasutusel on arvatavasti oma müütiline alge, loitsimise ja kujutlusega jõu esilekutsumise võim.

Valitseva ideoloogilise paradigma aluseks olid 7 peamist müüti:

- a) müüt Oktoobrirevolutsiooni võidust ja uuest ajastust,
- b) müüt N. Liidu loojast Leninist ja parteist,
- c) müüt ühtselt Nõukogude riikide perest kui vastuoludeta ühiskonnast, millel on aga "väljaspool" hulk "vaenlasi",
- d) müüt "Suurest Isamaasõjast" ja N. Liidu võitmatusest,
- e) müüt sotsialismi arengust ja kommunistlikust tulevikust,
- f) müüt vabast ja õnnelikust nõukogude inimesest,
- g) müüt tööst ja töölisklassist kui juhtivast "jõust".

Nimetatud müüdid kui "algsündmused" ja "algkujud" moodustasid kehtestatud ideoloogia põhiteksti, millele toetus kogu nõukogulik aja-, ajaloo-, ühiskonna- ja inimesekäsitus.

Toimetamine nõukogude "suletud süsteemis" tähendas iseene- sest olukorda, milles materjal, s.o kasutatavad mõtted ja allikad, oli eelnevalt tsenseeritud, kontrollitud ja töödeldud ning millest oli eraldatud "keelatud" materjal.

Nõukogude ajakirjandustoimetamist võib kujutada Lasswelli (1948) skeemi alusel, milles meediaprotsessi vaadeldakse osadest koosneva tervikuna. Ajakirjandusliku kommunikatsiooni mudelis on protsessi osadeks: 1) allikas, 2) teade, 3) ajakirjanduskanal, 4) vastuvõtja, 5) kommunikatsiooni efekt. Meediaprotsessi teadvustamine ja kirjeldamine on aidanud protsessi tervikuna teadvustada ning määratleda. Lasswelli skeemi abil võib püüda määratleda ka nõukogude ajakirjandustoimetamist selle eri faasides.

1. Allika lubatavus on eelnevalt kontrollitud, mõtteallikas on tsenseeritud või eelnevalt töödeldud.
2. Teate materjal on valitud lubatud allikate hulgast või nõuetele vastavaks töödeldud; selle tekst on koostatud kindlas lubatud ajakirjanduslikus diskursuses, mis vastab kehtestatud ideoloogilisele sõnakasutusele. Teate teksti koostamine ja toimetamine sisaldab endas

seega nähtuste sobivat tõlgendamist, tekstilist töötlemist ning kontrolli.

3. Kanal, kus kontrollitud teade esitatakse kontrollitud esitaja poolt meediakanali ideoloogilises kontekstis. Toimetaja vahendatud märgid-koodid teate tõlgendamisel ümbritsetakse omakorda meediakanali spetsiifikast tuleneva raami ja tõlgendusega, mis sel viisil mõjutab teate sisu.
4. Vastuvõtja saab ajakirjanduse jaoks koostatud teate ajakirjanduskanali vahendusel ja on protsessis üksnes kujuteldav. Kujuteldav on ka vastuvõtja persoon ning tema roll kuulamisel kas kontrollija rollis või lihtsalt teate-sõnumi saajana. Nõukogude toimetaja toimis tihti rollikonfliktis, nähes "vastuvõtja" rollis üheaegselt mõlemat persooni ning arvestades samaaegselt mõlemaga.
5. Efekt, mis tähendab vastuvõtu "õnnestumist" ja mõju. Kujuteldava vastuvõtu kujuteldav mõju oli nõukogude ajakirjandustoimetaja töö eesmärk, mis aga võis olla samuti vastuoluline. Tegelikuses oli mõju võimatu uurida, sest ajakirjandusprotsessis huvituti eelkõige vastuvõtja ideoloogilisest töötlemisest. Tegelikult pidi toimetaja pidevalt arvestama võimalusega, et kujuteldav vastuvõtja on "teate" suhtes umbusklik ning kontrollib selle tõesuse võimalust, dešifreerib **tegelikku** sõnumit saadud teate taga. Kujuteldud meediaprotsess on toimetamise seisukohalt vastuoluline, sisaldades ambivalentseid lähtekohti kehtestatud ideoloogilise diskursusega ja ajakirjanduse suhtes enesekaitseks oleva vastuvõtja arvestamist.

Suletud süsteemis oli iseloomulik tsenseerimine ja kontroll protsessi igas lülis ning iga komponendi puhul eraldi. See selektab ühtlasi, miks olid eelistatud "vanad" autorid, kes juba tundsid ajakirjandussüsteemi. Kontroll toimis ühtlasi ka mitmel tasandil: peatoimetaja, toimetajad, tsensor. Põhiosaletaja oli protsessis toimetaja, kes "suletud süsteemis" oli olemuselt tsenseeriv toimetaja.

Nõukogude toimetamistöõ oli tsensuuriga tihedalt seotud, põhinedes tsensuurihirmule. Toimetamine oli justkui tsensuuri ettevalmistav etapp, mille käigus tehti ära kogu sisuline tsenseerimine. Siiski kuulusid kõik avaldatavad tekstid veel tsenseerimisele sensori (*Glavlit*'i) poolt.

Toimetamistevõlvust võib vaadelda sotsiaalse nähtusena kogu politiseeritud ühiskonna taustal.

KOKKUVÕTTEKS

Toimetamine on olemuslikult normatiivne tegevus. See on protsess, mis koosneb eri tegevustest. Olulisemateks etappideks toimetamisel on valikute tegemine ehk otsustamine, nähtuste nimetamine ja tõlgendamine, nähtuste seostamine ja teatud maailmapildi konteksti loomine ning teksti esitamine.

Toimetamine mõjutab oluliselt kogu ajakirjanduspilti. Nii ühiskonna, kultuuri kui ajakirjanduse põhiküsimusi on nähtuste jm tõlgendamine. Tõlgendamine on ka toimetamise keskne probleem.

Toimetamine tähendab võimu, keele ja mõtlemise suhestamist ning esitamist. Ajakirjanduslik toimetaja, kes jälgib kehtestatud ideoloogilist paradigmat, on enamasti manipuleeritav. Toimetamisel on võimalik võimu ühiskonnas toetada, ent ka paljastada. Tsenseerivalt toimetatud tekstide uurimine ning intervjuud toimetajatega andsid mõtte liigitada toimetajaid vastavalt suhtele võimuga ja kehtestatud ideoloogiaga kas manipuleerivateks või kriitilis-analüüsivateks toimetajateks. Need kaks toimetajatüüpi on võimaluste äärmused, mida reaalselt ei eksisteeri. Iseloomulik on aga see, et üldjuhul peavad toimetajad end ise analüüsivaks ka juhul, kui tegemist on selgelt manipuleeriva tüübiga.

Ideoloogilise surve tugevnemine 1980. aastate algul muutis tsenseeriva toimetamise olemust — selle raamid muutusid vormiliselt ahtamaks, ent seda olulisemalt hakkas töö tegelikku sisu määrama ajakirjaniku professionaalsus. ERs olid ideoloogiliselt selgelt välja kujunenud nõukogulikule maailmapildile vastavad näidistekstid. Et nõuded olid siiski otseselt sõnastamata, sai toimetaja neid kasutades oma sisemist protesti väljendada, avades nende **tegelikku** olemust ning lisades sinna samal ajal omaene maailmakogemust. Mõtte edastamise vahendina kontekstis õpiti kasutama emotsionaalsust: ka ettenähtud teemade puhul püüti leida aspekte ning küsimusi, mis oleksid uudsed ning mille kaudu oleks võimalik edastada tegelikku kogemust.

1980. aastate Eesti Raadio toimetamistegevuses olid toimetajad ideoloogilise institutsiooni üks osa. Mida vastuolulisemaks läks ühiskonna areng, seda enam pöörati tähelepanu toimetaja isi-

kule, tema enese ideoloogiale. Vaadeldava perioodi lõpus (1984) oli toimetaja isiku probleem raadios keskseid.

Raadio on manipuleerimiseks ja demagoogiaks eriti sobiv kanal oma spetsiifika tõttu nii teksti ülesehitamise kui esitamise poolest. Siin olid võimalikud manipuleerimisvõtted nagu mängimine emotsioonile, kiire ja segane mõttekäik, juhuslik argumentide esitamine, ebaloogilisused jm. Võib öelda, et ER on olnud ka kasvu- ja harjutuskohaks poliitilistele demagoogidele, kellest paljud on koolitust saanud just väliskommentaatori rollis.

Eesti Raadio kui meediumi ajaloo ja arengu seisukohalt on tegemist unikaalse professionaalse topeltnõuetlemise ajaga, ühe arengutee äärmusliku vormiga, mis iseenesest oli terviklik ja toimis süsteemselt. Kuigi antud ajale oli topeltnõuetlemine kui nähtus üldiselt omane, ilmnes see raadios ja toimetamistöös eriti märkantselt selle kanali spetsiifika (eriliselt mõjutasid töö kiirus ning emotsionaalsus) ja ühiskondliku positsiooni tõttu.

Kirjandus

- H i m m a, Paul 1985. Eesti Raadio muusikaprogrammi ideoloogilisi aspekte. EKP KK Marksismi-leninismi Ülikooli diplomitöö. (Käsikiri)
- J u s k e, Milvi 1985. Eesti Raadio meelelahutussaadete struktuurist. EKP KK Marksismi-leninismi Ülikooli diplomitöö. (Käsikiri)
- K i i n, Sirje, Rein R u u t s o o, Andres T a r a n d 1990. *40 kirja lugu*. Tallinn
- K i v i l o o, Enno 1987. Eesti Raadio laste- ja noorsoosaadete funktsioonid ja spetsiifika. TRÜ diplomitöö. (Käsikiri)
- K r a u t, Einar 1985. Raadiokunsti temaatika ja ideeline potentsiaal. EKP KK Marksismi-leninismi Ülikooli diplomitöö. (Käsikiri)
- L a s s w e l l, David 1948. *The Structure and Function of Communications in Society*. New York
- L e p i k o v, Vilve 1980. Ajakirjaniku isiksuse omadustest. TRÜ diplomitöö. (Käsikiri)
- L ä ä n, Vello 1967. Ringhääling kodanlikus Eestis (1924–1940). Väitekiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu. (Käsikiri)
- P a n t, Valdo 1964. Raadioreporter. — *Fakt. Sõna. Pilt*, nr 2

- R a u d s e p p, Jüri 1985. Ideoloogilise võitluse teoreetilisi ja praktilisi probleeme raadio ja televisiooni kontrapropagandas. EKP KK Marksismi-leninismi Ülikooli diplomitöö. (Käsikiri)
- T a r a n d, Mari 1985. Raadio kirjandussaadete eesti nõukogude kirjanike häälte ja loomingu tutvustaja ning jäädvustajana. EKP KK Marksismi-leninismi Ülikooli diplomitöö. (Käsikiri)
- T i i d o, Harri 1985. Lääne propaganda ja ideoloogilise võitluse teravnemine. EKP KK Marksismi-leninismi Ülikooli diplomitöö. (Käsikiri)

MAARJA PÄRL-LÕHMUS (sünd. 1960. a) lõpetas TRÜ ajakirjanduse osakonna 1984. a. Töötas Eesti Raadio kirjandussaadete toimetajana 1984–1991. Praegu TÜ ajakirjandusõppejõud.

NIETZSCHE, KAPLINSKI JA EESTI FILOSOOFIA

Urmas Sutrop

Küsida, mis on eesti filosoofia, on umbes sama nagu küsida, mis on aafrika filosoofia. Musta mandri filosoofid, kes on hariduse saanud parimates Euroopa ülikoolides, püüavad mõtestada oma esivanemate kogemust, suulist pärimust ja tarkust (vt nt Mugalu 1995, Theron 1995, Nagl-Docekal, Wimmer 1992, Asante 1987 või Gyekye 1987). Nad küsivad, kas see on sama mis filosoofia, ning püüavad näidata, et nende filosoofia on eriline, läheb oma teed ning neile ei ole vaja peale suruda filosoofia ranget erikeelt ega mõistete rangust. Nad eristavad küll traditsioonilist kirja-pandud tarkust ning kaasaegset aafrika filosoofiat, mida tehakse tingimata Aafrikas, aga kaasaegset filosoofiat tegelikult ei sünni, ei saagi sündida, sest piirduakse vaid pärimisega, mis on aafrika filosoofia, selle eripära. Nii ei jõuta ühegi filosoofia eriküsimuse püstitamise ega lahendamiseni.

Ka seda, mis on eesti filosoofia, saame küsida mitut moodi. Kas eesti filosoofia on Eestis loodud filosoofia (kui me eeldame, et filosoofia tuleb luua ning et see pole juba keeles kusagil olemas)? Kas eesti filosoofia on eesti keeles loodud filosoofia? Kas eesti filosoofia on rassipuha eestlaste poolt loodud filosoofia? Kas eesti filosoofia peaks olema kohe väga eriline filosoofia? Jne. Jne.

Paralleele eesti kultuuriga võib aafrika kultuurist ja filosoofia-elust leida teisigi. Aafrika rahvuslased otsivad oma "vägevaid" juuri ning "kuulsaid" sugulasi, nt paljud noored haritlased usuvad, et nad on kreeklaste järeltulijad, et Aristoteles oli aafrika filosoof ning et egiptuse kõrgkultuuride kandjad olid mustanahalised aafriklaste (vt selle kohta Neugebauer 1989: 64jj). See ei erine palju usust, et tuleme Sumerist, et Gilgameš on meie vanim eepos või et Kaali meteoriidi kraater on keltide püha graali prototüübiks.

Eelmisel aastal heitis Jaan Kaplinski (1995) kõrvalseisjana väljakutse eesti filosoofiale. Ta alustab sellest, et omistab Friedrich Nietzschele väite — “on kõik põhjused uskuda, et uurali-altai keeleala filosoofiad (kus subjekti mõiste on vähem välja töötatud) näeksid maailma teise pilguga ja läheksid teisi radu kui indoeurooplased või musulmanid,” ning lõpetab kokkuvõttega: filosoofia on “vabadus, mille keel pole keel, vaid tants, sõnadeta laul, lõhnad ja värvid”.

Sinna vahele mahub veel mõte, et eesti filosoofiat ei ole olemas, on ainult üks ja üksel silt: filosoofia instituut. Selle ukse taga toimuvat tööpäeviti kantimine, vihtlemine ja heegeldamine. Seda pila ei tule võtta tõsiselt. Küll aga algust ja lõppu.

Järgnevalt ei vasta ma küsimusele, mis on eesti filosoofia, sest see pole minu võimuses, kuid ma püüan esiteks näidata, et eesti filosoofia loomine, toetudes Nietzsche väidetavale “väljakutsele”, s.t rassitingimustele ja keele grammatiliste funktsioonide valitsemisele, on viljatu. Teiseks püüan näidata, et filosoofia loomine väljaspool keelt, ainult värvide ja lõhnade aistingute põhjal ei ole samuti võimalik. Näitan seejuures, et tajudest kõnelevad erinevad rahvad väheste kindlate universaalsete invariantsete mõistete ja verbaalsete konstruktsioonide abil. Kolmandaks püüan uuesti küsida, mis siis ikkagi võiks olla tulevane eesti filosoofia.

I. NIETZSCHE JA KAPLINSKI

Kõigepealt — mida siis ikkagi ütles või ei ütelnud Nietzsche (1980: 34–35) oma teoses “Teispool head ja kurja. Tuleviku filosoofia eelmäng” (1886)?

Filosofoerimine on [---] kõrgemat järku atavismi liik. Kogu india, kreeka, saksa filosofoerimise imeline perekondlik sarnasus seletub küllalt lihtsalt. Seal, kus keelesugulus ette tuleb, ei saa üldsegi vältida, et tänu ühisele grammatikafilosoofiale — ma arvan, tänu ebateadlikule samade grammatiliste funktsioonide valitsemisele ja juhtimisele — asetseb kõik algusest saadik samalaadsete filosoofiliste süsteemide arenguks ja järgnevuseks ettevalmistatult: niisama kui teatud teisteks maailmatõlgendamise võimalusteks paistab tee otsekui suletuna. Uurali-altai keeleala filosoofid (sel alal on subjekti mõiste kõige halvemini arenenud) vaataksid suure tõenäosusega

teisiti “maailma sisse” ning [neid] leiaks teistelt radadelt kui indogermaane või muhameedlasi: kindlate grammatiliste funktsioonide mõju on tegelikult füsioloogiliste väärtushinnangute ja rassitingimuste mõju.¹

Vaatame nüüd seda tsitaati punkthaaval. Nietzsche väidab:

I. Sugulaskeeltes on samalaadsete filosoofiliste süsteemide areng ja järgnevus atavistlikult ette määratud grammatikafilosoofia poolt;

II. See põhineb sarnaste grammatiliste struktuuride valitsemisel nendes keeltes;

III. Uurali-altai keeleala filosoofid vaataksid suure tõenäosusega teisiti “maailma sisse”;

IV. Uurali-altai keelelal on subjekti mõiste kõige halvemini arenenud;

V. Punktid III ja IV tulenevad füsioloogilistest väärtushinnangutest ja rassitingimustest.

Kaplinski moonutab tundmatuseni Nietzsche tsitaati ja mõtet, tõlkides:

1. On kõik põhjused uskuda — Nietzschel suure tõenäosusega;
2. Uurali-altai keeleala filosoofiad — Nietzschel filosoofid;
3. Näeksid [kogemuslik verb] — Nietzschel vaataksid [aktiivne verb];

¹ *Philosophiren ist [---] eine Art von Atavismus höchsten Ranges. Die wunderliche Familien-Ähnlichkeit alles indischen, griechischen, deutschen Philosophirens erklärt sich einfach genug. Gerade, wo Sprach-Verwandtschaft vorliegt, ist es gar nicht zu vermeiden, dass, Dank der gemeinsamen Philosophie der Grammatik — ich meine Dank der unbewussten Herrschaft und Führung durch gleiche grammatische Funktionen — von vornherein Alles für eine gleichartige Entwicklung und Reihenfolge der philosophischen Systeme vorbereitet liegt: ebenso wie zu gewissen andern Möglichkeiten der Welt-Ausdeutung der Weg wie abgesperrt erscheint. Philosophen des ural-altaischen Sprachbereichs (in dem der Subjekt-Begriff am schlechtesten entwickelt ist) werden mit grosser Wahrscheinlichkeit anders “in die Welt” blicken und auf andern Pfaden zu finden sein, als Indogermanen oder Muselmänner: der Bann bestimmter grammatischer Funktionen ist im letzten Grunde der Bann physisologischer Werthurtheile und Rasse-Bedingungen.*

4. Maailma [osastavas käändes, seega partsiaalobjekt — osa maailmast]² — Nietzsche [terve] “*maailma sisse*”;

5. Punktid 3 ja 4 annavad kokku: Näeksid [kogemuslikult osa] maailma[st] — Nietzsche *vaataksid* [aktiivselt terve] “*maailma sisse*”;

6. (a) Uurali-altai keeleala filosoofiates (b) on subjekti mõiste vähem välja töötatud — Nietzsche (a) *uurali-altai keeltes* (b) on subjekti mõiste kõige halvemini arenenud;

7. Filosoofiad [---] läheksid [aktiivselt] teisi radu — Nietzsche *filosoofe* [---] *leiaks* [paratamatult] *teistelt radadelt*.

Enne kui edasi minna, lisan, et Nietzsche tsiteeritud arutluskäik oli mõeldud lükkamaks tagasi “Locke’i pinnapealsust seoses ideede päritoluga” (Nietzsche 1980: 35). Ilma selle osutusega oleks ülal esitatud tsitaat kontekstist välja rebitud.

John Locke’i arvates pärinevad ideed välisest (*sensation*) või sisemistest (*reflection*) kogemustest (Locke 1894; eriti II raamat *Ideedest* ja III *Sõnadest*). Nietzsche järgi aga tulenevad ideed füsioloogilistest väärtushinnangutest ja rassitingimustest põhjustatud samade grammatiliste funktsioonide valitsemisest ja juhtimisest. Filosoofia (ka ideed) on tema jaoks atavismi ilming. Seega ei ole ideed ning filosoofia tema järgi mitte kogemuslikud, vaid paratamatud fenomenid, mis sõltuvad rassist.

Vähe sellest, et Kaplinski usub punkti (1) ning vahetab ära mõiste “filosoofia” ja tegija “filosoof” punktis (2) jne, asendab ta ka rassitingimuste paratamatuse aktiivsusega. Lõpuks väidab Kaplinski, et Nietzsche tsitaat tähendab “väljakutse[t] keelele: tõrkuda, hakata vastu, loobuda tõlkimisest, keelduda olemast keel, millesse midagi ümber öeldakse, vaid keel, mis ise midagi ütleb” (Kaplinski 1995: 1871). Aga sellist väljakutset ei saa ka parima tahtmise juures Nietzsche tsitaadist välja lugeda (vrd ülal punkte I–V). Aga enda poolt Nietzschele omistatud maksimist on Kaplinski tõepoolest juhindunud — ta on loobunud tõlkimi-

²Osastav käänne kuulub koos seestüleva ja alaltüleva käändega eesti keele separatiivide hulka. Paul Alvre (1992: 190, §360) märgib, et “*k e e l e a j a l o o l i s e l t* pole osasihitiste puhul esinev osastav käänne e partitiiv mitte sihitise käänne, vaid *e r a l d u s* käänne, millega märgiti osa mõnest tervikust.”

sest ning ise midagi ütelnud. Seejuures polnud enam tähtis, mida autoriteet tegelikult väitis.

See, et Nietzsche järgi vaataksid uurali-altai keeleala filosoofid suure tõenäosusega teisiti "maailma sisse" kui indogermaanid või muhameedlased, ei peaks meile üldse korda minema, kui tahame leida oma filosoofiat. Nietzsche taandab kõik rassitingimustele. Seejuures pole tal filoloogilist järjekindlust (küll aga ideoloogilist!). Tema jaoks on india, kreeka ja saksa filosoferimises imeiline keelesugulusel põhinev perekondlik sarnasus. Aga inglased kuuluvad tema jaoks hoopis teise rassi, kuigi inglise keel on ju saksa keele lähemaid sugulaskeeli. "See ei ole mingi filosoofiline rass — need inglased: Bacon tähendab *rünnakut* filosoofilisele Vaimule üldse, Hobbes, Hume ja Locke "Filosoofia" mõiste alandamist ja selle väärtuse madaldamist rohkem kui sajandiks," märgib Nietzsche (1980: 195) põlglikult. Ilmselt erineb inglise keele grammatika tema jaoks saksa keele grammatikast juba niivõrd, et inglise filosoofid paigutuvad teise rassi, kaugemalegi kui võimalikud uurali-altai keeleala tulevased filosoofid. Meie eelis inglaste ees oleks siis see, et me pole veel filosoofiat alandanud ega madaldanud.

Uurali-altai keeleala filosoofe võiks leida teistel radadel, kuna neis keeltes on Nietzsche arvates subjekti mõiste kõige halvemini arenenud. Kui saksa keeles koosneb minimaallause alati subjektist ja verbist, nt "*Ich gehe*" — "Mina lähen," siis eesti keeles võib subjekti ära jätta, ning eesti keele minimaallause koosneb ainult verbist — "Lähen." Ent samuti on subjektiga lood ka mõnedes indogermaani keeltes, nt farsi (uuspärsia) "*mān mīrāvām*" (ma lähen) või "*mīrāvām*" (lähen). Mõlemal juhtumil, nii eesti kui farsi keeles on verbi isikud ja arv sufiksrite abil tugevalt markeritud. Praegu ei ole koht arutada (geneetilisest sugulusest sõltumatuid või osaliselt sõltuvaid) keeletüpoloogia küsimusi. Siin on oluline, et arvamus, et uurali-altai keeltes on subjekti mõiste kõige vähem arenenud, väljendas 19. sajandi filoloogia arusaamu ja taset. (Mäletatavasti lähtus Kaplinski väitest, et uurali-altai keeleala filosoofiates on subjekti mõiste vähem välja töötatud, aga seda filosoofiat ju tema järgi veel ei ole.) See Nietzsche väide ei pea paika, sest subjekti puudumine lausest, kui see on väljendatud teiste vahenditega, ei tähenda subjekti mõiste arenematust keeles.

Tegelikult Nietzsche põlgab inglasi, juute, kõiki, kes ei ole sakslased. Näiteks on ta küll nõus imetlema Soome loodust (KSA 2: 699, laast 338), kuid teisel ta kirjutab: "Ta on kuulus, nagu reisija kuulsatel maadel kuulsaks saab: sama töö, ühe soome jutustuse peal rakendatud, annaks talle õpetatute hulgas hea nime nagu tuhandetel, aga ei midagi rohkemat. Teoloogide rumalus on ta kuulsaks teinud" (KSA 7: laast 27 [14]).

Sama ettevaatlik peame olema teistegi autoriteetidega. Näiteks Johann Gottfried Herder räägib vähestest järelejäänud metsikutest rahvastest Euroopas — "eestlastel ja laplastel jne on sageli nii poolartikuleeritud ja kirjeldamatud hääletsused nagu huroonidel või peruulastel" (1901: 27). Paljudes uuemates väljaannetes on sellel kohal kolm punkti ... (Herder 1964: 8).

Võime seega kõrvale jätta Kaplinski loo alguse, kus ta ütles, et Nietzsche on esitanud väljakutse [võimalikule tulevasele eesti filosoofiale], kuna Nietzsche esitas väljakutse kogu maailmale, kõigile mittedakslastele, mitte aga uurali-altai keeleala filosoofidele; see oli lihtsalt eriti põlgusväärne näide rassitingimuste mõjust.

Mingi keeleala grammatiliste funktsioonidega mängimine ei tee veel seda mängu filosoofiaks. Teisalt on Nietzsche arvamus keelte grammatika mõjust filosoofiale oluline, sest kui filosoofia uurib ainult ühte keelt (valdavalt on selleks tänapäeval inglise keel), siis võidakse tihti jõuda tulemusteni, mis kehtivadki ainult selle ühe keele puhul. Mõned näited esitan punktis II. Seepärast peab filosoof kasutama vahel küllalt keerulist ja tehnilist (nt loogilis-matemaatilist) metakeelt, et tema poolt saadud tulemused oleksid üldinimlikud ja kehtiksid iga maailma keele puhul.

Eesti keele grammatikaga mängimine ei ole veel filosoofia, küll saab filosoofia ülesandeks olla eesti keele väljendusvahendite uurimine, et leida, mille poolest need erinevad teiste keelte omadest, välja arendamaks täiuslikumat metakeelt filosoofia jaoks. See metakeel võib loomulikult olla ka eesti keele tehniline erikeel, kuid see peab olema tõlgitav teiste keelte tehnilistesse filosoofia erikeeltesse.

Ühes on Kaplinskil küll õigus, kui ta ütleb, et oleme olevas käändes, *essiviis* (1995: 1873). Tavaliselt usutakse müüti, et eesti keele olu on omastavas käändes, kuid see tuleb sellest, et

olev kääne hakkas juba ammu unustusehõlma vajuma. Näiteks kirjutab Uku Masing oma artiklis "Eesti hingest": "Kõige suuremad erinevused eesti keeles on meile tuntud keeltega võrreldes: tuleviku ning grammatilise soo puudumine ja omastava käände etteasetamine" (1993: 162).

Haritud eestlaste seas on täiesti üldine usk, et ainsuses on täisobjekti kääne omastav (ja nimetav ning mitmuses ainult nimetav). Keelepsühholoogiliselt ei ole akusatiiv enam kõnelejaile endile tuntav. Siia juurde on huvitav lisada, et Johannes Valgma ja Nikolai Remmel märgivad oma käsiraamatus, et "nagu teistes keeltes, nii ka eesti keeles on olemas sihitav e akusatiiv [---] Puhtmetoodilistel põhjustel käsitletakse seda tänapäeval nimetava ja omastava käände eri funktsioonina (tähendusena)" (1968: 66j, §78). Enamik eesti keele grammatikaid läheb sellest küsimusest vaikides mööda. Nii nihutataksegi omastavat käänat psühholoogiliselt ikka ette- ja ettepoole, märkamata sedagi, et paljudel juhtudel on tegemist ainult palja sõnatüvega, mitte aga omastava käändega.

II. VÄRVID JA LÕHNAD

Läheme nüüd Kaplinski loo lõpu juurde. Seal ta tahab tuletada tulevase eesti (s.t enda) filosoofia väljaspoolt keelt ja meelt, filosoofia on tema jaoks "vabadus, mille keel pole keel, vaid tants, sõnadeta laul, lõhnad ja värvid" (1995: 1876). See aga on vastuolus sellega, mida Nietzsche ütleb, sest väljaspool keelt ei saa ju olla grammatiliste funktsioonide valitsemist ja juhtimist. Pole ei füsioloogilisi väärtushinnanguid ega rassitingimusi. Kaplinski on siin palju lähemal Locke'ile kui Nietzschele, sest ta võtab nüüd oma ideede ja filosoofia aluseks aistingud — sisemise ja välise kogemuse nagu Locke.

Kaplinski teeb siin veel ühe eksituse. Ta arvab, et inimene saab kogeda värve ja lõhnu ilma neid artikuleerimata, s.t ilma neid klassifitseerimata. On küll olemas lõhnu, mis toimivad instinktidele. Näiteks naiste menstruaaltsüklist tulenevad lõhnad mõjuvad instinktiivselt meestele, samas muutuvad naised pärast munaraku vabanemist väga vastuvõtlikuks muskuse lõhnaga sarnanevale lõhnale, mida eritavad mehed. Näljase instinktidele mõ-

jub vastupandamatult toidu lõhn; kuid süües ei puutu lõhn enam asjasse.

Värve ja nende mängu saab imetleda ainult kultuurist rikutud inimene, kelle keel on arenenud Berliini-Kay värvide põhisõnavara arengu viimaste staadiumideni. Brent Berliini ja Paul Kay (1969) järgi on igas keeles vähemalt kaks värvimõistet — valge ja must. Alles värvussõnavara arengu teises staadiumis lisandub keelde punase mõiste.

Kui mingi filosoofia eriküsimuse uurimine ei ole piiratud kindlate keelte uurimisega, siis peavad filosoofia väited olema üldkehtivad. Sel juhul ei tohiks filosoofia laused ja propositsioonid käia ainult ühe (tavaliselt inglise) keele kohta.

Näiteks kui Christopher Peacocke (1983: 27–54; 1984) analüüsib värvi mõistet ja värvi kogemust, siis kasutab ta näitena relatsiooni *punane olev* ja kogemust punastest asjadest, s.t kogemust, mille puhul miski *paistab punasena*. Ta teeb küll möönduse, et see, kellele miski paistab punane, ei ole värvipime, aga siiski teeb autor tüüpilise vea (millele osutasin punktis I) sellega, et ta käsitleb inglise keele mõistet *punane*, nagu oleks see univertsaalne. Samas puudub see mõiste väga paljudes maailma keeltes. Berliini-Kay originaaluurimuses olid 98 keelest üheksa alles värvussõnavara arengu esimeses staadiumis ega tundnud punase mõistet. Nende keelte kõnelejad ei ole loomulikult värvipimedad, aga neile ei ole võimalik selgitada punase mõistet. *Punast* võivad selliste keelte kõnelejad kirjeldada võrdluse abil *valge nagu veri*. Igasugune arutus teemal *paistab* või *näib punane* on seejuures täiesti mõttetu.

Kui Peacocke kasutaks oma argumendi jaoks musta või valge mõistet, mis esinevad kõigis maailma keeltes, siis satuks ta uutesse raskustesse. Kui ta võtab uurimise alla mõisted *valge olev* ja *paistab valge*, siis on paljude keelte puhul võimalikud konstruktsioonid *veri on valge* ning *veri paistab valge*. Nüüd peaks aga uurija enda keelevaist tõrkuma hakkama, sest *veri paistab talle punane*. Uurija peab nüüd möönma, et tema analüüs käib ikkagi ainult inglise keele või mõne teise keele kohta, mille värvussõnavara ja -mõisted on jõudnud Berliini-Kay arenguskeemi viimaste staadiumideni. Üldiseks aruteluks ei piisa sellest, et kõikides maa-

ilma keeltes on olemas mõisted must ja valge, sest nende maht ja tähendus on eri keeltes väga erinevad.

Selle on hästi ära tabanud Ludwig Wittgenstein (1977: 3, laast 8), kes ütleb:

Kui nüüd roheline ka kollase ja sinise vahevärv ei ole, kas võiks leiduda inimesi, kelle jaoks on olemas sinakaskollane, punakasroheline? Niisiis inimesed, kelle värvimõisted meie omadest erinesid — kuna ju ka värvipimedate värvimõisted kalduvad normaalsete omadest eemale, ning mitte iga kõrvalekalle normaalsest ei pea olema pimedus, defekt.

Mitte iga kõrvalekalle normaalsest, meile harjumuspärasest, meie keeles väljendatust ei pea olema kõrvalekalle. Ka meie oma keele minevikust leiame harjumuspärasest hälbivaid värvimõisteid. Uurali ajal lisandus värvussõnavara arengu kolmandas staadiumis musta, valge ja punase mõistele liitmõiste kollane/roheline/sinine, mida tähistas üks nimetus **piša* 'sapp', permisooma perioodil see mõiste lagunes ning kollase/rohelise liitmõistet hakkas tähistama nimetus **wiša* 'viha'. Läänemeresooma perioodil lagunes see mõiste kollase ja rohelise mõisteks. Nimetus *viha* jäi soome keeles tähistama rohelist, liivi keeles kollast, eesti keeles värvinimetusega aga hääbus (Sutrop 1996).

Need näited on siin esitatud selleks, et näidata, kuidas eri keelte kõnelejad värvinimede arengu eri staadiumides liigendavad erinevalt värvide kontiinuumi, s.t artikuleerivad pidevat värvispektrit erinevalt. Seejuures toimub see areng kõigis keeltes universaalseid seaduspärasusi järgides. Seega ei taju mitte ühegi keele kõnelejad värve ega värvide mängu vahetult, vaid mõistesse liigendatult. Ühegi inimese jaoks ei ole värve väljaspool keelt. Värvidest mõtlemine ei ole vahetu, vaid liigendatud põhimõistetesse, mis värvussõnavara eri arenguastmetel olevates keeltes on erinevad. Seega ei saa luua Kaplinski moodi eesti filosoofiat, mille elementideks oleksid värvid, väljaspool keelt.

Lõhnadega on lugu keerulisem — nende artikulatsiooni üldiste seaduspärasuste kohta on väga vähe teada. Rohkem on uuritud (ka lõhnadega seotud) meeleverbe. Kuid lõhnade artikulatsiooni uurimine seisab siiski alles ees.

Meeleverbid jagunevad transitiiv-intentsionaalseteks, nt *vaatan* (kavatuslikult) *värvi*, transitiiv-mitteintentsionaalseteks, nt *näen värvi*, ning intransitiivseteks, nt *värv näib inetu*. Åke Viberg (1983) jagab meeleverbid aktiivsusel põhinevateks, kogemusel põhinevateks ja kopulatiivseteks. Kohandan siin tema skeemi eesti keelele vastavaks (tabel I).

Tabel I. Eesti keele meeleverbid

Meel	Aktiivne	Kogemuslik	Kopulatiivne
Nägemine	vaatama	nägema	näima
Kuulmine	kuulama	kuulma	kuulduma
Kompimine	katsuma	tundma	tunduma
Maitsmine	maitsma	tundma	maitsema, tunduma
Haistmine	nuusutama	tundma	lõhnama, tunduma

Võtame näiteks haistmismeelega, s.t lõhnadega seotud verbid.

1. Aktiivne (transitiiv-intentsionaalne) — *nuusutan lõhna*;
2. Kogemuslik (transitiiv-mitteintentsionaalne) — *tunnen lõhna*;
3. Kopulatiivne (intransitiivne) — *lill lõhnab* või *mulle tundub lille lõhn kaunis*.

Åke Viberg paigutab eesti keele meeleverbid kogemuslike verbide alusel rootsi keelega ühte rühma (puuduvad spetsiifilised verbid kompimise, maitsmise ja haistmise jaoks; meie verbile *tundma* vastab rootsi *känna*). Samasse rühma liigitab ta veel poola, vene, bulgaaria, serbo-horvaadi, soome, ungari, türgi ja korea keele. Inglise keeles on olemas iga viie meele jaoks oma kogemuslik verb: *see, hear, feel, taste* ja *smell*. Neist kolm viimast võivad käituda ka aktiivselt või kopulatiivselt. Hausa keeles on *nägema* vasteks *gan(i)* ja *kuulma* vasteks *ji*, viimane on prototüüpiline kolme viimase meele jaoks — kuulen nii hääli kui ka puudutust, maitset ja lõhna. Ka vene keeles on täiesti loomulik, et lõhna võib kuulda. Eesti keeles jälle võis varem haisu katsuda (Wiedemannil *haiz : haizu katsuma*).

Kogemuslike meeleverbide puhul kehtib modaalsuste hierarhia:

haistmine
nägemine > kuulmine > kompimine >
maitsmine

See hierarhia näitab, et vasakul olev kogemuslik meeleverb võib olla prototüüpiline paremal asetsevatele meeleverbidele, s.t kui keeles on ainult üks meeleverb, siis on selleks *nägema*. Hausa näites, kus oli kaks meeleverbi, kuulsime heli, puudutust, maitset ja lõhna. Eesti keeles, kus on kolm kogemuslikku meeleverbi, näeme esemeid, kuuleme hääli ning tunneme puudutust, maitset, lõhna. Inglise keeles oli meil juba iga modaalsuse jaoks oma verb.

Lisaks on olemas veel kujutusverbid, kuid eesti ja ka enamikus teistes keeltes neid eri meelte jaoks eraldi ei ole. Me kujutleme värve, helisid, puudutust, maitset, lõhnu. Inglise keeles on nägemise jaoks spetsiifilised kujutusverbid (*picturing*, *visualizing* things), kuid teiste meelte jaoks ei ole ka neil enam kujutusverbe.

Ka lõhnad ei esine väljaspool keelt. Mõned rahvad näevad lõhnu, mõned kuulevad, mõned tunnevad ("katsuvad") ning mõne rahva jaoks erineb lõhna tundmine ka lõhna "katsumisest".

Eesti ja läänemeresoome keelte omapäraks on siin eelkõige see, et transitiivsed meeleverbid nõuavad partsiaalobjekti (nagu kõik piiritlemata verbid). Ma näen värve, inimest, taevast; ma kuulen helisid, ma tunnen soojust, maitset, lõhnu. Teistes keeltes on peaaegu ainuvaldav, et meeleverbid nõuavad akusatiiv- ehk täisobjekti. Eesti keeles esineb täisobjekt ainult meeleverbide piiritletuse korral, nt tunnen värvid ära, tunnen lõhna ära.

Ka lõhnad ei ole üheski keeles artikuleerimata. Filosoofiat ei saa luua väljaspool keelt. Ka siis, kui filosoofia on värvide ja lõhnade filosoofia, on see keele filosoofia. Keel, mis kirjeldab värve ja lõhnu, on küll eri rassidel ja rahvastel erinev, kuid allub universaalsetele tüpoloogilistele seaduspärasustele. Vastavate invariantide hulk on küllalt väike, ning jaotuse aluseks ei ole mitte keelte geneetiline sugulus, vaid tüpoloogია, keele arengu staadium ja kontaktid naabritega.

Mõneti sarnaneb minu arusaam maailma tajumisest konstruktivistide omaga. Nii kirjutavad näiteks Michael Borg-Laufs ja

Lothar Duda raamatus *Maitse tajumise sotsiaalsest konstruktsioonist* (1991: 134):

Konstruktivistidena lähtume sellest, et meil ei ole mingit otset juurdepääsu "tegelikkusele". "Maailm seal väljas", mis meile nii "tegelik" ja "ehtne" paistab, on sellisena, nagu me seda tajume — meie enda konstruktsioon. Siiski ei loo me seda maailma endale üksi, meie konstruktsioonid on meie ümbruse ja keele poolt kujundatud.

III. KÜSIDES EESTI FILOSOOFIAT

Nietzsche tunnistas ainult india, kreeka ja saksa filosoofiat. Filosoofia keeled olid tema jaoks kreeka keel ja saksa keel. Inglise ja inglise keel olid tema meelest filosoferimiseks kõlbmatud. Uurali-altai keeleala filosoofid vaataksid tema arvates teisiti "maailma sisse" kui indogermaanid ning neid võiks leida teistelt radadelt. Nietzsche väited ei ole dogmad, mida peaksime uskuma. Tema väited on tihti järjekindlusetud, teenides ideoloogilisi eesmärke. Neid väiteid saab kriitiliselt analüüsida ning ka ümber lükata. Ainult sellele, kes tema õpetuse vastuvõtmisel on end häälestanud ideoloogiliselt, ei ole võimalik vastupidist näidata.

Nietzsche taandab kõik rassitingimustele ning keeltesugulusele. Siin ongi üks ta nõrgemaid kohti — ta käsitleb sugulust selektiivselt. Hindud, kreeklased ja sakslased on talle lähedased keelesugulased, aga inglised kuuluvad juba teise rassi. Teisalt ei ole keeltes valitsevad grammatilised funktsioonid ainult keelte geneetilisest sugulusest tulenevad. Sarnasuse ja erinevuse grammatilistes funktsioonides määrab keele tüüp. Vladimír Skalička eristab viit morfoloogilist keeletüüpi:

1. *Aglutineeriv* tüüp esineb türgi, ungari, soome, gruusia, baski, eskimo, ent ka armeenia, uuspärsia, teistes idapoolsetes indogermaani jm keeltes;

2. *Flekteeriv* tüüp esineb ladina ja teistes vanades indogermaani keeltes nagu vana-kreeka, vana-india ja vana-iraani keel, samuti balti (leedu ja läti) ning enamikus slaavi keeltes, väljaspool indogermaani keeli eelkõige bantu keeltes Lõuna-Aafrikas;

3. *Isoleeriv* tüüp esineb inglise, prantsuse, hawaii jt keeltes;

4. *Polüsünteetiline* tüüp esineb vietnami, tai, ewe, yoruba, kirjutatud hiina jt keeltes;

5. *Introflekteriv* tüüp on tugevalt arenenud semiidi keeltes. Seejuures ei esine peaaegu üheski keeles keeletüüp täiesti puhtal kujul. Nt saksa keel on oma olemuselt segatüüpi, seal on elemente kõigist viiest keeletüübist.

Tüpoloogilised keelte klassifikatsioonid jagunevad morfoloogilisteks, süntaktilisteks, geograafilisteks ja kultuurilisteks. Eri autorite klassifikatsioonid võivad olla väga erinevad. Segadust tekitab tihti ühtede ja samade nimetuste kasutamine eri mõistete tähistamiseks. Näiteks on ülal esitatud polüsünteetiline tüüp tähenduses, mille puhul ei ole olemas sõnaliike, afkseid ega muutelõppe. Vahel tarvitatakse seda nimetust eraldamaks aglutinatiivsest tüübist keeli, mille puhul kogu lause moodustatakse nt verbi või mõne muu tuuma ümber aglutineeruvate liidetena. Siia kuuluvad nt tšuktši ja eskimo keel. Sellisel juhul nimetatakse polüsünteetilist tüüpi ka *inkorporeerivaks*.

Vladimír Skalička artiklites on käsitletud ka väga palju eesti keele küsimusi. Tema keeletüpoloogia-alased tööd on ilmunud ühiste kaante vahel saksakeelse kogumikuna (1979; vt ka tema postuumselt ilmunud artiklit koos rikkaliku bibliograafiaga: Skalička, Sgall 1994).

Eesti keel kuulub aglutinatiivsesse tüüpi. Kui soome keel on palju lähemal oma algele tüübile, siis eesti keele areng toimub flekteriva tüübi suunas (Skalička 1979: 122). Eesti keel on palju oma algsest tüübist kaotanud ja teistest juurde võtnud. Aglutinatiivse tüübi olemus seisneb selles, et iga grammatiline tähendus liidetakse tüvele eraldi morfeemina, nt *kuudel* on analüüsitav kuu-de-l, mille grammatiline tõlge on kuu-[MITMUS]-[ALALÜTLEV]. Flekterivates keeltes aga väljendatakse kääned ja arvu korraga ühe tunnusega ning igal sõnal on korraga ainult üks lõpp, nt läti *mēnešos* : *mēneš-os* : *mēneš*-[MITMUSE LOKATIIV] 'kuudel'.

Eesti keeles on nagu saksa keeleski kõikide tüüpide elemente:

(1) aglutineeriv tüüp — eesti keele algne põhitüüp, nt ilm külmenes : külme-ne-s-ø: külme-[TRANSLATIIV]-[MINEVIK]-[3. ISIK AINSUSES];

(2) flekteeriv tüüp — eesti keele arengu põhisuund, nt kaotavad käändelõpud oma silbilise struktuuri: seesütlev *-s* (soome *-ssa*), seestütlev *-st* (soome *-sta*), alaltütlev *-l* (soome *-lla*), alaltütlev *-lt* (soome *-lta*; silbi vältimatu tunnus on vokaalduuma olemasolu);

(3) isoleeriv tüüp — nt analüütilised mineviku vormid *olen tundnud* (vastandina sünteetilistele *tundsin*), samuti omastusliite kadumine ja asendumine analüütilise ehk isoleeriva vormiga *minu poeg* (soome *poikani*);

(4) polüsünteetiline tüüp — nt liitsõnade rohkus eesti keeles: *maailm, kosmoselaev, ettekujutus, aasta* (kondenseerunud liitset ajast *aega*);

(5) introflekteeriv tüüp — sellele on iseloomulikud tüvesisesed muutused, nt astmehalduse morfoloogiseerumine *poeg : poja : poega*.

Kui me tahame luua eesti keele grammatikafilosoofiat, siis peame kõigepealt vaatama, mida on meil ühist teiste aglutinaatiivsete keeltega, seejärel, mida me oleme oma algsest tüübist kaotanud ning mida teistest keeletüüpidest juurde võtnud. Seejärel tuleb eraldi analüüsida üksikute grammatiliste funktsioonide tüpoloogiat. Kuid me ei tohiks võtta oma grammatikafilosoofia aluseks keelte geneetilist klassifikatsiooni. Samuti ei ole grammatikafilosoofia mäng ega nali, vähemalt mitte nii, nagu seda pakub Kaplinski.

Kuidas küsida midagi olemuslikku eesti keele kohta? Igatahes ei piisa ainult sellest, kui filosoofile meeldib eesti keel, et ta tahab vahetevahel kirjutada eesti keeles. Ülo Matjus (1992) on küsinud, kas olemine kõneleb ka eesti keelt. See küsimine on seni kõige tõsisem filosoofiline katse küsida midagi olemuslikku eesti keele ja tema saatuse kohta.

Otsisin ühest värskest filosoofialeksikonist (Honderich 1995) märksõnu urali-altai keelealalt. Leidsin märksõnad *ungari filosoofia* (311–312) ning *soome filosoofia* (281–282). Muid urali ega altai keeleala filosoofiaid seal polnud. Selles leksikonis kirjutatakse, et varem pühitses ungari filosoofia ainult oma rahvusliku kultuuri, ilma maailma jaoks suuri uuendusi andmata. Alles

fin-de-siècle'i meeoludest kantud antipsühholoogism andis neile maailmamõõtu filosoofia suurkuju Georg Lukácsi.

Soome filosoofia käsitlus pakub meile rohkem huvi. Soome filosoofiat määratletakse ühelt poolt territooriumi järgi ja teisalt rahvusest kantuna. Ei teki kahtlust, et soomerootsi filosoofia on soome filosoofia, sellele piasiasjale — soomerootsi — isegi ei osutata. Ameerikas elav ja töötav filosoof, kes ise rõhutab, et ta on soomlane, kuulub samuti soome filosoofiasse.

Kui filosoofiat piiritletakse territooriumiga, või selle territooriumiga seotud eksterritoriaalsete filosoofidega, siis ei saa me ikkagi teada, mis on selle keeleala filosoofia. Ja siiski seisab eesti filosoofia ees kahetine ülesanne pühitseda rahvuskultuuri. Ühelt poolt saab seda kõige paremini teha, andes oma panuse maailmakultuurile ja lahendades filosoofia üldisi küsimusi. Teisalt peaks iga eesti filosoofi püha kohus olema püüda luua eesti keele grammatikafilosoofiat, et seeläbi veelgi enam maailmakultuurile anda.

Kirjandus

- Alv re, Paul 1992. *Soome keele grammatika*. Tallinn: Valgus
- As ante, Molefi Kete 1987. *The Afrocentric Idea*. Philadelphia: Temple University Press
- Ber lin, Brent, Paul Kay 1969. *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley—Los Angeles: University of California Press
- Borg-Laufs, Michael, Lothar Duda 1991. *Zur sozialen Konstruktion von Geschmackswahrnehmung*. Braunschweig: Vieweg ("Wissenschaftstheorie, Wissenschaft und Philosophie", Bd. 31)
- Gye ke, Kwame 1987. *An Essay on African Philosophical Thought. The Akan Conceptual Scheme*. Cambridge: Cambridge University Press
- Her der, Johann Gottfried 1901. *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772). Hrsg. Theodor Matthias. Leipzig: Friedrich Brandstetter
- Her der, Johann Gottfried 1964. *Sprachphilosophische Schriften*. 2., erw. Aufl. Hrsg. Erich Heintel. Hamburg: Felix Meiner ("Philosophische Bibliothek"; 248)
- Hon derich, Ted (ed.) 1995. *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford—New York: Oxford University Press

- Kaplinski, Jaan 1995. Eesti filosoofia. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1868–1876
- KSA = Nietzsche, Friedrich 1980. *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden*. Hrsg. Giorgio Colli, Mazzino Montinari. München: Deutscher Taschenbuch Verlag / Berlin—New York: de Gruyter
- Locke, John 1894. *An Essay Concerning Human Understanding* (1690). Ed. by Alexander Campbell Fraser. In Two Volumes. Oxford: Clarendon Press
- Masing, Uku 1993. *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu: Ilmamaa
- Matjus, Ülo 1992. Spricht das Sein auch estnisch? — Dietrich Papenfuss, Otto Pöggeler (Hrsg.), *Zur philosophischen Aktualität Heideggers. Bd. 3: Im Spiegel der Welt: Sprache, Übersetzung, Auseinandersetzung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 165–168
- Mugalu, Joachim 1995. *Philosophy, Oral Tradition and Africanistics*. Frankfurt am Main: Peter Lang (“European University Studies”, Series XX: Philosophy, Vol. 460)
- Nagl-Dočekal, Herta, Franz M. Wimmer (Hrsg.) 1992. *Postkoloniales Philosophieren: Afrika*. München: R. Oldenburg (“Wiener Reihe”; Bd. 6)
- Neugebauer, Christian 1989. *Einführung in die afrikanische Philosophie*. München—Kinshasa—Libreville: Publication Universitaires Africaines
- Nietzsche, Friedrich 1980. *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft* (1866). — KSA 5, S. 9–243
- Peacocke, Christopher 1983. *Sense and Content: Experience, Thought, and their Relations*. Oxford: Clarendon Press
- Peacocke, Christopher 1984. Colour Concepts and Colour Experience. — *Synthese*, Vol. 58, pp. 365–381
- Skalička, Vladimir 1979. *Typologische Studien*. Hrsg. Peter Hartmann. Braunschweig: Vieweg
- Skalička, Vladimir, Petr Sgall 1994. Praguian Typology of Languages. — Philip A. Luelsdorff (ed.), *The Prague School of Structural and Functional Linguistics. A Short Introduction*. Amsterdam—Philadelphia: John Benjamins (“Linguistics & Literary Studies in Eastern Europe”; Vol. 41)
- Sutrop, Urmas 1996. Eesti keele värvussõnavara arengu põhijooni. — [Käsikiri saadetud ajakirjale *Keel ja Kirjandus*]

- Theron, Stephen 1995. *Africa, Philosophy and the Western Tradition. An Essay in Self-Understanding*. Frankfurt am Main: Peter Lang
- Valgma, Johannes, Nikolai Remmel 1968. *Eesti keele grammatika. Käsiraamat*. Tallinn: Valgus
- Viberg, Åke 1983. The Verbs of Perception: A Typological Study. — Brian Butterworth, Bernard Comrie, Osten Dahl (eds.), *Explanation for Language Universals*. Berlin—New York—Amsterdam: Mouton Publishers ("Linguistics". Vol. 21, no. 1), pp. 123–162
- Wittgenstein, Ludwig 1977. *Bemerkungen über die Farben*. Hrsg. G.E.M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell

URMAS SUTROP (sünd. 1956) lõpetas TRÜ bioloogina 1984. a. Töötanud Eesti Biokeskuses. Praegu on doktorant lingvistika erialal Konstanzis ülikoolis Saksamaal. Tema väitekiri on eesti keele värvinimedest. Töötab Konstanzis ülikoolis lingvistilise antropoloogia grupis, kus uurib lõhnade ja maitsetega seotud sõnavara ning grammatilisi konstruktsioone. *Akadeemias* avaldanud artikli "Kust me tuleme? Kes me oleme?: Ühest raamatust" (1995, nr 11, lk 2290–2300) ning Bertrand Russelli artikli "Osutamisest" tõlke (1995, nr 3, lk 526–542).

ELIN SÜTISTE

PEIPSIVENELASED

Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteetidid

Eiki Berg, Hill Kulu

Eesti hilisemas teaduslikus kirjasõnas on peipsivenelastele üsna vähe tähelepanu pööratud. Märkida tuleks Paul Ariste kogutud folkloori ja kombestikualast materjali 1929. aastal¹, Jelizaveta Richteri ja Alise Moora etnograafilist uurimistööd (Richter 1976; Moora 1964) ning mõningaid ajaloolis-geograafilisi kirjutisi vene asustuse kujunemisest Peipsi läänerannikul (Annist 1974; Murel 1962). Vaadeldav piirkond on pakkunud ka filoloogilist huvi keeleteadlastele ning ärgitanud vene etnograafe väljastpoolt Eestit siia tulema (Murnikova 1960). Ja kuigi see loetelu pole täielik, võib siiski väita, et mitmed sotsiaalteaduslikku huvi äratavad protsessid (etnilise identiteedi, hoiakute, traditsiooni jne muutumine) on peipsivenelaste puhul siiani uurimata.

Peipsi-äärne, valdavalt vene asustusega piirkond võiks laiemale lugejaskonnale pakkuda huvi kahes mõttes. Esiteks vajab Eesti ühiskond pragmaatilist rahvuspoliitikat etniliste vähemuste suhtes, mis loobuks vähemustega seonduvaid küsimusi nägemast must-valgel skaalal. Veel mõni aasta tagasi oli Eestis kõneaineks sõjajärgsel perioodil Eestisse sisserännanute tagasiränne oma ajaloolisele kodumaale, viimasel ajal on saanud kombeks rääkida sisserännanute integratsioonist, mis tavaarusaamades samastub

Autorid soovivad tänada Eesti Kõrgkoolidevahelist Demouringute Keskust eesotsas prof. Kalev Katusega võimaluse eest kasutada 1989. aasta rahvaloenduse individuaalandmeid.

¹KM ERA II (P. Ariste kogutud materjal 1929. a).

sageli nende võimalikult kiire assimileerimisega. Eri riikide kogemused on aga näidanud, et selliste arusaamadega kuigi kaugele ei jõua. Pigem vastupidi — nii võib ära rikkuda enamuse ja vähemuse niigi hapra suhte. See suurendab vähemuse marginaliseerumist ja muudab selle ebakindlaks ning altiks välistele mõjudele. Viimane oleks aga halvim lahendus nii enamuse kui vähemuse seisukohalt. Etnilise vähemuse sotsiaalkultuurilise integratsiooni all tuleks mõelda seda, et ühest küljest säilitab vähe-
mus oma traditsiooni ja teisalt võtab osalt omaks enamuse tavad ja hoiakud. Ent soovitud tulemuste saavutamine on hoopis keerulisem ja aeganõudvam protsess, kui esmapilgul tunduda võib. Peipsivenelaste kaheaja-aastane ajalugu Eestis on kindlasti heaks näiteks sellest, kuidas nii enamuse kui vähemuse jaoks sobiv lahendus — vähemuse integratsioon ühiskonda — on saavutatud, ja selle saavutamist soodustanud teguritest.

Teiseks on peipsivenelaste asuala tüüpiliseks probleemalaks regionaalpoliitilises mõttes. Olles asendilt perifeerne, demograafiliselt vananev ja üksnes traditsioonilistele majandusharudele tuginev (kõõgiviljakasvatus ja kalapüük), ei erine see teistest oma-
taolistest suure tööpuuduse ja pideva väljarändega piirkondadest Euroopas, nagu Gaeltacht (Lääne-Iirimaa), Šoti mägismaa, Friisimaa (Põhja-Holland) või Bretagne (Loode-Prantsusmaa). Nende vaegarenguga piirkondade ühiseks märksõnaks ja vahest ka ainsaks ressursiks on kultuuriline eripära. Sellest tuleneb ka võimalus leevendada perifeerseid protsesse näiteks kultuurilist eripära müües. Mõtlemisainet peaks pakkuma teema, kuivõrd kultuuri-
turism sobib peipsivene oludesse. Nagu juba märkisime, pole peipsivene traditsiooni toetamine ja säilitamine, selle edasikehtmine tähtis üksnes regionaalpoliitiliselt, vaid ka kogu Eesti ühiskonna jaoks tervikuna.

Käesolevas artiklis antakse ülevaade Peipsi-äärse vene asustuse kujunemisest, rahvastiku hetkesituatsioonist, sealsete venelaste etnilisest identiteedist, keelekasutusest ning poliitilistest hoiakutest ja visandatakse võimalikke teid reaalpoliitika teostamiseks selles regioonis. Põhitähelepanu all on Mustvee ja Kallaste linn ning Raja, Peipsiääre ja Piirissaare vald (vt joonis 1). Kasutatud on Eesti Kõrgkoolidevahelises Demouuringute Keskuses säilitatavaid 1989. aasta rahvaloenduse andmeid ja 1994.–95. aas-

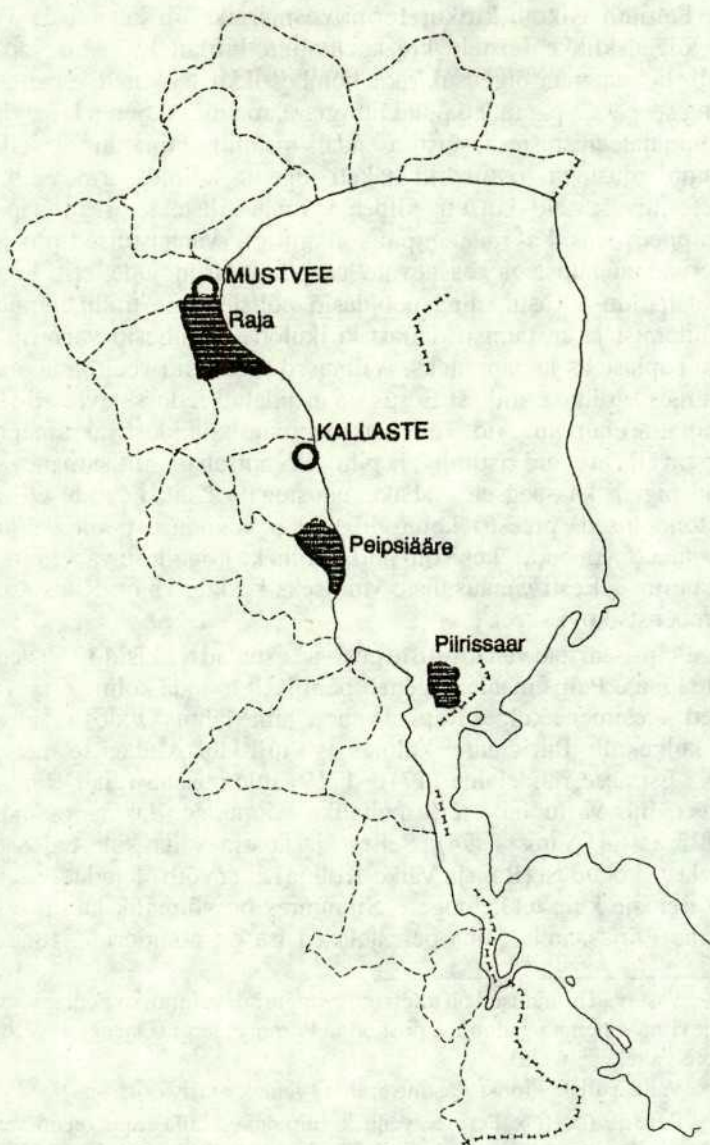
tal Eesti Rahva Muuseumi ekspeditsioonidel kogutud materjale (ankeetküsitluse andmestik), samuti eespool mainitud uurimusi.

AJALOOLINE ÜLEVAADE

Peipsi lääneranniku (Причудье) eesti-vene segarahvastik on ajaloo vältel suutnud kujundada ja tänapäevani säilitada omanäolise etnilise keskkonna. Siinne asustus on omapärane näide erinevate kultuuride ja uskkondade kooseksisteerimisest sajandite jooksul. Eestlaste ja venelaste asustus on vaheldumisi ning olemuselt kompaktne — õigeusklik Alajõe vald; vanausku Raja, Peipsiääre ja Piirissaare vald ning Kallaste linn; teistest eraldi üksikute saarekestena õigeusklikud Nina ja Lüübnitsa küla ning vanausuline Beresje küla. Neile sekka veel eestikeelsed ja luterlastega asustatud alad. Suurim Peipsi-äärne keskus (ja ühtlasi üks Eesti väiksemaid linnasid) Mustvee on eesti-vene linn ühes nelja erineva kogudusega — vanausulised, õigeusklikud, luterlased ja baptistid.

Peipsivenelastest moodustavad suurema osa vanausulised, kes elavad neljas, üksteisest eraldatud kompaktses asumis. Mustvee—Raja, Kallaste, Kolkja—Varnja ja Piirissaare asumid on alguse saanud esialgsetest kaluriküladest. Need on rannajoonega paralleelselt kulgevad, kilomeetreid pikad tänavküla tüüpi asulad, mis on ajapikku laienenud ka sisemaa suunas. Teatav osa vanausulisi on ka ise siirdunud oma esialgsest asualast sisemaale (Kargaja ja Kirepi küla) või rännanud Eesti suurematesse linnadesse, Tallinna ja Tartu, rajades sealgi kogudused.

Varasemad andmed Peipsi lääneranniku asulastiku ja rahvastiku kohta pärinevad 14.–15. sajandist, kuid need on juhuslikud ja lünklikud. 17. sajandi esimesel veerandil toimus pidev vene asukate juurdevool, mis ei piirdunud ainult rannaküladega (Murel 1962). Pöördeliseks osutus 1666. aasta kirikulõhe Venemaal, mis erinevalt Lääne-Euroopas toimunud reformatsioonist jättis traditsioonilise suuna opositsiooni. Tolle pooldajad aga kuulutati 1684. aastal lindpriiks ning nende ainsaks pääseteeks jäi põgenemine Vene impeeriumi äärealadele, kaasa arvatud Baltimaile (Richter 1976).

Joonis 1. Peipsi-äärne vanausuliste asuala.

Patriarh Nikoni kirikureformi eesmärgiks oli lähendada vene õigeusklikke teistele kreekakatoliku kirikutele. Aja jooksul oli Venemaa õigeuskirikiku kombestikku tekkinud erinevusi ning seepärast parandati nüüd liturgiaraamatuid, ikoone, lühendati jumalateenistuste kestust, asendati maani kummardused võõni kummardustega, ristimärki hakati tegema kolme sõrmega jne. Reformivastaseid kutsuti siitpeale vanausulisteks (староверы, старообрядцы, ка древнеправославные). Vanausulised protesteerisid uuendustega kaasnevate lääne kultuurimõjude, eriti ilmaliku hariduse vastu, ning pooldasid põliste vene traditsioonide säilitamist ja austamist. Pärast kirikulõhet jagunesid vanausulised paplasteks ja papituteks. Viimased jagunesid veel omakorda mitmesse rühma, millest Eestis on esindatud fedossejevlaste (ка рабские) ja pomoorid.² Nad on loobunud kõikidest sakramentidest, välja arvatud ristimine ja piht. Organisatsioonilt sarnanevad nad pigem kaasaegsete vabakogudustega. Kõik kogudused on autonoomsed, preestri kohuseid täidab koguduse poolt valitud õpetaja (батюшка), kes võib ühtlasi olla ka koguduse vanem (наставник). Eesti vanausuliste vaimseks keskuseks on Riias asuv Grebenštšikovi skeet³.

Peipsi-äärsete vanausuliste püsivad asulad tekkisid 1730. aastate lõpus. Peipsimaale põgeneti põhiliselt mööda kolme erinevat teed — esimene kulges Räpina kaudu, teine lähtus Oudova rannalt ja kulges üle Piirissaare, kolmas aga tuli läbi Alutaguse metsade. Esimese rändelaine (1710–1719) tulemusena rajati Räpina skeet, mis vastuolude tõttu kohalike võimudega lakkas olemast 1722. aastal (Annist 1974). Sellest ajast pärinevadki kaks fedossejevlaste kogudust (Raja ja Väike-Kolkja) ning võib oletada seoseid ka Beresje küla tekkeloo⁴. Siinjuures on võimalik ka hilisem ränne Piirissaarelt, kuna beresjelased ise on pomoorid. 18. sa-

²Vastavad nimetused on tuletatud Novgorodi vaimuliku Fedossi Vasiljevi ja Venemaa ajaloolise piirkonna Pomorje järgi (Oneega ja Valge mere vahele jääv ala).

³Vanausuliste kloostrialaadne erakla (vene k скит, обитель).

⁴Beresje (eesti k Perese, vene k Бережье) küla lugu on mõnetai segane. Koguteos *Setumaa* mainib Beresjet lihtsalt vanausuliste külanäe Mäe vallas (1928). Ajaleht *Petseri Uudised* (1933) kinnitab eeltoodud fakti ning lisab, et sünnisel venelastel olid alles vanad kombesed ning need

jandi algusesse jäävad ka Mustvee (Чёрна), Kallaste (Красные горы), Kükita (Кикита) ning Piirissaare külad (Межь, Тони, Желачек). Alles hiljem, 19. sajandil, tekkisid Raja (Раюша), Tiheda (Тихетка), Varuja (Варонье), Kasepää (Казепель) ja Kolkja (Кольки) ning 20. sajandil Sipelga (Муравёвка) küla. Siia asunud vanausuliste arv oli väike ja nad elasid muust rahvast võrdlemisi isoleeritult. Kolonistidele oli Peipsi-äärne kant mittemeti soodne asumiskoht. Tegemist oli Tartu maakonna kirdeosa väheviljaka ääremaaga, mis kuulus ümbruskonna väiksematele mõisatele. Just siin oli vanausulistel võimalik säilitada oma usulised veendumused, kuna naabruses elavad luterlased suhtusid vene usu siseprobleemidesse ükskõikselt. Vanausulised ei segunenud sel ajal ka teiseusulistega, sest seda keelasid usulised tõekspidamised. Nii jäid nad pikaks ajaks ülejäänud maailmast isoleerituks.

19. sajandi keskpaigaks hakkas Peipsi-äärsete külade vanausuliste arv stabiliseeruma. Nende migratsioon Baltikumi lakkas. Selle üheks põhjuseks oli Peipsi-äärse territooriumi majandamises saavutatud lagi. Vähenenud põllumajanduslik maa ja liivased muldad võimaldasid üksnes köögiviljakasvatusega tegelda. Peipsi kalavarud olid vähenenud ning seetõttu hakkasid paljud inimesed linnades ehitustöödel käima (Richter 1976).

Kõige rohkem elas Eestis vanausulisi (umbes 8000 inimest) vahetult enne Teist maailmasõda⁵. Veel 1946. aastal oli Eesti 11 vanausu koguduses kokku 5806 inimest⁶. Sellest alates on nende arv pidevalt vähenenud. Nii ebasoodne rahvastikusituatsioon kui ka muutuv elulaad on saamas saatuslikuks vanausuliste kultuuri säilimisele.

püüti kaitsta. Ka Setumaad uurinud kodulooürija Leo Reissar (1990) ei esita selle täiesti eraldatud vanausuliste küla tekkelugu.

⁵1922. ja 1934. aastal Eestis läbiviidud rahvaloendused ei kajastanud vanausuliste arvu. Oletatav arv (8000 inimest) viitab "muuusulistest" venelastele Peipsi-äärsetes valdades ja linnades 1934. aastal.

⁶Eesti Usuasjade Valitsuse andmetel.

PEIPSIVENE RAHVASTIKUSITUATSIOON

Vaatluse all olevas piirkonnas (Mustvee ja Kallaste linn ning Raja, Peipsiääre ja Piirissaare vald) elas 1989. aastal kokku 6085 inimest, sealhulgas venelasi oli 4078 (67%), eestlasi 1808 (30%) ja teiste rahvuste esindajaid kokku 199 (3%). Seega on venelased piirkonnas üpris selges enamuses (vt tabel 1). Nendest 4078 venelasest oli 87% ehk 3547 inimest sündinud Eestis (v.a Tallinn). Need kolm ja pool tuhat inimest moodustavadki 18. sajandil Venemaalt Eestisse tulnud vanausuliste järglaskonna praeguse tuumiku.

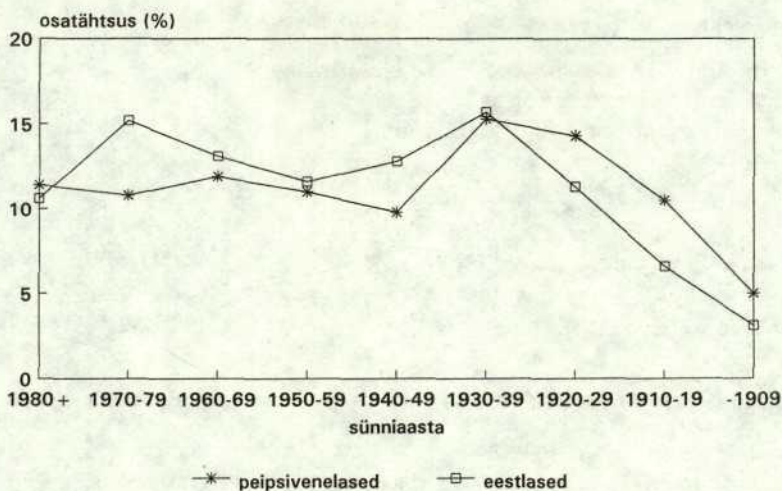
linn/vald	elanike arv	venelasi (%)	sh Eestis sündinud (%)	eestlasi (%)
Mustvee	1994	54,3	88,8	43,2
Raja	1619	60,3*	88,3	37,4
Kallaste	1361	73,8	79,1	19,7
Peipsiääre	1005	91,9	91,1	5,7
Piirissaare	106	85,8	95,6	14,2
Kokku	6085	67,0	87,0	29,7

T a b e l 1. Peipsi-äärsete valdade ja linnade rahvuslik koosseis 1989.

* Raja külas, kus elas enamik valla venelastest, moodustasid venelased 78% küla elanikkonnast.

Peipsivenelaste vanusjaotus annab selget tunnistust selle rahvakillu vananemisest (vt joonis 2). Suurima vanusrühma moodustavad 1920.–1930. aastatel sündinud inimesed, kes nüüdseks on juba pensioniikka jõudnud. Nii on vanureid näiteks Peipsiääre vallas 42%, Piirissaarel aga koguni 88% elanikkonnast. Vanurite suur osakaal pole aga iseloomulik ainult sealsetele venelastele, vaid ka eestlastele. See kõik viitab sellele, et viimaste aastakümnete jooksul on nooremad inimesed piirkonnast lahkunud ja siirdunud mujale (peamiselt linnadesse).

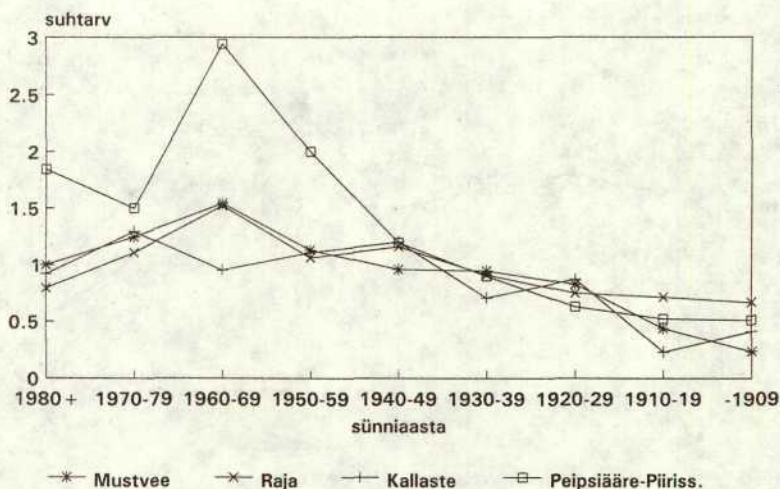
Olulist teavet lahkujate kohta annab peipsivenelaste vanusjaotuse vaatlemine soo järgi. Selgub, et kuni 50-aastaste hulgas on suur meeste ülekaal. Nii on näiteks Peipsiääre ja Piirissaare vallas mõnedes vanusrühmades mehi kuni kolm korda rohkem kui naisi (vt joonis 3). Ka Raja vallas ja Mustvee linnas on 20. ja

Joonis 2. Peipsi-äärsete venelaste ja eestlaste vanusjaotus 1989. a.

30. eluaastates mehi naistest oluliselt rohkem. Ainult Kallastel näib meeste ülekaal nooremate inimeste hulgas olevat suhteliselt väike. Kõik see räägib sellest, et piirkonnast lahkujateks on olnud peamiselt naised, kes kodukohas pole endale sobivat rakendust leidnud ja seetõttu on olnud sunnitud välja rändama. Väljaränne on ühest küljest kahandanud peipsivenelaste arvukust, teisalt aga sulatanud neid, eriti nooremad põlvkonda, ülejäänud Eesti vene kogukonna hulka. Viimase 20 aastaga on Piirissaare elanikkond vähenenud kolm korda, Peipsiääre vallas kaks korda ning Raja vallas ja Kallastel umbes 20%.

Peipsivenelased

Joonis 3. Meeste ja naiste suhtarv vanusrühmiti peipsivenelaste seas 1989. a.

PEIPSIVENELASED JA EESTI KEEL

Peipsi-äärne piirkond on ala, kus venelased ja eestlased on kõrvuti elanud üle paari sajandi. Seetõttu on nii sealsete venelaste kui ka eestlaste keeleoskus ja -kasutus kindlasti tähelepanu vääriv teema. Räägib see vahest ehk rohkemgi kui miski muu sealsete venelaste ja eestlaste omavahelistest suhetest ja valitsevatest hoiakutest.

Nii venelaste kui eestlaste enamus peab oma emakeeleks oma rahvuse keelt. Eesti emakeelega venelasi ja vene emakeelega eestlasi on tühine hulk (vastavalt 1% venelaste ja 3% eestlaste puhul). Olulisem on aga see, et teise keelena oskab kas siis eesti

või vene keelt üpris suur osa sealsest elanikkonnast. Nii valdab vabalt eesti keelt umbes pool (46%) peipsivenelastest. Sellega ületavad nad märgatavalt Eesti venelaste keskmise (15%). Lisaks on teada, et hakkama saavad eesti keelega peaaegu kõik kohalikud venelased (ainult 3% küsitletutest teatas, et ei oska eesti keelt).

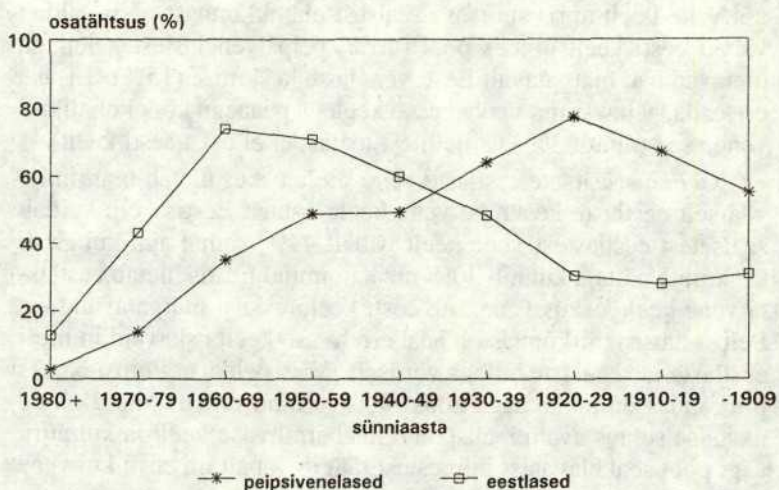
Ka Peipsi-äärsete eestlaste vene keele oskus ületab märkimisväärselt eestlaste keskmist vene keele oskust Eestis. Nii valdab sealsetest eestlastest vene keelt vabalt 44%, samal ajal kui Eesti keskmine näitaja küünib 30%-ni. Kui mujal Eestis ületab eestlaste vene keele oskus venelaste eesti keele oskust märgatavalt, siis Peipsi-äärses piirkonnas on naaberrahvuse keelt oskavaid inimesi eestlaste ja venelaste hulgas võrdselt. Võib öelda, et Peipsi-äärses piirkonnas on pikka aega koos eksisteerinud rahvusgrupid olnud üksteise suhtes avatud, austanud naaberrahvuse keelt ja kultuuri. Ligi pool seal elavatest inimestest räägib vabalt nii eesti kui vene keelt.

Olulisem kui üldnäitaja on keeleoskuse lahkamine vanusrühmiti. See võimaldab meil jälgida, millised on olnud muutused põlvkonniti ja mis suunas need kulgevad. Nii on venelaste hulgas eesti keele oskajaid rohkem vanemate ja vähem nooremate inimeste seas, eestlaste seas on vastupidi (vt joonis 4).

Näib, et teise keele oskus on seotud valitsevate ühiskondlike oludega. Peipsivenelaste hulgas on eesti keele oskajate osatähtsus suurim just enne Teist maailmasõda sündinute ja üles kasvanute vanuserühmas. Eesti keele oskajate osatähtsus kahaneb aga oluliselt Nõukogude ajal sündinute hulgas. Eestlaste seas on vene keele oskus aga suurem Nõukogude ajal ning väiksem enne sõda sündinute ja üleskasvanute hulgas. Eri rahvuste puhul suhtlevad vanemad põlvkonnad Peipsi-äärsetes valdades ja linnades omavahel peamiselt eesti keeles, nooremad on aga üle läinud vene keelele.

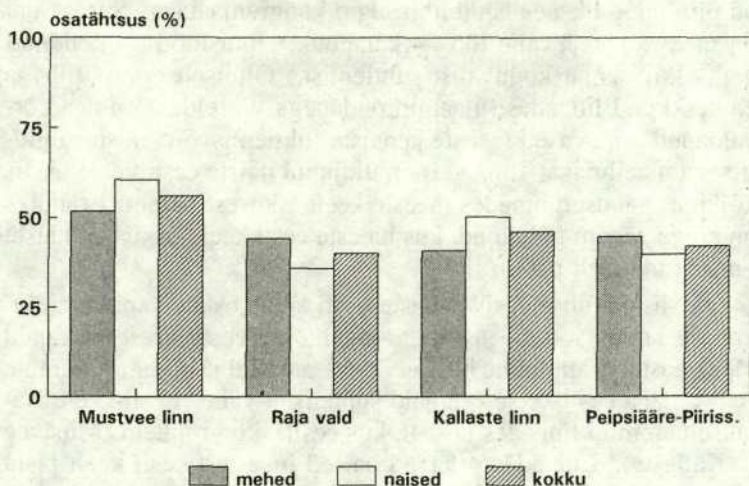
Peale vanuse on eesti keele oskus seotud ka elukohaga. Nii on eesti keelt vabalt valdajate osatähtsus suurim Mustvee venelaste seas (56%). Samal ajal on see näitaja Mustvee külje all asuvas Raja vallas oluliselt väiksem (40%). Ka Peipsiääre ja Piirissaare vallas on eesti keele oskajaid piirkonna keskmisest vähem (42%). Kallastel valdab eesti keelt vabalt 46% sealsetest venelastest (vt joonis 5).

Peipsivenelased

J o o n i s 4. Eesti keele oskus venelaste ja vene keele oskus eestlaste seas Peipsi-äärses piirkonnas 1989. a.

Eesti keele oskus Peipsi-äärsete venelaste seas on seotud sellega, kui palju eestlastega kokku puututakse ja läbi käiakse. Kaudselt annab selle kohta tunnistust eestlaste osatähtsus ühes või teises vallas/linnas. Näiteks Mustvees on paar sajandit kestnud venelaste ja eestlaste kooseksisteerimine soodustanud kakskeelsuse arengut. Peipsiääre ja Piirissaare vallas on aga eestlasi suhteliselt vähe ning ka eesti keele oskus sealsete venelaste hulgas on keskmisest tagasihoidlikum. Pisut üllatav on eesti keele suhteliselt kesine oskus Raja valla venelaste hulgas. Ehkki põhiosa sealsetest venelastest on koondunud Raja alevikku (aja jooksul kokkukasvanud vene külad Raja, Tiheda ja Kükita ning eesti küla Kasepää), peaks

Joonis 5. Eesti keele oskajate osatähtsus peipsivenelaste seas piirkonniti 1989. a.

juba aleviku asendi tõttu (Tartu—Narva—Peterburi maantee lähedus) sealsete venelaste kokkupuude eestlastega olema tunduvalt sagedasem kui perifeersetes Piirissaare ja Peipsiääre vallas.

Asjasse toob selgust keeleoskuse lahkamine vanusrühmiti ja soo järgi. Selgub, et erinevused meeste keeleoskuses pole eri linnades ja valdades kuigi suured. Küll aga erineb Raja, Piirissaare ja Peipsiääre vallas elavate naiste eesti keele oskus oluliselt Mustvees ja Kallastel elavate naiste keeleoskusest. Vahest on siin oma mõju traditsioonilisel sugudevahelisel rollijaotusel ja eluviisil. Maapiirkondades on naiste kokkupuude välismaailmaga (s.t eestlastega) olnud suhteliselt piiratud, nende tegevusareaal

on piirdunud üksnes lähiümbrusega, köögiviljaaiaga. Samal ajal on meeste igapäevane töö — kalapüük, ehitustööd — nõudnud neilt aktiivsemat koduvälist suhtlemist. Oluliselt erinev töö- ja elukeskkond linnades (maapiirkondadega võrreldes) on aga kõrvaldanud erinevused meeste ja naiste suhtlemisvõimalustes ümbritseva maailmaga. Linnades on üldjuhul naiste eesti keele oskus kõikides vanuserühmades meeste keeleoskusest parem. Erandiks on kõige vanem põlvkond, kus meeste eesti keele oskus on naiste omast tunduvalt parem.

Niisiis sõltub peipsivenelaste eesti keele oskus vanusest, elukohast ja ka soost. Kõige rohkem on eesti keele oskajaid 1920. aastatel sündinute hulgas. 1960. aastatel ja hiljem sündinute seas on aga eesti keele oskajaid suhteliselt vähe. Eesti keelt osatakse paremini linnades ja seal, kus eestlasi on rohkem (Mustvee ja Kallaste). Linnades oskavad naised meestest eesti keelt pisut paremini, maal aga on ilmne ülekaal meeste kasuks.

PEIPSIVENE IDENTITEET

Peipsi kaldal elavad venelased on kohati sootuks erinevad üksteisest. Usk on olnud seotud vanausuliste Eestisse tulekuga ning hiljem aidanud neid ülejäänud Eesti venelastest eraldada. Kes on see rahvas, keda kutsutakse peipsivenelasteks? Kas on nad vanausulised või venelased? Või mõlemat korraga? Kumb on siinjuures olulisem? Missugune on vanausu roll Peipsi-äärsete venelaste hulgas praegu?

Teatud aja ja ruumi tingimustes võib identiteet transformeeruda või "alustugesid" vahetada, olles kas religioosne, etnolingvistiline või mõnele muule tegurile tuginev. 7503. aastal⁷ (1995. aastal pKr) võis peipsivene asukate identiteedis täheldada huvitavaid muutusi. Veel 1920. ja 1930. aastatel pidasid siinsed vanausulised end pigem kristlasteks kui venelasteks (Ariste 1929), olgugi et keele alusel võinuksid nad end samastada teisel pool järve elava rahvaga. Ju siis soodustasid "erakordne usk", väljavalituse oreool ja missioonitunne eraldatust ka keelebarjääri puudumise korral...

⁷Vanausulised arvestavad aega maailmaloomisest.

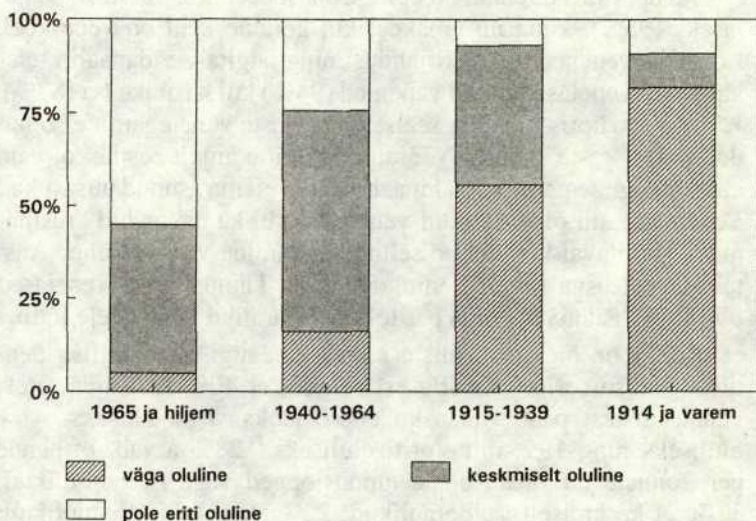
Tänapäeval see enam nii pole. Ennast peetakse rahvuselt vene-laseks (95%), kuna nii emakeel kui kodune keel on vene keel. Loetakse venekeelset ajakirjandust ning jälgitakse idanaabri tele-kanaleid, venelased on nii vanemad (94%) kui ka abikaasa (87%). Küll on aga üpris iseäralik sealsete venelaste vahetegemine "omade" ja "võõraste" vahel. Võõrad pole mitte ainult eestlased, vaid ka Nõukogude perioodil lähinaabrusesse elama asunud uusasukad Venemaalt, nii õigeusklikud venelased kui ka uskmatud "rusmanid". Huvitaval kombel on selline eristamine vastastikune. Aas-taid tagasi üsna sageli Leningradi turul käinud peipsivenelased olid ikka "tšuhnaad" oma päritolu ja iseäraliku vene keele tõttu.

Religioon on vanausuliste juures praegugi üks põhilisi iden-titeedi alustugesid. Küsitlusest selgub, et 40% Peipsi-äärsetest vanausulistest peab vanausku enese jaoks väga tähtsaks, 41% oluliseks ning 19% mitte eriti oluliseks. 28% arvab, et nende perekonnale on vanausuliste tunnusjooned väga iseloomulikud; 32%, et keskmiselt iseloomulikud; 22%, et vähe iseloomulikud; ning 19% arvab, et nende perel pole vanausuga mingit erilist seost. Niisiis peab valdav enamik peipsivenelastest end suuremal või vähemal määral vanausuga seotuks. Ainult iga viies arvab, et vanausul pole nende elus mingit osa.

Siinkohal tasub jällegi tähelepanu pöörata põlvkondadevahe-listele erinevustele. Vanemate inimeste igapäevaelus on vanausu kommetel ja rituaalidel veel üsna oluline koht, ent nooremate põlvkondade eluolus on usu osatähtsus tänapäeval kahanemas. See ilmneb ka, kui analüüsida vanausu tähtsustamist põlvkonniti. Selgub (vt joonis 6), et enne Teist maailmasõda sündinud inimeste seas peetakse vanausku enese jaoks väga oluliseks, ent noorema-te, eriti 1960. aastatel ja hiljem sündinute hulgas pole vanausul valdava enamuse südames enam kohta. Ka meeste ja naiste suhtu-mises usku on erinevusi. Meestel, kes puutuvad välismaailmaga rohkem kokku, on ellusuhtumine praktilisem kui kodukesksetel naistel, eriti just vanemate inimeste hulgas ja maapiirkondades.

Siinjuures samastab ka noorem põlvkond end vanausuliste-ga, sest oma roll on perekonnal ja sugulussidemetel. Varasem isoleeritus ja abiellumine üksnes vanausulisega on loonud olu-korra, kus enamik inimesi on omavahel mingil moel sugulased. Mida lähemal üksteisele, seda tihedamalt ka lävitakse. See aga

Peipsivenelased

$P < 0.05$

Joonis 6. "Kas usk on Teie jaoks oluline?"

tugevdab omakorda ühtekuuluvustunnet ning aitab end kergemini identifitseerida.

Niisiis on vanasuu roll peipsivenelaste maailmavaate kujundamisel aja jooksul oluliselt kahanenud. Vanasuu kandjateks on jäänud vanemad, peamiselt pensionieas inimesed, eelkõige naised. Mitmed vanasuga seotud traditsioonid ja kombed (pühad, toit jne) on aga säilinud nii vanemate kui nooremate inimeste hulgas, ehkki ka siin on märgata muutusi vanasuu rolli vähenemise suunas. Seega on nooremate inimeste hulgas kadumas kaks olulist tunnust — hea eesti keele oskus ja vanasusk, mis peipsivenelastele varasematel aegadel iseloomulikud olid, ent barjäärid ülejäänud Eesti venelastega säilivad igal juhul veel pikka aega.

PEIPSIVENELASED "SUURES POLIITIKAS"

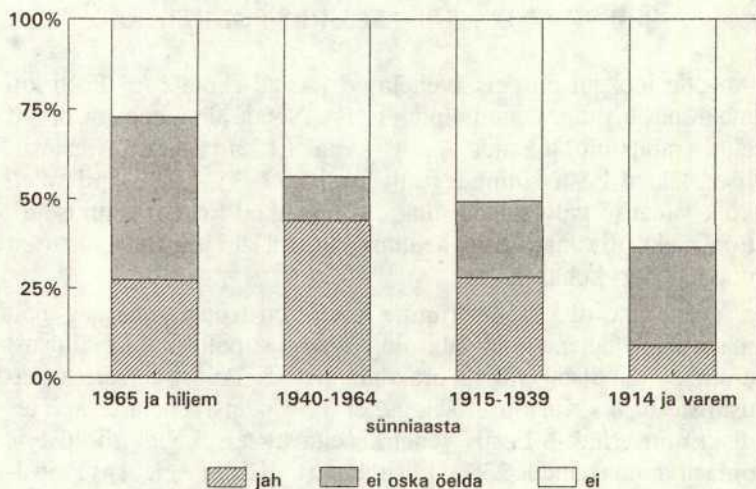
Aegade jooksul on peipsivenelased jäänud eemale nii Eesti kui maailma elu pingestanud sündmustest. Nende ainus soov on olnud elada rahus ning teenida "oma" jumalat tões ja usus. Vanausulised läksid Eesti võimudega pahuksisse 1935. aastal, mil suleti kõik vanausu palvemajad ning osa õpetajaid saadeti asumisele⁸. Põhjuseks oli vanausuliste keeldumine viia läbi jumalateenistused uue kalendri kohaselt...

Venelaste diskrimineerimine Eestis on teema, mis aeg-ajalt maailmas tähelepanu äratav, ning Venemaa poliitikuid ja üldsust erutab. Kindlasti väärib ärakuulamist ka Peipsi-äärsete vanausuliste hääl. Küsitlusel selgus, et 31% peipsivenelaste arvates diskrimineeritakse Eestis venelasi, eitaval seisukohal oli 46% ja oma arvamus puudus 23%-l küsitletutest. Küsimusele, kas Peipsi-äärses piirkonnas suhtutakse venelastesse eelarvamusega või kas seal on rahvusprobleeme, vastas aga enamik küsitletutest eitavalt (vastavalt 87% ja 96%). Millest siis ikkagi osa inimeste arvamus, et mujal Eestis venelasi diskrimineeritakse?

Analüüsides vastuseid põlvkonniti, tuleb ilmsiks see, et venelaste olukorda Eestis peavad probleemiks eelkõige keskealised inimesed, vanuses 30–54 eluaastat (vt joonis 7). Vanemad inimesed suhtuvad diskrimineerimisväitesse enamikus eitavalt, noorematel aga puudub üldse seisukoht antud küsimuses. Ilmneb oluline seos diskrimineerimise nägemise ja venekeelsete ajalehtede lugemise vahel. Nii on keskealiste hulgas lugemus tunduvalt suurem kui nooremate ja vanemate inimeste seas. Seega on venekeelsel meedial oluline roll nende inimeste arvamusel kujunemises. Teisalt võib eelnevast välja lugeda keskealise põlvkonna identiteedikriisi. Kui vanemad inimesed on seotud vanausu traditsioonide, kommetega ja mälestustega, siis keskealiste hoiakud on järjest rohkem lähenenud mujal Eestis elavate venelaste omadele. Noorema põlvkonna esindajate jaoks pole identiteediküsimus veel aktuaalseks saanud või on nende rõhuasetused ja probleemid lihtsalt teistsugused.

⁸Seda kajastas ka 1935. aasta "Päevaleht" ja sakslase Albert Maria Ammani reisikiri Peipsi äärde (1936).

Peipsivenelased

$P < 0.05$

Joonis 7. "Kas Eestis diskrimineeritakse venelasi?"

Peipsivenelaste roll kohaliku poliitilise kliima kujundajana selgub Riigikogu 1995. aasta valimistulemuste vaatamisel. Peipsivenelased on suures osas Eesti Vabariigi kodanikud ning nende poliitilisest osalusest ja eelistustest räägivad järgmised faktid. Valimistel käinute protsent oli suhteliselt kõrge: Piirissaarel 85%, Kallastel 81% ja Peipsiääre vallas 73%. Ka valimiseelistused olid sarnased. Piirkonnas edestas ülekaalukalt kõiki teisi valimisliit "Meie kodu on Eestimaa", kogudes Peipsiääre vallas 78%, Kallaste linnas 74%, Raja vallas 58% ja Mustvee linnas 49% häältest. Üksnes Piirissaarel võitis ülekaalukalt Koonderakonna ja Maarahva Ühendus (82% häältest). "Meie kodu on Eestimaa" oli huvitaval kombel võidukas just Peipsi-äärses regioonis, mitte

aga Kirde-Eesti või Tallinna venelaste hulgas. Seda tõsiasja võib eelkõige seletada "kodukoha efektiga". Nimelt suurim häältkoguja Nikolai Maspanov on juurtelt peipsivenelane, ehkki sündinud Tallinnas. Ei ole ju midagi paremat kui "oma mees" Riigikogus, kes ühtlasi esindaks peipsivenelaste huve Eestis. Need huvid on aga sisult majanduslikud. Eesti—Vene suletud piir ning momendil kättesaamatu Peterburi kurgi-, tomati- ja sibulaturg on kahandanud märkimisväärselt peipsivenelaste sissetulekuid. Hetkel elavad hästi üksnes kalurid, köögiviljakasvatajate olukord on kehvem. Tööd ei ole ka noortel naistel. Selle tulemusena siirduvad paljud neist linnadesse, ja olukorras, kus vanade inimeste osakaal rahvastikust on niigi suur, toimub sealse elanikkonna järkjärguline vähenemine.

LÕPPSÕNA

1. Peipsivenelaste ajalugu näitab, et oma traditsiooni olemasolul on vähemusidentiteedi tekkimisel ja edasikandumisel ning vähemusele kindlustunde andmisel oluline koht. Ühtlasi on oma traditsiooni olemasolu ka vähemuse integratsiooni põhieelduseks. Kuid see pole kõik. Oluline on vähemuse traditsiooni väärtustamine ja selle toetamine naabruses elava enamuse poolt. Ja seetõttu, et erinevalt "ebakindlast", oskab "kindel" vähemus enamuse traditsioonist lugu pidada. Hea eesti keele oskus ja "diskrimineerimisprobleemi" puudumine vanema põlvkonna peipsivenelaste seas on kindlasti üks näide sellest. Seega peab enamuse ja vähemuse suhetes paika lihtne tõsiasi: kui enesetunne on kindel ja sinust lugu peetakse, siis püüad ka ise teistesse samamoodi suhtuda. Ja seda tõsiasja peab rahvuspoliitika väljatöötamisel ja elluviimisel arvesse võtma.

2. Peipsi-äärse piirkonna majanduslik olukord on tunduvalt kehvem kui veel mõni aeg tagasi. Piirkonna jätkuv majanduslik allakäik võib lõpuks negatiivset mõju avaldada ka vähemuse ja enamuse suhetele. Kõike seda peab arvesse võtma regionaalpoliitika. Majanduslikku langust ja noorte lahkumist piirkonnast saab pidurdada üksnes ettevõtluse soodustamise ja töökohtade juurdeloomisega, mis samas arvestaks kohalikku eripära. Peipsi-äärse piirkonna toetamine tähendab kokkuvõttes peipsivene traditsioo-

ni toetamist ning on aluseks ühe Eesti etnilise vähemuse heade suhete säilitamisele enamusega. Ja see on tähtis nii Eesti sise- kui välispoliitika seisukohalt. Milliseid valdkondi regionaalpoliitika konkreetselt peaks puudutama, seda teavad kõige paremini peipsivenelased ise.

Kirjandus

- A m m a n , A. M. 1936. *Bei den Altgläubigen am Peipus-See.* (Stimmen der Zeit: Katolische Monatschrift für das Geistleben der Gegenwart. Dezember.) Freiburg im Breisgau
- A n n i s t , S. 1974. Vene asustusest Räpinas XVIII sajandi I poolel. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1973.* Tallinn
- M o o r a , Alise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost.* Tallinn
- M u r e l , V. 1962. *Vene asustusest Peipsi läänerannikul XVII sajandil.* (TRÜ Toimetised. Geograafia-alaseid töid.) Tartu
- M u r n i k o v a , T. 1960 = Мурникова *Русские говоры Эстоний.* (Ученые записки Латвийского государственного университета. Т. 36: Филологические науки. Сборник кафедры русского языка. Вып. 6А.) Рига
- R e i s s a r , Leo 1990. Läbi sajandite II: Slobodka ja Mäe vald Setumaal-Petserimaal. Mikitamäe (Eesti Rahva Muuseumi Arhiiv)
- R i c h t e r 1976 = Рихтер Елизавета. *Русское население Западного Причудья.* Таллин
- V a n a u s u l i s e d Eestis: Nende tavadest ja kommetest, usulahu kujunemisest, ajaloost. 1995. — *Päevaleht*, 27. X

EIKI BERG (sünd. 1970) lõpetas Tartu ülikooli geograafina 1993. aastal, geograafiamagister 1995. Praegu Tartu ülikooli geograafia instituudi doktorant ja politoloogia osakonna lektor. Varem on *Akadeemias* avaldanud artiklid “Geopoliitika suhtelisest asendist” (1993, nr 3, lk 469–475), “Etnosotsiaalsed protsessid” (1994, nr 1, lk 162–179), “Juudi asustuse iseärasusi Eestis” (1994, nr 4, lk 816–829) ja “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (1995, nr 2, lk 260–275, koos Ott Kursiga) ning tõlkeid.

HILL KULU (sünd. 1967) on lõpetanud Tartu ülikooli 1992. aastal geograafia erialal, geograafiamagister 1993. Praegu on Tartu ja Helsingi ülikooli doktorant ning töötab Helsingi ülikooli geograafiaosa-

konnas. Varem on *Akadeemias* avaldanud artikli “Ühiskonnageograafia kolm viimast aastakümnet: Positivismist postmodernismi” (1996, nr 1, lk 123–136).

LUULETAJA IDA JA LÄÄNE VAHEL

Paul Fleming

Edzard Schaper

Tõlkinud Liina Lukas

Hiljuti möödus märkamatult kolm sajandit sellest, kui üks tähtsamaid mehi neist, kelle südamevalik ja -kutse siinse linna kodanikuks on teinud, Hamburgis pahaloomulise palaviku kätte suri: see oli Paul Fleming, "keiserlikult kroonitud poeet", Hollandis, Leydenis doktorirüüga vääristatud, kes oleks olnud Tallinna valitud linnaarst ja -kirurg, kui ta oma koduteel Eestimaale siia oleks jõudnud.

Aga niisamuti on need kolm sajandit möödunud märkamatult selle kroonitud, kaasaegsete hauakirjas "saksa luigeks" ülistatud poeedi kunsti tähtsuse mõttes, nagu seda tema enda valitud sõnad tema maise põrmu puhul ütlevad:

Mein Schall flog über weit;
kein Landsmann sang mir gleich;
man wird mich nennen hören,
bis dass die letzte Glut
dies alles wird zerstören.
Dies, deutsche Klarien,
dies ganze dank ich euch!

[Minu (nime) kaja lendas kaugele;/ ükski kaasmaalane pole minu-
ga võrdsest laulnud,/ mind nimetatavat kuuldakse,/ kuni viimne
tuleloom/ kõik siinpoolse hävitab./ Seda, saksa muusad,/ seda
kõike võlgnen ma teile!]

Dichter zwischen Ost und West: Paul Fleming. — Revaler Zeitung, 22 März 1942, Tallinn.

Selle saksa nooruki kunsti tähtsust ei saa hävitada ega unustada ükski aeg, olgu see või sajandite pikkune.

See tähtsus seisneb, kui lähtume Caspar David Friedrichi sõnast — südames. — Kunstiteose kestvust ja kehtivust ei mõõda mitte kirjanduslooliste sätete avarus, ei õpetatud seosed ega mitte ka poliitilised. Vaid hoopis kunstniku süda, tundmuse jõud, truudus jumalikule kutsumusele, ülesande ja selle täitmise jõud ajas ja ruumis! Nii mõnigi Flemingi "kroonitud" luuletav kaasaegne on pidanud loobuma oma kroonist, mille tema aeg talle ennatlikult suures vaimustuses omistas, ja selle asemel on järeltuleva põlve õpetatud kohtunikud asetanud ta õlule kuiva õpetatuse mantli, mille peale kogunenud tolmukord nüüd pakse puutumatuid kihte moodustab. Mis on Martin Opitzist ja kõigist tema õpetatud luuletavatest kaasaegsetest alles jäänud peale nende südameasja: panna saksa keel saksa kunsti teenistusse ja ületada õukondliku võõrapärasuse või skolastilise ladina ja kreeka keele tase! Ainult tema nimi ja nende kõikide nimed; mitte "kaugele lennanud kaja", vaid ainult see, mis kogukates kirjanduslugudes lämbus.

Aga süda, Paul Flemingi süda, mis tuksus niisama tormiliselt ja jõuliselt nagu Paul Gerhardti ja kõigi teistegi luuletajate oma, kes andsid oma aja ahistusele ja lootusele igavikulise hääle! — Sellega puudutame kunstilise saavutuse teist imet üldse. Olgu esimene see, et ta pärineb südamest; teine on aga see, et ta süüvib südamesse. Mitte kui tundmuse stimulaator, mitte ka kui tribuut põgusale meeleülendusele, mis jääb üksnes-ilusa ja üksnes-vaimse vangistusse; ei, iga kunst, mis on sündinud õigest südamelätest, mõjub tundmusest kõrgemal moraalse manifestatsioonina, ja isegi kui ta sünnihetk on kaugel daatumist, mil teda jälle loetakse, kuulatakse või vaadatakse — ikka on ta jõus.

Paul Flemingi elu sai alguse paar aastat enne Kolmekümneaastase sõja ägedat puhkemist ja lõppes peaaegu niisama palju aastaid enne seda, kui laastatud, verest tühjaks jooksnud Saksamaa pinnale laskus Münsteri ja Osnabrücki armetu rahu. Ta sündis 5. oktoobril 1609 Hartensteinis Vogtlandis evangeelse pastori pojana. Kui ta 1623. aastal Leipzigi toomkooli ja 1624. aastal ülikooli siirdus, oli sõjamõll juba käimas. Kui ta 1632 bakalaureusekraadi omandas ja oma debüütvärsside eest aasta varem aja kombe kohaselt luuletajaks krooniti, oli lahing Valgemäel juba

löödud ja Pfalz tormijooksuga vallutatud. Ja nüüd tungisid Leipzigi Holcki jäägrid, nälg, hukatus ja katk. — Sellega lõpeb tema esimene noorus, mis oli tulvil innukat tundlikkust ja sõnaohtrust ülespuhutud värssides, ent ka ehtsat sügavat muret rasketest kaotustest kurnatud isamaa pärast, puhtsüdamlikkust ja meeleheidet ning vaimustumist Põhjajoktkast, kes oli võtnud Saksamaa ja evangeelse asja oma tiiva alla: see oli Gustav Adolf, Rootsi kuningas. Selle valitseja suurte plaanide tähe all kulges kogu tema edasine elu. Ta astus ühe maahärra teenistusse, kes tahtis oma huvides ära kasutada Rootsi kuninga kaugelehaaravaid plaane võimsast koloniaalimpeeriumist ja kõikjaleulatavast meretegevusest, et anda oma väikesele, sõjast esialgu säästetud maale ja kogu Saksa riigile juurde uut jõudu, ja see oli Holstein-Gottorpi hertsog Friedrich. Ärgem unustagem, et oli aeg, mil Saksamaa selgitas kogu Euroopa jaoks vaimseid ja suuri usulisi probleeme ning suured dünastiad võitlesid omavahel kuni enesehävitamiseni, kaitstes ja võimendades emba-kumba usutunnistust. Oli aeg, mil Euroopa igasse suunda hoovas Saksamaalt küll ammendamatu kultuurilist jõudu, ent poliitiliselt kaotas ta Vestfaali rahuga oma võimu täielikult. Oli see aeg, mil Prantsusmaa ja Inglismaa hakkasid tegelikult maailma avastama ja, pööranud selja maismaa poole, rajasid seiklejate, kaupmeeste, piraatide ja kangelaste abil oma ülemereimpeeriumi. Ainus selle aja monarh, kes nende ettevõtmiste tähtsust päeva pealt taipas, võis olla Rootsi kuningas; oma osa tema plaanide elluviimisel oli sõjast säästetud Holsteini hertsogil. Ta varustas saatkonna, kes pidi siirduma Venemaa kaudu Pärsiasse ja tooma kontinentaalse siidikaubandusega Pärsiast üle Venemaa majanduslikult hukatusse kistud Saksamaale uut jõudu ja jõuallikaid. Aga suund, kuhu saatkond minema hakkas, saab määravaks nii mõneski selle aja vaimses ettevõtmises. Mitte ainult ei näi nii, vaid seda toestab ka paljude tollal tegutsenud ehedate saksa suurvaimude elu ja tegevus, et sestpeale pesitses saksa kultuurielu lühikest aega Euroopa kirdeosas ja andis sealt — tegelikult niisiis teiselt poolt piire — saksa kultuurile impulsse ja ergutust. Adam Olearius on jutustanud Pärsia saatkonna seiklustest ja elamustest oma raamatus *Offt begeherten Beschreibung der Newen Orientalischen Reise* piisavalt põhjalikult ja elavalt, nii et seda ei tarvitse siin korrata. Me peatume ainult daatumitel, mis

tähistavad sündmusi meie luuletaja elus. 6. novembril 1633 asus Hamburgist Travemünde ja Lübecki kaudu teele saatkond, kolmkümmend neli inimest; nad saabusid Tallinna kaudu Moskvasse, kuid pöördusid varsti tagasi, et oodata oma valitseja uusi korraldusi ja volitusi, ning asusid 10. jaanuaril 1635 taas Tallinnasse. Kuni järgmise aasta (1636) märtsini oli luuletaja selle vana linna kodanik, mille paigad, inimesed, kombed ja veidrused leidsid kirka peegli paljudes tema juhuluuletustes. Märtsini ja ka edaspidi pühendus ta tõelisele armastus-odüsseiale kolme õe vahel, kõik kolm olid Tallinna kaupmehe Hinrich Niehuseni tütreid, kõik kolm olid ühes austajaga vististi kunagi jalutlejad Niehuseni maja aias, mis paiknes ülalpool Rüütli tänavat vana toommuürini. Kui süda on kõikide kunstide õige läte, siis sellel ajal, mil noormees elas kogu südamest armastades, oli ta loodud kunsti jaoks: tema südame kauneimad avaldused pärinevad veel ajast, mil süda kannatas. Vaimus lõi ta selle, mis jäi puudu reaalse maailma reisiraskustes. 1636. aasta märtsis asus saatkond teele Venemaa kaudu Pärsiasse, 1639. aastal, kolme aasta pärast, pöördusid nad tagasi. Fleming kihlus kolmandaga, ainukese ustavaks jäänuga kolmest õest, vandudes nii truudust ka vanale linnale kui tulevane alaline kodanik. Kõik tema püüdlused pidid nüüdsest olema suunatud sellele, et saada jalge alla kindel pind tulevaseks eluks selle linna kodanikuna — juba sama aasta augustis asub ta koos koju pöörduva saatkonnaga teele, läheb Hamburgi kaudu Leydenisse ja toob sealt pärast kolmekuist stuudiumi kaasa meditsiinidoktori kraadi. Märtsis 1640 saabub ta jälle Hamburgi, olles teel Tallinna pruudi ja tulevase mõjuka elu juurde selle linna ametisse nimetatud arstina — seal ta haigestub. 27. märtsil jääb ta voodisse, 2. aprillil on tema elu äkitselt lõpul. 6. aprillil maetakse ta Hamburgi Katariina kirikusse. "Saksa luik" on oma laulu laulnud.

Was bin ich viel besorgt, den Odem aufzugeben?

An mir ist minder nichts, das lebet, als mein Leben!

[Mis ma ikka muretsen hinge heites?! Pole mul midagi vähem elavat kui mu elu!] Nii oli ta oma hauakirjaks luuletanud. Ja tal oli õigus. Seda surmapalavikku Hamburgis polnud tal vaja karta. Tema süda jäi elavaks — süda, mille ta oli pühendanud oma loomingule. Kolme sajandi takka kuuleme selle tuksumist, mis juubeldab koos kõigi tema elu vaimustumistega:

Ja, Leben, ich bin angezündet
von deiner Liebe keuschen Brunst!

[Jah, elu, ma olen läidetud/ sinu armastuse karskest loomast!] — rasket, piinatud, kõhklevalt aeglast tuksumist, kui ta tunneb muret Saksamaa pärast ja näeb end kõigis oma töödes ja tegemistes saadetuna pikale teekonnale, kus ta peab oma isamaale võõrsilt rahu ja hüvangut otsima, kui see seda iseenesest leida ei suuda; kindlat, kõiki kiusatusi trotsivat tuksumist, kui ta ühes oma ilusamas luuletuses üles kutsub:

Sei dennoch unverzagt, gib dennoch unverloren,
weich keinem Glücke nicht, steh höher als der Neid!

[Ole siiski kartmata, jää siiski kadumatuks,/ ära page ühegi õnne eest, püsi kadedusest kõrgemal] — palavikuliselt rahutut tuksumist, kui ta tunneb oma armastuse kõhklusit ja õndsaid hetki, aimates ette nii mõndki Goethe luule kõla. — Flemingi kunsti oleks aga vähem põhjust ülistada, kui ta ei oleks pannud nii silmapaistvalt saksa luules mõistma ja austama üht saksa kangelast. Tema lauludes sageli ülistatud pruudi taga seisab niisama tihti, kõige vapustavamalt aga võõrsiloleku pikkadel kannatuse ja igatsuse aegadel: suur ema, Saksamaa, isamaa, mida ta ülistab lauludes nii, nagu seda harva kostab saksakeelsetes luuletustes — nii kangelaslikult, nii südamliselt, nii täielikult oma saatuse võimule andunult. Nende luuletuste kellakõla, milles ta suurel teel Ida ja Lääne vahel Moskvast, Pärsiast ja Soolamerelt hüüab Saksamaa südame poole, kaigub kõikidel aegadel edasi, sest tema oma süda andis tema kõrgele kunstile isamaa-armastusest heliseva rüü. Sest ainus õige kunsti läte on süda...

LUULET

Paul Fleming

Tõlkinud Ain Kaalep

VÄRVIDEST

Kui meel on must, siis üks must värvgi taba märki.
Seesama sobib siis, kui saadame puusärki
On valge hinge jaoks, kel pole mingit süüd,
seepärast, preestrid, on ju teilgi valged rüüd.
Ja rohelisena on haljendamas lootus,
sest juba mures on ta idanemisootus.
Mis puutub kollast, siis ta ihkamist on täis,
et kätte saada see, mispeale himu käis.
Ilm sõjamehe jaoks, on tihti verekarva,
ka poiste istmekoht ei punerda just harva.
Meelt mööda sinine ju on nii laevureil
kui vagadel, kel silm käib aina taeva teil.
Kuld kollast silmas pea ja tulipunast hooma —
kas neisse peitudes ehk sisse munk ei rooma?

D. Paul Flemings Teutsche Poemata. Lübeck, [s.a.]. S. 174 Aus dem Alziat über die Farben. S. 553 Gott sey mir Sünder gnädig. S. 603 Als Sie Ihn umfangen hielte. S. 636 An den Steinbruch zu Revell. S. 667 Auff unsers Kammerdieners Isaack Merziers Entleibung.

Kel hinges sügaval on armukirg ja -piin,
sel kõige sobivam on muidugi karmiin.
Kes õnnevõimalust ei pane eales ketti,
see rahumeelega peab aus pruun-violetti.
Eks vasta sellele, kas nii või naa on närv,
ka see, missugune on eelistatav värv.

MA PALUN HALASTUST

See, et ei ühtegi head joont mu hing ei näita,
seks, et võiks silma all, karm Jumal, seista Sul,
on ükskord halb, ent see, et veel tal nurjatul
on ülbust Sinu ees uut patukoormat täita,

saab Sinus muidugi vaid vihaleeki läita!
Kas variserina siis sõandan, päris hull,
ma arvata, et väärt see, mis mul armetul
kord tehtud, seda on, et õigeks ennast väita?

Ah ei! Sa tunnend ju me hingeküündimatust,
ja ma ei salgagi, et näen end kui vaest patust,
kes loodab lunastust ja pääsu patuväest,

kes palub halastust siin langenuna hätta,
sest kui ei taha Sa suurt ilma jätta hätta,
siis küllap minagi saan andestust Su käest.

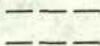
KUI ARMASTATU KALLISTAS

Kus on mu häda nüüd? mu hale surmahala?

Vast ilmarõõmule ma olin kurt ja tumm,
hing, tulvil tusameelt, sees üha jõuetum,
ent äkki enam silm mul pisaraid ei vala!

Kas muutus toimuda siis võib nii ülejala?
Kas taandub hirmude ja ahistuste summ
mu nõrgast südamest ja hajub surmalumm,
nii et ei naase eal ei silmsi ega sala?

Arm, selle põhjuseks pean pidama su hurma,
mis kasvõi surija viiks unustama surma.

Mind ikka kallista, mu hinge ravijanna,
siis alla enam küll ma valule ei anna!

TALLINNA PAEMURRULE

Oo ülbe lahe serv, on sinu vägev rind
maad kaitsmas mere eest, nii et ei suuda laine
muud kui vaid murduda, ja jõuetult ta paine
peab rannal vaibuma, kus pehme liivapind.

Ma kiidan, kindlusmüür ja linna ehe, sind!
Su taga õitsemas on maa ja tema maine:
jõed, tasandikud, mäed. On minu rõõmuaine
sealsamas ju — ja teeb ka tihti nukraks mind.

Oh sind, sileenide lustaeda, armupelgust
ma kandes eneses su juurde tulen selgust
küll otsima, ent ei näe lohutust mu meel.

Ja kui ka sinust saan ma raua abil jagu,
ei minust välja tee, kuis ma ka pingutagu,
mu kallis: süda tal on sinust kõvem veel.

MEIE KAMMERTEENRI ISAACK MERZIERI SURMA PUHUL

Kas tagantjärele me südant see ei söö,
et mis sel öösel küll sind võttis äratada!
Viis mõrtsukatega sind kokku sinu rada,
ei aimand uneski sa seda, et sünk öö,
see äraandlik, teeb nüüd selle kuritöö.
Ja tapja? Aja veel metsloomajällejada!
On vaevalt aega meil su käabast püstitada,
sest ärasõidukell eks meile kohe löö...
Jää niisiis puhkama sa jahedasse mulda.
Pea meie hulgastki siis järele ei tulda!
On kingiks Jumalalt kõik meie jõud ja jaks...
Veel sind, oh armas linn, me täname, su truudust
ei unusta, ja siis su õiglusestki puudust
ei tunne me, kui teoks saab ka su kättemaks!

PAUL FLEMING JA EDZARD SCHAPER

Liina Lukas

Paul Flemingist 1942. aastal *Revaler Zeitungis* ilmunud Edzard Schaperi essee on mitmeski mõttes tähelepanuväärne. Mitte niivõrd oma sisulise uudsuse või pisut paatoslikugi vormi kui just selle tõttu, et siin saavad kokku kaks südame-estlast: autor — saksa 20. sajandi romaanikirjanik ja novellist — ning peategelane — saksa 17. sajandi luuletaja. Neis kahes on hämmastavalt palju ühist. Mõlemad olid tulihingelised sakslased, kes tundsid muret oma isamaa saatuse pärast. Mõlemad olid sunnitud poliitilistel põhjustel Saksamaalt lahkuma ning nende otsingute-aastad möödusid rännates Ida ja Lääne vahel — Flemingil ikka ida poole, Schaperil põhja. Mõlema tõi tee pooljuhuslikult Eestisse, mõlemad leidsid just siit oma otsingute sihi ja hingekodumaa, ent kumbagi ei lasknud saatus kuigi kauaks Eestisse jääda, olgugi et see oli mõlema kindel soov ja tahtmine. Fleming suri teel Eesti- maale (1640), Schaper pages siit kolm sajandit hiljem viimasel minutil enne raudse eesriide langemist (hilissuvel 1940).

Mõlema puhul on tegemist ka Saksamaal tunnustatud kirjanikuga. Nad ei ole epigoonid, keda keskusest vaadatuna vähem tähtsa kirjandussaare asukaiks loetakse ja kes siis enesele perifeerias au ja kuulsust otsivad. Fleming jäi küll eluajal teise saksa barokiklassiku Martin Opitzi varju. Tema luuletused avaldas ta äi Heinrich Niehusen kaks aastat pärast poeedi surma (*Dr. Paul Flemmings teutsche Poemata*, Lübeck, 1642) ning järgnevatel aastakümnetel avaldati neid veelgi (1652, 1660). Suuremat tähelepanu pälvis luuletaja aga alles 19. sajandil: 1820. aastal ilmus Gustav Schwabi koostatud ja kommenteeritud *Paul Flemmings erlesene Gedichte*. Sealtpeale on Fleming pidevalt olnud kirjandusuurijate huviorbiidis.

Schaperi esimest loominguperioodi ahistas II maailmasõja eelne vaimne surutis, mille suhtes Schaper poliitiliselt mõtleva kirjanikuna ei saanud ükskõikseks jääda. Nii Saksamaal kui Nõukogude Liidus kuulus Schaper keelatud autorite nimekirja¹ ning oli sõja puhkedes mõlemalt poolt tagaotsitav. Sõjajärgne pagendus (1940 Eestist Soome, sealt jalgealuse tuliseks muutudes Rootsi ja lõpuks Šveitsi) mõjus Schaperile kui kirjanikule halvavalt. Ja kui ta 1950. aastatel Šveitsis haaraski taas sule, elas ta juba erakuelu, hoidudes eemale igasugustest kirjanduslikest koolkondadest ja rühmitustest, kus valitsesid juba sootuks teistsugused esteetilised ideaalid ja kirjanduslik maitse. Tema traditsioonilist väljendusvormi viljelevad teosed jäid julgete eksperimentaatorite varju. Siiski polnud Schaper Saksa avalikkusele kaugeltki tundmata. Tema teosed kuulusid veel 1960. aastatelgi kooli kirjandusprogrammi ning temast kirjutasid kõik kirjandusajalood. Tema loomingut on palju käsitletud nii ajakirjanduses kui doktoriväitekirjades.

Mõlemat sidus Eestiga naine — Flemingit Tallinna kaupmehe Heinrich Niehuseni kolm tütart, Schaperit Tallinnast pärit baltisakslanna Alice Pergelbaum. Mõlemad liikusid peamiselt Tallinnas ja olid tuttavad siinsete kirjandusringkondadega.

Fleming organiseeris Tallinnas lausa kirjandusseltsi, nn Lam-buriühingu, kus ta propageeris Opitzi luuleuuendusi. Tema lähemate sõprade hulka kuulusid tuntud tolaaegsed Eesti haritlased nagu Tallinna Gümnaasiumi luulekunstiprofessor Timotheus Polus, kreeka keele professor Reiner Brockmann (esimene teadaolev eestikeelse juhuluule viljeleja), retoorikaprofessor Heinrich Arminck, Hans Arpenbeck Tartust jt. Kõigile neile on Fleming pühendanud luuletusi. Tema mõju Reiner Brockmannile (ja sealtkaudu ehk ka eesti tärkavale luulele) on küllalt tähtis.

Ka Schaper oli tuttav Eesti kirjandusringkondadega, tundis isiklikult Gustav Suitsu ja Friedebert Tuglast, võttis sõna eesti kirjanduse küsimustes — nt soovitab ta 1936. aastal tõlkida saksa keelde Tammsaare asemel hoopis August Mälku, kelle loo-

¹Siiski ei olnud see keeld Saksamaal ilmselt päris "aukudeta", tõendiks kasvõi siin taastrükitava essee ilmumine Saksa okupatsiooni aegses Tallinnas. *Toim.*

ming sisaldavat palju rohkem rahvuslikku. Schaperi mõjust eesti kirjandusele ilmselt rääkida ei saa — tema esimesed romaanid ilmusid küll juba 1930. aastatel, ent eesti keelde neid pole tõlgitud ja ajakirjandusegi tähelepanu on Schaper köitnud vaid paaril korral (*Rahvaleht*, 1936, nr 15, 1940, nr 107; *Päevaleht*, 1935, nr 45).

Nii Schaper kui Fleming on pidanud Tallinnas viibimise aega oma elu kõige õnnelikumaks. Mõlemad on saanud siit inspiratsiooni. Fleming kirjutab rea pühendusluuletusi siinsetele sõpradele, kiidulaule Tallinna linnale, armastusluuletusi — vististi pole ükski tallinlanna luules säärase petrarcaliku ülistuse osaliseks saanud kui õeksed Niehusenid. Lausa etnograafilise väärtusega võiks olla humoristlik pulmalaul “Lieffländische Schneegräfin” (Liivimaa lumekrahvinna), kirjutatud Andreas Rütingi ja Anna von Holteni pulmadeks, kus kirjeldatakse kohalikku pulmakombestikku, nii et see annab põhjust oletada kirjaniku kontakte ka eestlastega. Üks ilmekas lõik — eesti-alamsaksa segakeelne dialoog pärast pruutpaari saunaskäiku — sellest lausa väikese eepose mahulisest (250 värssi) luuletusest kõlab nii:

Die Braut, bald rot, bald blass, fing endlich an zu reden:
 'Wat schal ich arme Kind? Gott wet, wat sy my deden!
 das ander 'Ycks-Kacks-Kol' hub sie auf undeutsch an,
 das ich noch nicht verstehe, und auch kein Gott nicht kann.

[Pruut, kord punetav, kord kahvatu, hakkas lõpuks kõnelema:/ “Mida hakkas peale ma, vaene laps? Jumal teab, mis mul teha!”/ lisades mitte-saksa keeles “Ycks-Kacks-Kol”/, mida ma veel ei mõista ja samuti mitte keegi ilma peal.]

(Otsekui vastusena kahele viimasele reale võiks siinkohal meenutada Reiner Brockmanni tuntud luuletust aastast 1637:

Andre mögn anders treiben:
 Ich hab wollen Esthnisch schreiben...,
 Esthnisch man in Kirchen höret
 Da Gott selber Esthnisch lehret

[Teised tehku teisiti,/ mina tahan eesti keeles kirjutada.../ Eesti keelt kuuleb kirikutes,/ sest Jumal ise õpetab eesti keeli], näitamaks sõprade erinevat suhtumist maakeelde.)

Schaperi Eesti-ainelisest loomingust olgu mainitud ühe Eesti saare idüllilist elu kujutav romaan *Die Insel Tüttarsaar*², 1905. aasta mässu käsitlev *Der Henker*, Põhjasõjaaineline *Der Gouverneur*, õigeusuteemaline *Die sterbende Kirche*, jutustus “Das Lied des Väte”, novellid “Epitaph für einen Patrioten”, “Weltuntergang auf Dagö”.

Hoolimata sellest, et mõlemad kirjamehed on elanud Eestis (Fleming 1635–1636, 1639; Schaper 1930–1940) ning siit loominguimpulsse saanud, on mõlema Eesti-poolne retseptioon uskumatult kasin. Flemingit on kõrgelt hinnatud ning tema luuletusi avaldatud baltisaksa kirjasõnas.³ Jegor von Sivers nimetab teda Läänemereprovintside poeesia alusepanijaks ja võrdleb tema suurst Opitzi omaga. Ent erinevalt teistest tolaeagsetest poetidest, kellel domineerib kunstiline vorm ja tüün mõistus, peab ta Flemingile iseloomulikuks minnesingereid meenutavat südamlikkust ja siirast tooni ja tundmuse soojust (Sivers 1854: nr 11). Ka Amelung (1881: 369) on tõstnud Flemingi loomingut Opitzi omast kõrgemale, seda just tundmuse tõepära ja elavuse ning leidlikkuse pärast.

Ei ole eestikeelsegi ajakirjanduse veergudel luuletaja tähtpäevadest saadud päris vaikimisega mööda minna. On küll kirjeldatud tema seiklusrikast elu, loominguülevaated aga samahästi kui puuduvad ning tõlgitud on vaid paar-kolm luuletust. Kirikulauluraamatutest tunneme näiteks tema reisilauluna kirjutatud koraali “Kõigis minu tegudes” (In allen meinen Thaten). Eesti 17. sajandit käsitlevas romaanikirjanduses on tema kuju paratamatult kaasas (nt Herbert Salu *Lasnamäe lamburid* ja *Siiditee serval*), ent on hämmastav, et niivõrd põnev isik pole äratanud meie ajaloolise romaani viljelejate hulgas suuremat tähelepanu ja meil tuleb leppida 1988. aastal eesti keelde tõlgitud Uwe Bergeri romaaniga *Ränk saatus ehk Paul Flemingi armastus* (Berlin—Weimar, 1983), mis kunstilisest küljest pole just kõige õnnestunud. (Siiski, 1942. aas-

²Vt *Akadeemia*, 1994, nr 3, lk 503–531, sealsamas ka pikem vaatlus käesoleva kirjutise autorilt.

³Nt ajalehes *Inland*, 1841, nr 31, 1850, nr 26, 1851, nr 44, 1854, nr 11 ja 50; *Baltische Monatsschrift*, 1881, XXVIII, 5. Heft.

tal on "lainestunud" raadios Gert Helbemäe kuuldemäng *Jõuetud tiivad*, mis käsitles Paul Flemingi Tallinnas viibimise aega.)

Edzard Schaper on rohkem tuntud Välis-Eesti ühiskonnas, tal on 1968. aastal omistatud Eesti Rahvusfondi kuldaumärk ning väliseesti ajakirjanduses on tema loomingu tutvustamise vajalikkusele paar korda tähelepanu juhitud (Artur Adson, Viktor Lepik, Ervin Pütsep). Eestindatud on Schaperilt vaid üks novell ("Täht piiri kohal" Viktor Lepiku tõlkes 1964).

Schaperi huvi Paul Flemingi vastu pole juhuslik ega põgus. Kirjanik on tunnistanud ka oma hingelist lähedust Flemingiga: "Keda me otsime kirjanike seast kui mitte oma teisikut teatud kogemustes, ja esmalt ikka eeskuju. [--] Tema elu "teema", mida me oleme kord kuulnud nagu enda oma ja ta ära tundnud, jääb alatiseks ja vannutab meid" (Schaper 1959: 11). See, mis on Schaperile Flemingi juures kõige sügavamalt mõjunud, tundub koonduvat ühte lausesse: "Selle luuletaja kõlbeline potents, mis kõigis, ka tookord nii kohutavalt segastes ajavooludes silmapilgukski ei olnud valmis loobuma oma südametunnistuse puhtusest ja mõtte üllusest, on mulle alati olnud kõlbeliseks tähiseks" (Schaper 1956: 44). See "kõlbeline potents" näib Schaperil olevat kunsti hinnates üks olulisemaid kriteeriume, mis asetab Flemingi ühte ritta tema teiste suurte eeskujudega — Ernst Barlachi, Nikolai Gogoli, Knut Hamsuni, Georg Friedrich Händeli, Johann Sebastian Bachiga.

Schaper on nimetanud Flemingit esiisaks "tervele luuletajate reale, kes meie poole pöörduvad Kirde-Euroopa vaimsest ruumist. Kõik selle piirkonna kirjanikud lubavad luua seose Flemingi horatiusliku kujuga, kes seisis valiku ees: kahe keele [--], kahe ruumi [--], kahe rahva vahel, ja kellele oli tehtud ülesandeks vormida sellest lõhestatusest ühtne tervik" (Schaper 1956: 43).

Ülaltoodud visand on Schaperi esimene, ehkki mitte ainus katse kirjutada Flemingist. Ka oma autobiograafias *Bürger in Zeit und Ewigkeit* on kirjanik Flemingile mitu lehekülge pühendanud. 1959. aastal valmib Schaperil 50-leheküljeline essee Paul Flemingist, mille ta koos mõnede enda valitud Flemingi luuletustega avaldab, pealkirja all *Kein Landsmann sang mir gleich* (Köln—Olten, 1959). See on juba märksa ulatuslikum Flemingi loomingu käsitus, seepärast peatuksin alljärgnevalt pisut sellel.

Schaper peab Flemingi loomingu omapäraks tema duaalset päritolu ja seda mitmes mõttes: esmalt keelelises — ladina luuletajana ei häbenenud Fleming kirjutada emakeeles; teiseks maailmatunnetuslikus — olles tolele ajale iseloomulikult vägagi seotud oma päritolukeskkonnaga (pastori poeg), oli ta samas teadlikum sakslane kui enamik tema kaasaegseid ning, mis Schaperi jaoks eriti tähtis: sakslane teispool Saksamaa piire, kellele ruumiline ja nõnda ka vaimne distants võimaldas kindlamat ja avaramat otsustust Saksamaa saatuse kohta tollel raskel ajal; kolmandaks transtsendentaalses mõttes — olles veel väga lähedalt tuttav antiigi olümposliku mütoloogiaga, oli ta teel evangeelse, läbinisti personaalse kristluse poole. Barokk ongi viimane grandioosne katse siin tasakaal saavutada. Neljandaks oli kahetine tema seesmine loomus, mida märgistasid ajastu polaarsed jõud: ühel pool antiik, teisel kristlus, ühel stoitsism, teisel pietism, ühel valgustuslik dialektika, teisel spekulatiivne müstika. Ja sääraselt “universaalsena” tuleb Schaperi järgi Flemingi loomingut mõistagi, otsimata temas vaid barokseid jooni või püüdmata temas näha üksnes veendunud kristlikku poeti.

Kõige enam on Schaper Flemingi juures imetlenud luuletaja sügavalt isiklikku kõlbelist otsustusvõimet rahutul ajal ja tema raugematut süü- ja kohusetunnet isamaa ees. Sellega on ära märgitud ka Schaperi enda loomingu põhimotiivid juba esimestest Eestis kirjutatud teostest alates (nt *Der Henker* 1940). See kõlbeline otsustusvõime viis Flemingi oma isamaale õnne otsima kaugelt võõrsilt ja Schaperi 1940. aastal vabatahtlikuna Soome Talvesõtta. “Valida Soome asi ja Soome pool viimases maailmasõjas polnud minu jaoks väljapääs kitsikusest, vaid kõlbeline otsustus” (1956: 35), on Schaper ise hiljem öelnud.

Ka Schaperi enda keelt on nimetatud barokseks ja imetletud tema vormitunnet (eriti hilisemas novellistikas). Barokis veetleb Schaperit just see dialektiline pinge, ühelt poolt irooniline, teiselt pateetiline hoiak, mis, “olles veel vanade põhimõtete kammitsais, on juba täidetud kõigist tulevate põlvede igatsustest ja ohustustest”. See on täiesti ebaromantiline maailm, kaelamurdev vaimumaastik, mis pole meelitatav mitte kodanliku harmoonia ajastutele, vaid ephohidele, kus puuduvad illusioonid (Schaper 1959: 12). Barokkluletaja südameasi, elamus ja olemus on

vorm. Sellele vormitahtele vastab ühelt poolt horatiuslik loomus, mis suurejooneliselt väljendub Flemingi luuletuses "An sich" või oodis "Lass dich nur nichts dauern", teiselt poolt jälle rahvapärasus, mis on aidanud Flemingi mõnedel päris ilmalikel luuletustel pääseda kirikulauluraamatutesse.

Flemingi loomingut sisuliselt iseloomustavateks märksõnadeks on *das Verhängnis* — mõiste, mis tähistab inimolu ahistaust nii sisemiselt kui väliselt, antiikne ja kristlik olemiskontseptsioon ühes sõnas — ja *der Christenmensch*, 'ristiinimene', kellele on omane maailmahirm ja ühtlasi toretsev, elurõõmus tseremoniaalsus, teadmine indiviidi jumalasarasusest ja hävitavast kannatusest, heroiline enesekinnitus ja alistumine kurjale saatusele. *Christenmensch* võtab oma saatust vastu teisiti kui antiikinimene. Ta on teel maise olemise muutlikkusest, ajaliku näilikkusest, horatiusliku kangelase ideaalist igavikuliseni, olemuslikuni, Kristuse läbi lunastatud jumalateenrini, teadmiseni, et pärispatu tingitud "kuri saatus" töötab Kristuse kaudu õndsakssaamist. Selles liikumises on ka Paul Flemingi vaimne lugu. Luule poolt temale lähenedes tunnetame nii sugestiivset rütmi kui vaheldusrikast väljendusviisi, kusjuures vormitaotlus pole kunagi üle pingutatud.

Selles liikumises on Schaperi endagi vaimne lugu, transponeerituna vaid kolm sajandit hilisemasse kierkegaardlikku eksistentiaalismi, mis kasutab ju samu mõisteid (*das Verhängnis, der Christenmensch, die Furcht*). Ei tea öelda, kui võrd on Flemingi luule tonaalsus ja paatos mõjutanud Edzard Schaperi proosat, ehkki viimase ülikeerulist lausestust ja tähendusrasket sõnakasutust võiks kohati nimetada barokseks küll (vahest laseb seda aimata juba siin esitatud essee). Igatahes olevat kirjanik Tallinnas viibides armastanud töötada just selles majas, kus kunagi Paul Fleming.

Kirjandus

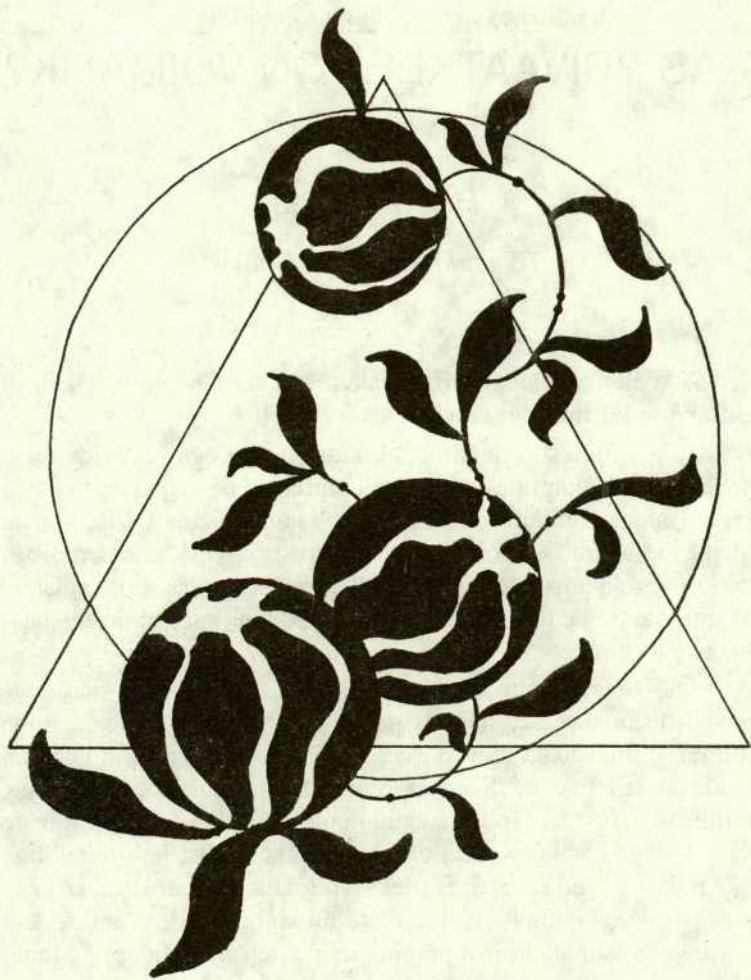
- A m e l u n g , F. 1881. Der Dichter Paul Fleming und seine Beziehungen zu Reval. — *Baltische Monatschrift* XVII, 5. Heft, S. 361–390
 S c h a p e r , Edzard 1942. Dichter zwischen Ost und West: Paul Fleming. — *Revaler Zeitung*, 22. III, Tallinn
 S c h a p e r , Edzard 1956. *Bürger in Zeit und Ewigkeit*. Hamburg

Paul Fleming ja Edzard Schaper

Schaper, Edzard 1959. *Kein Landsmann sang mir gleich*. Köln—
Olten

Sivers, Jegor 1854. Paul Flemming (1609–1640). — *Inland*, Nr. 11

LIINA LUKAS (sünd. 1970) lõpetas Tartu ülikooli eesti filoloogia erialal 1995. a, praegu Tartu ülikooli maailmakirjanduse magistrant. *Akadeemias* avaldanud tõlked: Arnulf Otto-Spruncki "Eestimaal tundmatu: Edzard Schaper, südame-eestlane" (1994, nr 3, lk 503–508) ja Edzard Schaperi "Tütarsaar: Katkendeid romaanist" (1994, nr 3, lk 509–531).

ELIN SÛTISTE

KAS PRIVAATKEEL ON VÕIMALIK?

Rush Rhees

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Privaatkeelte probleem on probleem sõnade tähendusest. Osalt kattub see küsimusega, mis on keelereegel.

Kui me millestki räägime, ei näita [*point*] ega peegelda meie keel seda. Näitamine või peegeldamine võiks asjadele osutada [*refer*] nagunii ainult konventsiooni raames: ainult siis, kui on olemas viis, kuidas mõistetakse näitamist, ja viis, kuidas mõistetakse peegeldamist. Ma näitan kellegi huvides, kes seda mõistab. Muidu oleks see tühi tseremoonia; sama tühi kui asjade ees häälituste tegemine.

Meie sõnad osutavad asjadele selle kaudu, kuidas nad sisevad diskursusesse; näiteks nende seoste kaudu sellega, mida inimesed ütlevad ja teevad, ja seekaudu, kuidas nad mõjutavad öeldavat ja tehtavat. See, mida me ütleme, pole ükskõik. See, milliseid väljendeid me kasutame, pole ükskõik. Ja reegli mõiste käib sellega käsikäes. Kui oleks ükskõik, millist heli te tekitate või millal te seda teete, ei oleks võimalik teist aru saada ja te poleks midagi öelnud. Kui te olete midagi öelnud, võetakse teie lausungit vastu ühel viisil ja mitte mõnel teisel. Paljudel juhtudel olete end sellega sidunud teistegi asjade ütlemisega, teile esitatud küsimustele teatud viisil vastamisega või teatud asjade tegemisega. See kuulub teie sõnade reeglipärase kasutamise juurde ja just

Can There Be a Private Language? — *Proceedings of the Aristotelian Society*, Suppl. Vol. XXVIII, 1954, pp. 77–94.

Copyright ©1954 The Aristotelian Society.

seetõttu ei oleks olnud ükskõik, kui oleksite nende asemel muid kasutanud. See on ka põhjus, miks on võimalik keelt ära õppida.

Kui me räägime “kasutusest”, võime mõelda üldisele praktikalale ja võime mõelda reeglitele. Mõnikord võib need ühtekokku jätta, ent teinekord leidub seal erinevusi, mida peaksime silmas pidama. Kui ma õpin ära mingi väljendi kasutuse või õpin ära, mida see tähendab — siis see on see, kuidas teised inimesed räägivad. Kuid ma ei ütle, et olen ära õppinud, mida teised inimesed teevad; olen ära õppinud, mida see tähendab. Ma võin ära õppida, mida see tähendab, jälgimise *kaudu*, mida teised inimesed teevad, ja muidugi, kui ma tean, mida see tähendab, tean ma, et teised, kes seda keelt räägivad, kasutavad seda niimoodi. Kuid ma ei ole sellega ära õppinud, mis üldiselt juhtub. Ma olen ära õppinud reegli.

Mõneti on see nagu mängureeglite selgeks õppimine, kuigi mõneti on see tollest väga erinev. See erineb ka arvutusreeglite õppimisest. Tegelikult on mõneti eksitav siinkohal üldse reeglitest rääkida. Kuid see muudab mõned asjad siiski selgemaks — näiteks selle, et väljendit on võimalik valesti kasutada.

Reegel on midagi, millest *peetakse kinni*. Seetõttu on meil võimalik teada, millest me räägime. Kui olete selgeks õppinud, kuidas väljendit kasutatakse, siis ei saa te mitte ainult käituda nagu teised inimesed, te saate ka midagi *öelda*. Küsimus ei seisa mingil kindlal viisil käitumises. “See on punane” ei tähenda “Kõik nimetavad seda punaseks”. Kui see olekski kõik, ei tähendaks miski midagi.

Samas sõltub see, et reeglid üldse olemas on, sellest, mida inimesed teevad ja kokkuleppest selle suhtes, mida nad teevad. Kui õpetate kellelegi selgeks värvisõna tähenduse talle värvinäidiseid näidates, saab ta tõenäoliselt aru; ja kui ta saab aru, kasutab ta edaspidi seda sõna uutes olukordades nii, nagu teiegi seda teeksite. Kui ta teie instruksiooni korralikult meelde jätab, ent erineks teist äärmiselt selles, mida ta nimetab “samaks kui” näidised, mida talle näitasite, ja kui see jätkuks, ükskõik kui sageli te oma selgitusi ka kordaksite, ei suudaks ta iialgi ära õppida, mida see värvisõna tähendab. Ja see kehtib üldiselt, mitte ainult värvide puhul. See

on küsimus, millele Wittgenstein viitab “Uurimustes” (*Investigations*) 242. Mõistagi ei tule sellist olukorda praktikas kunagi ette. Ja kui see oleks vähegi üldine, ei saakski me rääkida.

Ma ei ütle: “Inimesed mõistavad, et nende reaktsioonid on omavahel vastavuses, ja see muudab kommunikatsiooni võimalikuks.” See eeldaks juba märkimisväärset arusaamist ja keelt. Kokkulepe, millest mina räägin, on midagi, ilma milleta inimestel ei oleks võimalik “näha”, kas nende reaktsioonid või ükskõik mis muu on kooskõlas. Me näeme, et saame üksteisest aru, ilma et märkaksime, kas meie reaktsioonid on omavahel vastavuses või ei. *Sellepärast*, et me oma reaktsioonides ühel meelele oleme, on mul võimalik teile midagi öelda ja teil on võimalik mulle midagi õpetada.

Reaktsioonide konsensusel on selles mõttes prioriteet keele suhtes, kuid reaktsioonid ise ei ole keeled ega ole nad ka keel. Ka ei eelne reaktsioonide ühtivus keelele ega enneta seda. See ilmub nagu keel, see on levinud moodus keeleväljendite vastuvõtuks. Nad on üldlevinud reaktsioonid keele käigus — mitte reaktsioonid millelegi, mis võinuks olla enne keelt või väljaspool seda.

Et see kokkulepe on olemas, on meil võimalik üksteisest aru saada. Ja kuna me üksteisest aru saame, on meil reeglid. Võiksime ehk rääkida, et meid “usaldatakse”, et läheksime edasi viisil, mis on meie jaoks ainuke loomulik. Ent kui olete keele ära õppinud, võtate seda enesestmõistetavana. Kui mõni ei võtaks, ei saaks me temast iialgi aru.

Et see kokkulepe on olemas, on võimalik midagi öelda. Kui ma ütlen teile, et plekk patsiendi nahal on punane, ei ütle ma, et seda nimetatakse punaseks, vaid et see on punane. Kuid ma ei tarvitseks selle all mõelda mitte midagi konkreetset, ja teie ei saaks minust aru, kui inimesed, kes on õppinud sõnad ära nagu meie, ei oleks ühel nõul seda punaseks nimetades. Kui inimesi ei saaks panna seda sõna mingil regulaarsel moel kasutama, kui üks inimene, keda on õpetatud nagu meid, annaks selle nimetuse järjekindlalt värvile, mida meie nimetaksime täiendvärvuseks, kui mõni teine kasutaks seda nagu meie esmaspäeviti, aga teisiti teisipäeviti ja kui ülejäänute puhul ei ilmneks korrapära isegi sel-

les ulatuses — siis ei tähendaks mitte midagi ütlus, et keegi on seda sõna valesti kasutanud. Poleks eristust vale ja õige vahel. Ja poleks mingit vahet, kas öelda, et see on punane, või ükskõik mida muud.

See ei ole väide selle kohta, mida ma teen või mida inimesed üldiselt teevad. Aga kui sõnadel puuduks regulaarne kasutus, ei teaks ma, et see on punane, ega teaks, mis värvi see on, sest ei oleks midagi teada. Ma tean, mis värvi see on, sest ma tunnen punase ära, kui ma seda näen; ma tean, mis punane on. Pull võib rünnata punast lippu ja rotte võib trenida reageerima punasele valgusele ühtemoodi ja sinisele valgusele teistmoodi, kuid ei pull ega rott tea, mis punane on, ja kumbki ei tea, et see on punane. Võiksime seda väljendada, öeldes, et kummalgi neist pole “punase” mõistet ja kummalgi neist pole “värvi” mõistet. Kellelgi ei saa tekkida värvi mõiste lihtsalt värve vaadates või punase mõiste lihtsalt punaseid asju vaadates. Kui mul on olemas mõiste, tean ma, kuidas sõna “punane” kasutatakse. Ent kasutus peab *olemas olema*; peab olema miski, mida olen nimetanud ühisteks reaktsioonideks. Fraas “sama värv” peab midagi tähendama ja sellest peab üldiselt aru saama nagu ka fraasist “teine värv”. Pean teadma, millal sama värvi erinevatest varjunditest rääkimisel on mõte; jne. Kui ma ei teaks, mille ütlemisel on mõte, kui ma ei oleks harjunud värvidest rääkima ja inimestest aru saama, kui nemad värvidest räägivad, ei teaks ma, mis punane on, ja ei tunneks punast ära, kui ma seda näen.

Muidugi ei ole punane värv sõna “punane”. Ja ma oletan, et kui inimene on pime, ei saa ta iialgi teada, mis see on. Kuid punane värv ei ole ka *see*. See on punane. Aga kui ma ütlen: “See on punane värv”, on tegu definitsiooniga — ma annan teile definitsiooni, esitades teile näidise. Ja selle mõte sõltub definitsiooni vastuvõtmisest mingil kindlal viisil; ja ka selle seosest keele teiste kasutustega. Kui ma oleksin lihtsalt esitanud tolle näidise midagi ütlemata ja nii, et teie midagi ei küsi — mida te oleksite sellest õppinud? Igatahes mitte seda, mis on punane värv.

Keegi võiks öelda: “Ma tean, mida *mina* “punase” all mõtlen. See on see, mida ma kogen, kui ma seda vaatan. See, kas mul

on see kogemus samades tingimustes, mis teid seda sõna kasutama panevad, on edasine küsimus, mis võib olla oluline füüsiliste objektide kirjelduse üle otsustamisel. Kuid ma tean, millist värvi *mina* nendes tingimustes näen.” (Oleks raske hoiduda küsimast: “Noh, mis värvi sa siis *näed*?”) Ma oletan, et asja mõte võiks olla selles, et ma tean seda (avaliku) keele äraõppimisest sõltumatult. Kui ma niimoodi teaksin, mida ma silmas pean — kui ma teaksin, millisele värvile *mina* osutan —, siis oleksin ilmselt teinud midagi iseenesele definitsiooni andmise sarnast. Kuid ma ilmselt oleksin segi ajanud ka definitsiooni andmise ja definitsiooni järgimise. Just see võimaldab mul vältida selle keerukust, mida ma hakkam *kutsuma* “definitsiooni järgimiseks”. Ja see on tõeline keerukus: mida tähendaks ütlus, et ma järgisin definitsiooni — “oma” definitsiooni — valesti? Aga kui sellel pole mõtet, siis mis on ometi definitsiooni iva? Ja mida definitsioon *kehtestab*?

Oletagem, et keegi küsib: “Mis värvi on punane?” ja arwab, et see on nagu küsimus “Mis värvi on veri?” Ta võib arvata, et see on midagi, mille ma saan ära õppida, lähtudes ainult omaenese kogemusest, oma vahetust kogemusest. Ja kuigi ma võin teile öelda, mis värvi on veri, ei saa ma teile öelda, mis värvi on punane. Võin ainult teha ettepanekuid, mis ehk võimaldavad teil endal seda välja uurida. Ent kui lugu on selline, siis mis on ütelse “mis on punane värv” tähendus? Kui see on miski, mida keegi ei oska öelda, ei saa keegi seda ka küsida. Oletagem, et ma küsin seda ainult endalt — aga mis see on, mida ma küsin? Miski, mida ma teada tahaksin? Aga kui sellel ei ole tähendust, siis pole ka midagi, mida ma endale ütlen. Võib-olla ütlen ma: “Missugune värv!”, aga see on ka kõik.

Ma ei saa värvi ära õppida, kui ma seda ei näe; aga ma ei saa seda ära õppida ka ilma keeleta. Ma tean seda, sest ma oskan keelt. Sama lugu on aistingutega. Ma tean, et mul on peavalu, kui ma seda tunnen, ja ma tean, et eile õhtupoolikul oli mul peapööritus, sest ma tean, mis peapööritus on. Ma võin mäletada aistingut, mis mul oli, justnagu ma võin mäletada värvi, mida nägin. Ma tunnen sama aistingut ja see on sama värv. Aga identsus — samasus — tuleb keelest.

Reegel on midagi, millest kinni peetakse. Sõna tähendus on midagi, millest kinni peetakse. Just sellel põhjusel võin öelda, et tegu on sama värviga, mida ma nägin hetk tagasi. Ma näen, et see on sama värv, lihtsalt sellepärast, et ma tunnen punase ära, kui ma seda näen. Ja isegi varjundite puhul, mille kohta meil spetsiaalseid nimesid ei ole, kehtib sama: ma tunnen sama värvi ära, kui ma seda näen.

Ütlesin, et aistingutega on samamoodi. Võin öelda, mida ma tundsin, ja võin öelda, mida ma tunnen, ja võin öelda, et seekord on see sama aisting — sest ma tean, millistest aistingutest ma räägin. Keegi võiks öelda, et ma võin teada, et see on seesama, ainult siis, kui *tunnen* samamoodi; ja see on midagi, mida ükski keel mulle öelda ei saa. Ka ei ole mul võimalik teada, kas teie tunnete sedasama, mida tundsite varem. Ainult teie saate mulle seda öelda, sest teie olete ainuke, kes teab, mis tunne see on. Olen tõesti nõus sellega, et ükski keel ei saa mulle öelda, kas see on sama tunne. Ükski keel ei saa mulle öelda ka seda, kas need kaks on sama värv. Ja see, et ma tunnen mõõtmismeetodeid, ei ütle mulle, kas neil kahel maalapil on sama pindala, enne kui olen nad üle mõõtnud. Ent ilma keeleta ei oleks ma samuti saanud öelda, kas see on sama tunne; kui mitte muul põhjusel, siis sellepärast, et ma ei oleks saanud küsida.

Mõistagi erineb aistingu äratundmine värvi äratundmisest. See kehtib nii minu enda, kui teiste aistingulist rääkides. See erineb selle äratundmisest, kuidas miski välja näeb või mis toimub. Kui ma ütlen, et koeral on valus, ei kirjelda ma seda, mida koer teeb, sugugi rohkem kui ma kirjeldan oma tegevust, kui ma valu väljendan. Pigem on see kaastunde väljendamise moodi. Igal juhul on kaastunne, tema valu leevendada püüdmine jne — või ehk vaatepildist eemale pöördumine — osa uskumisest, et tal on valus. Ja öelda, et olen selles ilmselt õigustatud — või ehk ka, et ma eksin — erineb ütlemisest, et õigustatud või ekslik on mu uskumus, et tal on luu murdunud. “Eksitus” tähendab siin midagi muud, kuigi see on täpselt sama kindlapiiriline. Kui ma eksin, arvates, et poisil on valus, siis ta tegelikult teeskles ja minu kaastunne oli ebakohane. Eksitus ei olnud mitte see, et ma oletasin, et temas

Kas privaatkeel on võimalik?

leiab midagi aset, kui tegelikult ei toimunud midagi. Ma võisin ka seda oletada, võib-olla oletada, et ta sai krambi, aga see on teistsugune eksitus. Koera valu ei ole midagi, mis leiaks aset. See on lihtsalt see, et tal on valu. Ma tean kindlasti, et tal on valu, ja ma tean seda sellepärast, et ma tean, mis on valu ja mis on kannatus. Nägemise, et tal on valu, ja ise valu tundmise vahel on oluline erinevus, sest ma ei näe, et mul on valu, ja kui on mõeldav, et ma tema suhtes eksin, oleks see minu enda puhul mõtetus. Aga see ei tähenda, et ma tean enda kohta midagi, mida mul tema kohta pole võimalik teada.

Aistinguid ei räägi me samamoodi, nagu räägime protsessidest või värvidest. Aistingu nimi on teist sorti kui värvi nimi. Ent kui ütlus, et mul on jälle valu või et tal on jälle valu, midagi tähendab, siis sellepärast, et sõnal "valu" on regulaarne kasutus, ja sellepärast, et me seda teame, kui me teame, mis on valu. Kui see oleks midagi, mida ma teaksin ainult iseendas, võiksin ma öelda "Nüüd on see midagi teistsugust" või "See on jälle seesama" või ei tarvitseks ma kumbagi öelda, ja see oleks igal juhul ükskõik. Küsimus pole selles, kas ma saan oma mälu usaldada või mitte. Küsimus on selles, millal meeldetulemisest rääkimisel on mõte; kas heast või halvast mälust. Kui arvaksin, et ma ei saa oma mälu usaldada, võiksin muidugi kinnitust otsida. Kuid siin ei saa kinnitus kõne alla tullagi ja ka kahtlemine mitte. Pole lihtsalt mingit reeglit selle kohta, mis on sama ja mis ei ole sama; ei ole eristust õige ja ebaõige vahel; ja sel põhjusel ongi ükskõik, mida ma ütlen. Mis muidugi tähendab, et ma ei ütlen midagi.

Ma ei saa öelda midagi, kui ma keelt ei oska. Kuid ma ei saa keelt — ükskõik millist keelt — osata eraviisiliselt. Mul võib olla mingi salakood, aga see pole praegusel juhul oluline. Küsimus on selles, kas on võimalik, et mul on privaatne arusaamine; kas ma saan aru saada millestki, mida ei saaks öelda keeles, millest keegi teine aru saaks. ("Ta võib aru saada keelest, mida ma räägin, aga ta ei saa aru, millest mina aru saan.") Ütlen, et keelt ei saa teada privaatsest, sest mida oleks seal teada? (Ma ei mõtle enesega rääkimist.) Tundub, et privaatkeeles peab kõik olema ühtaegu väide ja definitsioon. Oletan, et võin märki defineerida,

kuidas aga soovin. Ja kui märgi igasugune kasutamine on ühtlasi definitsioon — kui pole mingit võimalust avastada, et ma eksin, tegelikult kui pole mingit mõistaandmises, et ma võiksin eksida — siis ei ole vahet, millist märki ma kasutan või millal ma seda kasutan.

Võiks küsida: “Miks ma ei saa iseendale definitsiooni anda ja ise otsustada, milline saab olema selle definitsiooni järgimine?” Aga millal? Iga kord? Kui ma otsustan lõplikult, uuendab see ainult probleemi: mida tähendab “vastavalt minu otsusele”? Aga mis see otsus ülepea oleks? Tavakeeles võiksin ma otsustada kasutada mingit väljendit mingil kindlal viisil ja teada, kuidas sellest kinni pidada. Ma teen seda seoses kehtestatud kasutamiskiirte ja reeglitega. Just seetõttu tähendab “mingil kindlal viisil” midagi. Seetõttu on mul ka võimalik otsustada kasutada mõne salakeele väljendeid või koodi märke mingil kindlal viisil. Sest ma tegelen väljenditega, millest on võimalik aru saada, ja ma tean, kuidas neid asju võiks öelda tavalises keeles. Ma tean, kas ma ütlen sama, mida ütlesin varem, ja ma tean, mida ma otsustan. Aga mitte siis, kui see on midagi, mida ei *saaks* öelda tavakeeles. Siin ei oleks mõtet näiteks ütlesel: “Ma kavatsen kasutada S-i nii, et see tähendab seda”, sest ma ei teaks, mis “selle tähendamine” võiks olla.

Põhjus ei peitu selles, nagu peaksid teised teadma, millele mu sõnad osutavad. Asi on lihtsalt selles, et selleks, et mu sõnad ülepea millelegi osutaksid, peab neist aru saama. Nad ei saa üldse millelegi osutada muidu kui seoses mingi kasutusega, mis õpitakse selgeks, siis kui õpitakse selgeks, mida sõna tähendab. Nad ei saa millelegi osutada, kui pole mingit viisi, kuidas seda keelt räägitakse. Just seetõttu ei saa olla eraviisilist arusaamist. Kui on ükskõik, mida üteldakse, ei saada midagi aru.

Mõistagi pole põhjust, miks ma ei peaks andma käsitlust millestki, mida ainult mina näha võin. Või millestki, mida ainult mina tunda võin: näiteks siis, kui ma ütlen arstile, mis tunne mul kõhus on. Tä ei tunne minu aistinguid (kui see midagi tähendab), aga ta teab, millest ma räägin; ta teab, mis aistingud need on.

Kas privaatkeel on võimalik?

Ayer küsib*, miks Crusoe ei peaks leiutama oma aistingutele nimesid. (Tegelikult ütleb ta “nimesid oma aistingute kirjeldamiseks”, aga ma ei saa sellest aru.) Mina võin oma aistingutele nimesid leiutada. Aga seda selle tõttu, et ma räägin keelt, milles aistingutel on nimed. Ma tean, mis on aistingu nimi. Nime väljamõtlemine või sellele nime andmine on midagi, mis kuulub keelde, nii nagu me seda räägime.

Muidugi on võimalik välja mõelda uusi väljendeid ja mingis mõttes isegi uusi keeli. Kuid see, kas keegi oleks võinud välja mõelda keele, on iseküsimus. Kui keel oleks vahend või meetod, mille inimesed võiksid tarvitusele võtta, siis võib-olla küll. Aga see pole see. Ja sama hõlpsasti võiksite rääkida, et keegi leiutab kaubanduse; tegelikult hõlpsaminigi. Sest tal oleks vaja leiutada see, mida me nimetame kasutuseks ja tähenduseks. Ja ma ei ütle niivõrd, et see käiks kellelegi üle jõu, vaid pigem, et see on mõistetamatu.

Keele väljendid saavad oma tähenduse ja jõu nende rakendamise, nende ulatuslikest kasutusviisidest. Paljud neist tungivad peaaegu kõigesse, mida me teeme. Ning see annab neile jõu ja enesestmõistetavuse, mis neil on uutes kontekstides. Nii et isegi kui keegi nägi keelt unes, enne kui mingi keel üldse olemas oli, siis kuidas saanuks ta seda esitada “praktilise ettepanekuna”? Ja mida esitada? Märgid ja helid oleksid lihtsalt jama. Sõnavara leiutamiseks peaks ta leiutama vähemalt nende helide kasutamiskiisiid mitmesugustes olukordades — ühiskondliku elu olukordades, mis on tegelikult kasvanud koos keelega ja mida ei saaks välja mõelda sugugi rohkem kui keelt. Ja inimesed peaksid neist aru saama. Neil ei tuleks näha mitte ainult seda, et see märk tuleb ette siin ja too seal; nad peaksid nägema erinevust, mis käib kaasas sellega, kui kasutada kas ühte või teist. Ja taas seisneb keerukus selles, et aru saada poleks millestki; sest poleks mingit kehtestatud kasutusega midagi, mida nimetaksime “sellest tulenevaks erinevuseks”.

*Samanimelises artiklis samas *Proceedings of the Aristotelian Society* numbris. Toim.

Wittgenstein pole öelnud, et märgile tähenduse omistamine oleks midagi, mis vajaks õigustust. See oleks üldiselt sama mõtetu kui ütlus, et keel vajab õigustust. Küll oli Wittgenstein aga veendunud selles, et kui märgil on tähendus, saab seda valesti kasutada. Teisalt, kui keegi oleks püüdnud keelt välja mõelda ja seda teistele õpetada, võiksite öelda, et keel ja väljendite kasutamine vajasid tõepoolest õigustust.

Ent miks ei oleks mõni domineeriv indiviid võinud panna inimesi käituma nii, nagu käituvad inimesed ühes Wittgensteini primitiivseist keelemängudest*? Miks ei saanud ta neid selleks sundida nii, nagu me loomi treenime? Miks ei saanud ta neid treenida käsklustele regulaarselt reageerima ja võib-olla vastamagi?

Ent ühtegi looma pole treenitud tegema isegi neid primitiivseid asju, mida tehakse neis keelemängudes. Need inimesed ei soorita lihtsalt keerulist trikki; see, mida nad ütlevad, sõltub sellest, mida nad vajavad ja mida leiavad. Nad ei täida lihtsalt käsklusi. Väljendeid, mida nad kasutavad, kasutavad nad sellepärast, et neil on midagi öelda, ja sellepärast, et sellest kasutusest saavad aru kõik osapooled. Samas, ehkki loomi võib treenida mitmesugustele sõnadele või märkidele "õigesti" reageerima, ei kasuta loomad ise neid sõnu. Koer võib ühte moodi reageerida käsklusele "Sussid!" ja teistmoodi käsklusele "Korv!", aga tal endal ei ole üht heli ühe ja teistsugust heli teise jaoks; ka ei tee ta midagi sellelaadilist, et haugataks alati kaks korda, kui tahab süüa, ja üks kord, kui tahab juua. Mingisugune treenimine pole loomi rääkima pannud, isegi mitte algeliselt. Küsimus ei ole loomade võimetes. Kui mõned loomad tõepoolest rääkima õpivad, ei õpi nad seda samamoodi nagu trikke tegema. Koer "teab, mida te temalt tahate", kui te mingi sõna ütlete, aga ta ei tea, mida see tähendab.

Kui inimesed ainult täidaksid käske ja tooksid kuuldavale kindlaid lausungeid, kui neid kästaks — kui see oleks "märki-
de tegemine, mille tegemist neilt oodati, siis, kui neilt oodati, et nad neid teeksid" — ei oleks see rääkimine. Oletan, et inimesi võiks õpetada seda tegema kreeka keelsete lausetega, ilma et nad

*Vt *Philosophical Investigations* §2, 6, 8–10. Toim.

Kas privaatkeel on võimalik?

kreeka keelt oskaksid. Ja inimesed meie näites ei saaks aru, mida nad titlevad. Nad ei saaks seda teha, kui nad väljendeid ise ei kasutaks, ja väljendite kasutamine ei ole nendega lihtsalt selle tegemine, mida kästakse. See, mida me nimetame keeles reegli järgimiseks, ei ole käsutäitmine. Just sellepärast räägime keeles "osalemisest" — keel ei ole ühe inimese teha rohkem kui mõne teise teha ja reeglid, kui need on keelereeglid, ei ole ühe inimese reeglid. See on arusaamisele olemuslik.

Võimalik, et kui inimesi oleks treenitud nii, nagu me seda ette kujutasime, hakanuksid nad viimaks rääkima. Aga see ei oleks see, mis leiutati, ja ta poleks tekkinud leiutamise kaudu. See oleks arenenud mitmesuguste inimeste algatuse ja spontaansete reaktsioonide kaudu, kellest ükski poleks tegelnud keele leiutamisega.

Võiksime küsida, *kelle* jaoks peaks keegi keele välja mõtlema? Või mille jaoks? Näiteks loomade jaoks? Või inimeste jaoks, kellel on ühiskondlik elu nagu meil? Kui viimaste jaoks, et tarvitseks tal vaeva näha, sest meil juba on keel. Kui see aga ei ole nende jaoks, kel on seesugune ühiskondlik elu nagu inimestel, kellel on keeled — siis mis on asja mõte ja mida ta leiutab? Mis oleks "keel" näiteks papagoiparve jaoks? Kas see annaks mingeid tulemusi muidu, kui absurdset ette kujutades, et nad elavad nagu inimolendid, nii nagu lastejuttudes?

Asi on selles, et keegi ei saaks leiutada lihtsalt *keelt*. Keel kuulub eluviisi juurde. Leiutatud keel oleks tapeedimuster, ei midagi enam.

Inimene võiks välja mõelda märke, mis käivad koos mitmesuguste objektidega. See ei ole keel. Ja kui Ayeri Crusoe mõtleb välja *nimesid* taimestiku ja loomastiku *kirjeldamiseks*, võtab ta üle rohkem, kui on ise leiutanud. Ta pidavat ka päevikut. Ayer arvab, et kui ta oskas seda teha Reede kohalviibimise ajal, oskas ta seda kindlasti teha ka siis, kui ta veel ükski oli. Aga mis see üldse on, see päevikupidamine? Ma oletan, et mitte ainult paberile märkide tegemine (või kivile või mis iganes see ka oleks). Võiksite küsida: "Mis see on, kui *mina* seda teen? Ja miks ei peaks see tema jaoks sama olema, ainult veidi primitiivsemalt?" Aga see ei saa see olla. Minu märgid on kas märgid, mida ma

kasutan kommunikatsioonis teiste inimestega, või siis tähistavad nad väljendeid, mida ma teiste inimestega kasutan. "Mis sellest siis on? Ta võib neid *kasutada* täpselt samuti nagu mina." Ei, sest mina kasutan neid nende mitmesugustes tähendustes. Tema seda teha ei saa.

Mis see on, mida ta teha ei saa? Mis see on, mida mina saan teha ja tema ei saa? Tundub, et oletuses, et ta käitub justnagu minagi, pole midagi loogiliselt absurdset. Suurel määral olen sellega nõus. Ent oleks absurdne oletada, et märgid, mida ta kasutab, midagi tähendavad; isegi kui võiksime tahta öelda, et ta teeb läbi kõik sammud nende midagi tähendamises.

Oleksin nõus, et kui "midagi tähendamine" oleks midagi psühholoogilist, oleks mõeldav, et ta seda teeks. Kui see oleks küsimus sellest, mis minu seltsimine teiste inimestega mulle pähe paneb, ei oleks midagi loogiliselt absurdset oletuses, et see tuleks kellelegi pähe ilma sellise seltsimiseta.

"Mis see on, mida mina saan teha...?" Öelda, et midagi tähendamine peab tingimata olema midagi, mida *mina* teen, sarnaneb üsnagi ütlushiga, et see on midagi, mis parajasti juhtub. Oluline on see, et ma räägin keelt, mida räägitakse. Sel, mida ma ütlen, on tähendus selles keeles ja mitte muidu. Või teisiti väljendudes: kui ma midagi *ütlen*, pean seda ütleva mingis keeles. Kui asjas poleks "rohkemat" peale minu käitumise, märkide, mida ma teen, jne, ei mõtleks minagi millegi all midagi.

Kui ütlen, et asjas peitub "rohkem", tähendab see, et ma kasutan väljendeid neis tähendustes, mis neil on. Crusoe samu väljendeid kasutades seda ei teeks. Ka ei saaks ta kasutada teistsuguseid väljendeid, aga nendes tähendustes. Ta ei kasuta väljendeid üldse mingis tähenduses.

Väljendite kasutamine nende tähenduses on see, mida me kutsume reegli järgimiseks. Keele jaoks on vajalik "viis, kuidas väljendeid kasutatakse", ja see käib kaasas inimeste eluviisiga. Mul ei tarvitse neid kasutades ise samamoodi elada. Defoe Crusoe oleks saanud päevikut pidada, Ayeri oma aga mitte. Defoe Crusoe päevikut ei tarvitse keegi kunagi lugeda ja tema kirjutatu tähendus ei olene sellest. See, mida ta kirjutab, ei tarvitse teiste

inimeste elus kunagi mingit osa mängida. Aga keel, milles ta selle on kirjutanud, mängib. Ja seetõttu saab ta aru, mida ta kirjutab, ta teab, mida ütleb. Ta teab kasutatavate väljendite kasutust või rakendust ja just sellest saavad nad tähenduse, mis neil tema jaoks on. Ta teab, millest ta räägib. Ayeri Crusoe ei tea ega võigi teada.

Ayeri Crusoe võib kasutada märke kindlatel eesmärkidel — võib-olla näitamaks, kuhu ta midagi on peitnud — ja nii regulaarselt, kui meile iganes meeldib. See ei ole aga see, mida me mõtleme väljendi regulaarse kasutuse all keeles. Kui ta peaks äkki tegema midagi, mida *meie* nimetaksime nende märkide hoopis teistsuguseks kasutamiseks, ei oleks mõtet ütlesel, et ta on teinud midagi valesti või midagi, mis pole kooskõlas sellega, mida ta varem on teinud. Me ei saaks öelda, et ta kasutab neid samas tähenduses või mõnes muus tähenduses. Kui ta kasutab neid alati samal eesmärgil — nagu ta võiks alati puid korjata samal eesmärgil —, ei ole see see, mida mõtleme mingi väljendi samasuguse kasutamise all. *Mingi väljendi ühesugune kasutamine ei tähenda selle kasutamist samal eesmärgil.* (See, mis ma ütlesin identsuse kohta, on sellega seotud.) Ja kui on mingi vastuolu selle vahel, mida ma üks kord ütlesin ja mida ma mõnel teisel korral ütlesin, ei tähenda see, et see, mida ma teen märgi või heliga ühel korral, erineb sellest, mida ma sellega varem tegin. Kui ma olengi selle märgiga seda alati teinud, ei ole selles veel mingit keelereeglit.

“Aga kui ta kasutab neid just nii, nagu neid kasutaks keegi, kes seda keelt räägib, nii et neist *võiks* aru saada, miks ei võiks siis öelda, et ta kasutab neid nende tähenduses?” Esimene probleem seisab selles, et ta ei saa neist aru. Ja see tähendab tegelikult, et ta *ei* kasuta neid nii nagu keegi, kes seda keelt räägib. Sest tema märgid ei saa teda juhtida täpselt samuti, nagu sõnad võivad juhtida meid teiega.

Küsimus ei ole selles, kas see käib üle tema võimete. Kui me küsime, kas masin võiks sõnu järgida või kas masin võiks rääkida, ei küsi me, mille tegemiseks masinat võib kavandada. See pole sugugi võimekuse või esituse küsimus.

Kui te mulle midagi ütlete, saan ma teist aru. Kui magnetofon mängib seda, mida te ütlesite, saan ma aru sellest, mida ma kuulen,

aga ei saa aru magnetofonist. Mis on grammatiline väide: mitte et mul arusaamine ebaõnnestuks. Kui ma ütlen, et te ütlesite midagi, aga magnetofon mitte, ei ütle ma, et teie juhul juhtus midagi, mida teisel juhul ei juhtunud. Aga mul on hoopis teistsugune suhtumine teisse ja sellesse, mida ma teilt kuulen, ja ma käitun teie suhtes arvukatel viisidel, nagu ma masina suhtes iialgi ei käituks — näiteks võin ma teile vastata ja magnetofonile ei vastaks ma kunagi. Ma ei üritaks teilegi vastata ega oletaks, et olete midagi öelnud, kui ma ei eeldaks, et te keelt oskate; või kui ma ei arvaks, et te ütlesite midagi keeles, millest ma aru ei saa. Ja ma võtan enesestmõistetavusena, et te räägite keelt nii, nagu seda räägitakse.

Vaevalt hakkan ma kahtlema, kas te midagi ütlesite, kui ma teid kuulsin. Aga ma hakkaksin kahtlema, kui avastaksin, et te ei järgi minu vastust ja ei paista midagi teadvat sellest, millele teie sõnad osutavad. See, milles ma sel juhul kahtlema hakkaksin, ei oleks see, et kas teie midagi toimus. Ma hakkaksin kahtlema selles, kas te teadsite, mida ütlesite. Ehkki minu poolest võisite te "teha" kõike, mida te oleksite teinud siis, kui oleksite teadnud. Probleem on selles, et teie lausung ei oleks käik, mille te teete vestluses või üldse keeles.

Kui ma kahtlen, kas te keelt oskate, või kui ma kahtlen, kas te üldse kunagi teate, mida te räägite, siis pean teist mitmeti rohkem arvama kui magnetofonist. Ja mitte sellepärast, et te ei tee midagi, mida teised inimesed teevad, vaid sellepärast, et te ei osale selles, mida nad teevad. Te ei räägi keelt, mida nemad räägivad. Ja keele *rääkimine*, mida nemad räägivad, ei ole lihtsalt sõnade kuulda-valetoomine; ei sugugi rohkem, kui keelest arusaamine oleks lihtsalt sõnade "äratundmine". See on näiteks vestluse arendamine; või ettekannete kirjutamine või teatrietenduse kuulamine. See on keegi olemine, kellega ülejäänud meist saavad rääkida ja kellelt võib vastuseid saada; kellele me saame midagi jutustada ja kellega saame naljatada ja keda saame petta. See kõik, ja muidugi mõõtmatus enam, kuulub keele rääkimise juurde. Ja see kuulub võime juurde sõnu järgida. Sõnu te suudate järgida sellepärast, et teate, kuidas rääkida. Ja samal põhjusel ei suuda masin sõnu

Kas privaatkeel on võimalik?

järgida. Sel pole midagi tegemist ükskõik millise küsimusega sellest, mida füüsika või inseneritehnika võiks saavutada. Asi on lihtsalt selles, et ütlus, et masin võiks sõnu järgida, on mõttetu.

Seda võib absoluutselt väita masina kohta, aga mitte Crusoe kohta, sest Crusoe võiks mõne keele ära õppida. Aga kuni ta pole ära õppinud ühtegi keelt keeles osalemise tähenduses, on tema kohta niisama mõttetu öelda, et ta järgib sõnu, kui öelda seda elektronarvuti kohta.

Ma ei saa küsida, kas masin tegi vea või kas ta mõtles, mida ütles. Masin võib olla korrast ära ja siis ei saa tema peale kindel olla. Aga see ei ole vea tegemine. (Ja kui ma ise vea teen, ei ole midagi korrast ära.) Masin võib "vigu parandada" seoses negatiivse tagasiside operatsiooniga. Aga selles pole midagi arusaamisvea ega arvutusvea sarnast. See on üks põhjus, miks masin ei suuda sõnu järgida — miks sel mõtet ei ole. Ma suudan sõnu järgida ainult siis, kui viga või väärarvustamist on võimalik vähemalt ette kujutada. ("Jah, *muidugi* tähendab see just seda.") Muidu poleks siin midagi sõnadest arusaamiseks nimetatava sarnast.

Ma võin sõnadele reageerida nii õigesti kui valesti, kui ma neist aru ei saa. Need võivad olla sõnad mõnes keeles, mida ma ei oska, aga mind võib olla õpetatud kuuletuma kellegi käsklustele, kes neid hõikab. Võib-olla ei kasutaks keegi teine neid nendes käsklustes nii nagu tema ja see pole minu jaoks oluline. Samahästi oleks ta võinud kasutada sõnade asemel omaenda häälsusi. Ma võin valesti reageerida, nagu loomgi võiks. Aga kui ma nimetan seda vea tegemiseks, ei ole see tema kasutatavate sõnade tähendusest valesti arusaamine; samavähe näitaksin ma, et saan sõnadest aru, sellega et ma viga ei tee. Ma tean, mida ta tahab, ja see on kõik. (Ma tean piisavalt palju ka selleks, et haukuva koera lähedust vältida.) Kui ma oleksin sõnadest aru saanud, teaksin arvatavasti, mida need teistes olukordades tähendaksid; ja igatahes teaksin, mida nad tähendavad, kui ka keegi teine neid kasutaks. Viimane ongi tähtis. See on seotud tõsiasjaga, et kui ma sõnadest aru saan, peaksin olema võimeline neid ka ise kasutama, vähemalt mingil määral. See on määrava tähtsusega, kui ma juhindun nendest sõnadest või kui ma neid järgin. Aga kui see on vajalik sõnade

mõistmiseks, on see vajalik ka nende valesimõistmiseks; mille all ma taas mõtlen seda, et muudel juhtudel ei ole mõtet valesimõistmisest rääkida. Valesimõistmine või tähendusega eksimine kuulub keeles osalemise juurde. Teisiti ei saa sellest rääkida.

Ayeri Crusoe võib teha samasuguseid vigu, nagu teevad loomad. Ta võib lindu, mis talle ei maitse, ekslikult pidada linnuks, mis talle maitseb. See ei sarnane veaga väljendi tähendusest arusaamisel või veaga öeldu järgimisel.

“Miks mitte? Ta nimetab söödavat lindu *ba* ja kui ta näeb mitesöödavat, ütleb ta “*ba*” ja tapab selle ära.”

See ei ole viga sõnade tähenduse järgimises. Ta oleks võinud teha sama vea sõnu üldse kasutamata. (Võib-olla on see enam-vähem samalaadi viga, mida parandatakse negatiivse tagasiside kaudu.) Tema kohta saab niisama vähe kui masina kohta küsida, kas ta tegi selle teistsuguse vea.¹

Ma võin eksida teie kasutatavate sõnade tähenduses, sest ma võiksin neid sõnu ka ise kasutada. Kui eri inimesed võivad kasutada samu sõnu, on tähendused sõltumatud. Ma võin teie sõnu ka valesi tõlgendada. See on üsna erinev juhtum, ent sellega seotud. Mees ütles: “Ei tea, kui kaua see võib veel niimoodi kesta” ja naine arvas, et ta peab nende armulugu talumatuks, kuigi mees mõtles vastupidist. Naine teadis mehe kasutatavate sõnade tähendusi ja kui ta ei oleks neid teadnud, ei oleks ta saanud temast niimoodi valesi aru saada. Mees oleks võinud kasutada samu sõnu, mõeldes nende all seda, mida ta naise arvates mõtles. Kuid ta ei oleks saanud mõelda ei seda ega teist, kui tema sõnad ei oleks tähendanud seda, mida nad iseseisvalt tähendasid; kui nad ei oleks olnud mingi keele sõnad. Ma nimetan nende tähendusi “sõltumatuks”, osalt seetõttu, et need tuleb ära õppida. See on keele tunnuseks.

¹Ayer ütleb, et Crusoe võib arvata, et lind on “sama tüüpi, millele ta ennist nime andis, kui see tegelikult on teist tüüpi, *tema jaoks piisavalt* erinev selleks, et ta *oleks* sellele andnud teistsuguse nime, kui ta seda lähemalt oleks uurinud”. Mida tähendavad siinkohal sõnad, mille olen kursiivi pannud?

Kas privaatgeel on võimalik?

Kui sõnade tähendused ei oleks sõltumatud — kui neid ei tuleks ära õppida —, siis poleks ka võimalik neid valesti mõista. Pelgast helist ei saada valesti aru. Looma häälotsust võib ekslikult pidada linnu häälotsuseks. Vaenlase hõiget võib ekslikult pidada sõbra hõikeks. See ei ole valesti mõistmine, mitte käesolevas tähenduses. Kui räägitaks heli tähenduse äraõppimisest, ei sarnaneks see sõna tähenduse äraõppimisega. Võib-olla ei oleks mõttetud öelda, et ta “teadis instinktiivselt”, et see on looma häälotsus. Aga oleks mõttetud öelda, et ta teadis instinktiivselt sõna tähendust.

Seda, mida saab õppida, võib valesti mõista. Ja te saate valesti aru reeglist — mitte tõsiasjast. Linnu häälotsuse looma häälotsuseks pidamine ei ole reeglist valesti aru saamine.

Kui räägitaks puu iseseisvast olemasolust, võiks see osalt tähendada, et ma võiksin arvata, et puud ei ole olemas, ja eksida. Aga sõnade tähendused ei ole sellega täiesti kõrvutatavad ja nende sõltumatuse all ei mõtle ma täpselt sama asja. Kui ma puu küsimuses eksin, võin vastu puud joosta. Kui ma sõna tähenduse suhtes eksin, on lugu teisiti. Siis ma lihtsalt kasutan sõna valesti või saan sellest valesti aru. Ja see tundub peaaegu ütlemissena, et kui ma eksin, siis ma eksin. Mis mingis mõttes on just see, mida ma tõepoolest silmas pean. Seetõttu on sel juhul parem öelda, et ütlus “tähendused on sõltumatud” tähendab lihtsalt seda, et need tuleb ära õppida; nagu reegel tuleb ära õppida. Ja just seepärast on siin nii loomulik rääkida *valesti arusaamisest*; faktevast rääkides see nii loomulik ei ole.

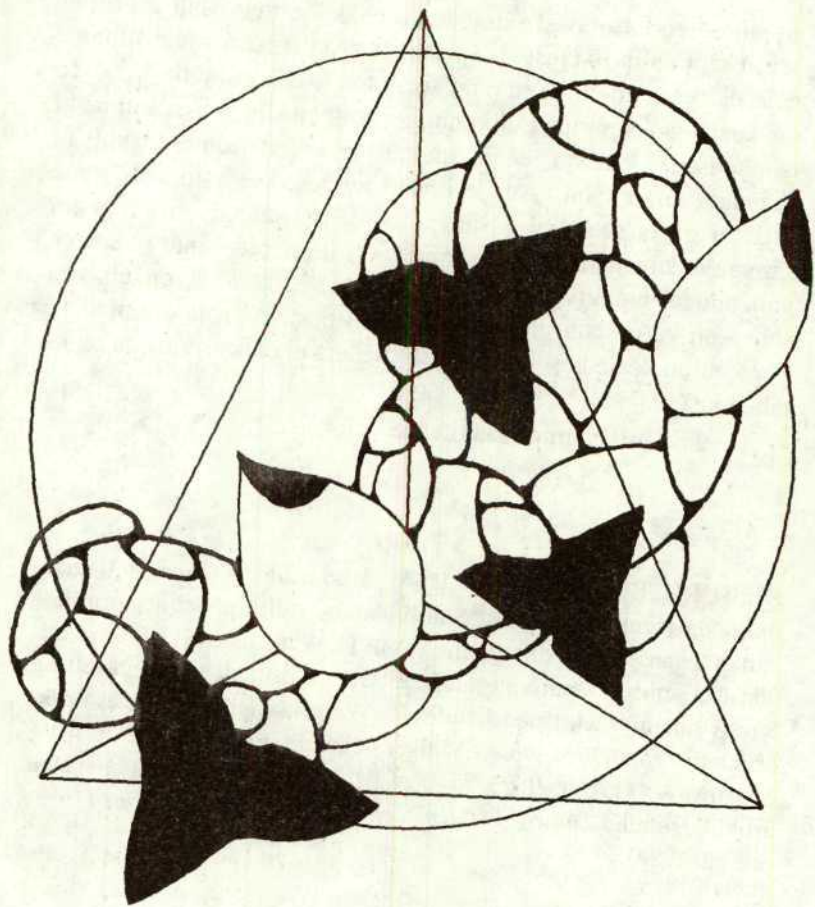
Kui mõni inimene ei saaks aru, mis sorti viga see on, ei saaks ta aru erinevusest õige ja vale vahel; ja vastupidi. Aga siis ei saaks ta aru, mis sõnad on.

Et te aga olete oma kasutatavate väljendite tähendused ära õppinud, võib juhtuda, et te ei mõtle seda, mida ütlete. Vähemalt pole mõttetu kelleltki, kes on rääkinud, küsida, kas ta seda ka mõtles. Kui ta ei mõtle seda, mida ta ütleb, on see piisavalt tuttav ja selgepiiriline, aga te ei saa seda kirjeldada kirjeldades seda, mida ta teeb. Te saate seda kirjeldada ainult arvestades tema suhet teiste inimestega. Sel juhul ei ole asi lihtsalt selles, et

eri inimesed kasutavad samu sõnu, ehkki suurelt osalt asi selles seisabki. Oluline on just see spetsiaalne roll või osa, mida inimene neid öeldes mängib. See ongi see, et ta "seda ei mõtle". Ja see on keele jaoks sama iseloomulik ja olemuslik kui sõltumatud tähendused. Ütlesin, et on olemuslik, et eri inimesed võivad kasutada samu sõnu. Aga kui need inimesed teeksid kõik sama asja, ei oleks see keel. Siin peab olema midagi, mis rohkem sarnaneks organisatsiooniga, milles eri inimesed, nagu võiksite väljenduda, mängivad erinevaid rolle. (See võrdlus lonkab, aga selles on ka midagi olulist. Siinkohal peaks ta asja ära ajama.) See kuulub keele kasutuse juurde. Sellela ei oleks sõnu ega oleks tähendust.

Keel on miski, mida räägitakse.

RUSH RHEES (1905–1989), USA päritolu filosoof, pärast II maailmasõda tegutses peamiselt Suurbritannias, olles pikka aega professoriks Swansea ülikoolis (Wales). Oli L. Wittgensteini õpilasi ja hiljem üks tema pärandi väljaandjaid. Oma filosoofilistelt vaadetelt oli Rhees samuti väga lähedal (hilisele) Wittgensteinile. Ka käesolevas artiklis järgib ta üsna täpselt Wittgensteini argumente. Teoseid: *Without Answers* (1969); *Discussions of Wittgenstein* (1970). Toimetanud artiklikogumiku *Ludwig Wittgenstein: Personal Recollections* (1981; rev. ed. 1984).

ELIN SÜTISTE

EUROOPA RAHVASTE GEENID JA KEELED

*Robert R. Sokal, Neal L. Oden,
Pierre Legendre, Marie-Josée Fortin,
Junhyong Kim, Barbara A. Thomson,
Alain Vaudor, Rosalind M. Harding,
Guido Barbujani*

Tõlkinud Alar Aints

Käesolevas artiklis kasutame eurooplaste keelte ja geneetiliste markerite vahelisi suhteid, et selgitada protsesse, mis on viinud tänapäevase populatsioonistruktuurini. Populatsioonide geneetilisest struktuuri võib uurida mitmes mõõdukus, alates meetoditest, mis võimaldavad registreerida üksikuid indiviide, kuni meetoditeni, mis sobivad kontinentaalse ulatusega analüüsiks. Geneetilisest struktuuri mõjutavad geenitriiv (s.t piiratud suurusega genofonid; Wright 1969: 354; Nei 1987: 352) ning indiviidide piiratud liikuvus uuritavas piirkonnas. Mõlemat protsessi võib julgelt pidada kõigi looduslike populatsioonide mõjutajaks: paljudest uuringutest on näha, et geenisageduste geograafiline jaotus vastab

“Genetics and language in European populations”. — *American Naturalist*, 1990, kd 135, lk 157–175.

Avaldatakse autorite nõusolekul. *Toim.*

D. DiGiovanni abistas arvutuste ja muude tehniliste probleemide osas, J. Schirmer valmistas kaardid ning C. Daly valmistas ette käsikirja. Grandid ja toetused Rahvuslikust Terviseinstituudist, Rahvuslikust Teaduse Fondist ja New Yorgi osariigi ülikoolist Stony Brookis. *Aut.*

Mortoni (Morton *et al.* 1971; Morton 1982) ning Malécot' (1973) distantsisolatsiooni mudeli põhjal ennustatule.

Lisaks indiviidide juhuslikule hajumisele, millel põhineb distantsisolatsiooni mudel, põhjustavad geograafilist diferentseerumist ka lokaalsed erinevused valikus ning suunatud migratsioon. Need kaks jõudu põhjustavad geneetilise ja keelelise kauguse muidu lihtsas vahekorras teatavaid häireid. Inimeste puhul on meil ajalooallikatest kindlaid tõendeid, et suunatud migratsioon on tõepoolest aset leidnud. Mõni neist on üldteada, mõne kohta on viiteid arheoloogilistest allikatest. Palju keerulisem on uurida kunagi toimunud migratsioone looma- ja taimepopulatsioonides — selle kohta puuduvad ajaloolised andmed. Seetõttu pakub erilist huvi inimpopulatsioonide geneetiline uurimine, mille kohta need andmed on olemas. Selliseid meetodeid, mis kirjeldavad inimpopulatsioonide struktuuri ajaloodokumentidega võrreldes õnnestunult, saab kasutada ka dokumenteerimata ajaloo populatsioonide kirjeldamiseks. Praegu tehakse meie laboratooriumis uuringuid ajalooliste hüpoteeside kontrollimiseks olemasolevatele geneetilistele andmetele tuginedes. Käesolevas artiklis, mille põhiteemaks on keele ja geneetika suhted, teeme esmakatse uurida seoseid ühelt poolt keelepiire mõjutavate ajalooliste protsesside kohta saadud andmete ning teisalt nendel piiridel empiirilisel mõõdetud geneetiliste erinevuste markerite vahel.

Mainitud protsessid määravad ainult oletatava populatsioonistruktuuri põhijooned. Juhuslik eristumine ega suunatud migratsioon üksikult ei mõjuta populatsioone üheski ulatuses. Nende faktorite kombinatsioonid mõjuvad aja jooksul erineva tugevusega ning mitmesuguses ruumilises ulatuses. Hoolimata keerukusest, püüame inimpopulatsioonide puhul jõuda mõne kontinentaalse ulatusega üldistuseni.

Harilikult tuleb geenisageduste jaotuse põhjal järeldusi neid põhjustanud protsesside kohta teha teataval üksikul ajahetkel kogutud andmete põhjal. (Erandid vt Sokal, Uytterschaut 1987). Võrreldes diakroniliste uuringutega, piirab see suuresti võimalike järelduste väärtust. Siiski on selliste uuringute tegemiseks välja pakutud mitmesuguseid võtteid (Sokal, Oden 1978; Sokal, Wartenberg 1981; Felsenstein 1982; Sokal 1986a, 1986b; Slat-

kin 1987; hiljutiste rakenduste kohta vt Sokal *et al.* 1986, 1987a, 1989a).

Meie kasutame siin aga teistsugust lähenemisviisi. Me võtame ühe lisamuutuja — keele —, mis võimaldab teha täpsemaid otsuseid geenisageduste jaotuse kohta praegu. Nii geneetilised kui keelelised seosemustrid tulenevad indiviidide ja gruppide bioloogilistest ja sotsiaalsetest interaktsioonidest uuritavates populatsioonides. Selles mõttes on keel ja geenid märkimisväärselt sarnased. Kuid samas vahendavad populatsioonide bioloogilist ja kultuurilist muutuvust hoopis erinevad struktuurid ja protsessid, ning nendes seosemustrites peegeldub osaliselt ka see erinevus. Sarnasuse peegeldusena on keelelgi mõned bioloogiliste muutujate omadused, mida kasutatakse populatsioonide struktuuri uurimisel. Keel muutub ruumis, seda saab kirjeldada hulga tunnuste abil, tal esineb kõneleja piiratud liikuvuse tulemusena geograafilise diferentseerumine, keel pärandatakse vertikaalselt — vanemalt lapsele — ning tema ajalugu on kirjeldatav fülogeneetiliselt. Siiski erineb keel geneetikast, sest keelel puuduvad Mendeli seaduste laadsed lahkneva pärandumise mehhanismid ning lisaks vertikaalsele transmissioonile esineb ka horisontaalset ja viltust ülekannet (Cavalli-Sforza, Feldman 1981: 54).

Et ühine keel tähistab sageli kahe populatsiooni ühist eellast ning sugulaskeeled kaugemat ühist esivanemat (Ruhlen 1987: 4), siis peaksid keelesidemed peegelduma ka geneetilistes sidemetes. Seetõttu lähtutakse geneetilisi ja lingvistilisi andmeid võrreldes sageli fülogeneesist. H. M. Hoeningswald on uurinud bioloogilise ja keelelise fülogeneesi formaalset sarnasust ning Cavalli-Sforza jt (1988) on esitanud sellise vastavuse kohta empiirilisi näiteid kogu maailmast. Populatsioonitasemel, kus fülogeneetilised mudelid on geenitriivi tõttu vähem sobivad, on esitatud mõningaid kvantitatiivseid võrdlusi käesoleva artikli diskussioonis. Üldiselt näivad toodud andmed õigustavat ootust, et lingvistikat ning geneetikat koos kasutades on võimalik selgitada populatsioonide eristumiseni viinud protsesse.

Keele kasutamise puhul populatsiooni struktuuri uurimiseks tekib küsimus: mida mõõta? Foneemilisi, süntaktilisi ning grammatilisi omadusi on võimalik iga keele puhul kvantiteerida; kahe keele sarnasust võib kirjeldada ühiste sugulassõnade osakaaluga.

Kuid milliseid neist näitajatest tuleks kasutada? (Analoogiline probleem tekib bioloogilise varieeruvuse uurimisel: milliseid paljudest bioloogilise info klassidest — molekulaarset, geneetilist, morfoloogilist, füsioloogilist jne — tuleks kasutada bioloogiliste erinevuste hindamiseks?) Siin oleme seda probleemi vältinud, aktsepteerides jämedat keelte jaotamist keeleperekondadeks ning uskudes, et see on käesoleva uuringu suure mõõtkava juures adekvaatne.

Ühes oma varasemas artiklis (Sokal *et al.* 1988) oleme vaadelnud faktoreid, mis mõjutavad geneetika ja keele vahelist vastavust. Teatavasti vähendab vastavust erinevate etniliste üksuste püsiv keeleline ja geneetiline assimilatsioon ühte keelt kõnelevaks etniliseks grupiks. Meie uuritavas piirkonnas — Euroopas — on keeleliste ja geneetiliste näitajate korrelatsioon eriti tugevasti vähenenud, sest migrantpopulatsioonid on harva pidama jäänud asustamata aladele. Sagedamini adsorbeerisid nad kohaliku elanikkonna ning tekkinud populatsioon omandas kas immigrantide või kohalike elanike keele. Ent geneetilis-keelelist vastavust suurendavaks faktoriks on see, et keelelised erinevused iseenesest takistavad segunemist ning seega soodustavad geneetilist eristumist.

Käesolevas artiklis võtame kokku Euroopas kontinentaalses ulatuses seitsmel eri meetodil saadud uuringutulemused geenisageduste ja keeleperekondade seoste kohta. Meetodite ning tulemuste üksikasjalised kirjeldused on avaldatud mujal (Harding, Sokal 1988; Sokal 1988; Sokal *et al.* 1988, 1989b; Barbujani, Sokal 1990; Legendre *et al.* 1990). Siinne artikkel on nendes uuringutes kasutatud paljude meetodite abil saadud tulemuste võrdlus ja analüüs. Edasi vaeme nende tulemuste rakendamist Euroopa populatsioonide struktuuri ja päritolu selgitamisel. Me kasutame olemasolevat ajaloolist informatsiooni, et teha hüpoteese keeleperekondade geneetiliste erinevuste kohta ning kontrollida neid hüpoteese vaatlustega.

ANDMED

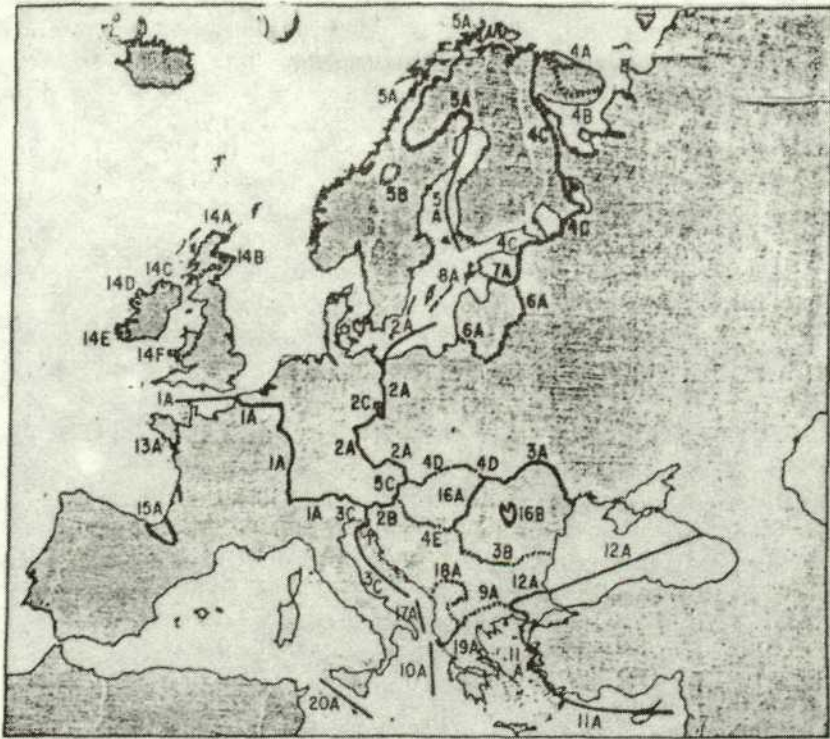
Meie andmed põhinevad 93 geenisagedusel (artiklis Sokal 1988 on ekslikult kirjas arv 97) ning 10 koljumõõdu väärtustel, mis on mõõdetud 3466 punktis Euroopas. Need 103 muutujat on rühmitatud 27 süsteemi, millest enamik vastab mingile geneetilisele lookusele. Arv süsteemi ees on pandud kas Mourant'i jt (1976) poolt või meie laboris (arvud ≥ 100). Süsteemi lühendile järgnevad sulgudes komaga eraldatuna alleelide sagedus ning tehtud mõõtmiste arv. Süsteemide 1.1 kuni 65 andmete allikaks on Mourant *et al.* (1976), Tills *et al.* (1983) ning laialdased otsingud kirjanduses. Süsteemid 100 ja 101–102 on omandatud P. Menozzilt, A. Piazzalt ning L. L. Cavalli-Sforzalt. Süsteemid 200 ja 201 on Steinbergilt ja Cookilt (1981) ning süsteemid 901–910 Schwidetzkyilt ja Rösingilt (1984). Süsteemid on: 1.1 *ABO*(3, 870); 1.2 *ABO* koos anti-*A*, anti-*A*₁, ja -*B*-ga (4, 157); 2.5 *MN*(2, 194); 2.7 *MN* koos anti-*M*, -*N* ja -*S*-iga (4, 68); 3.1 *P*(2, 102); 4.1 *Rh*(2, 568); 4.13 *Rh* koos anti-*C*, -*D*, -*E* ja -*c*-ga (8, 82); 4.19 *Rh* koos anti-*C*, -*D*, -*E*, -*c*, -*e*-ga (8, 76); 5.1 *Lu*(2, 33); 6.1 *K*(2, 116); 6.3 *K* koos anti-*K* ja -*k*-ga (2, 39); 7.1 *Se*(2, 53); 8.1 *Fy*(2, 108); 36.1 *Hp*(2, 175); 37.1 *Tf*(3, 38); 38.1 *Gc*(2, 112); 50.1.1 *ACP1*(3, 72); 52 *PGD*(3, 42); 53 *PGM1*(3, 70); 56 *Ak*(3, 64); 63 *OA*(2, 53); 65 *T*(2, 62); 100 *HLA - A*(7, 66); 101–102 *HLA - B*(14, 66); 200 *Gm1, 2, 5*(4, 45); 201 *Km(Inv)*(2, 38); ning koljumõõdud 901–910 (need 10 mõõtu on kirjas Schwidetzkyil ja Rösingil (1984: 10, 97)).

Iga üksiku süsteemi puhul analüüsitud geograafiliste punktide hulk ulatub 870-st *ABO* süsteemi korral 33-ni Lutheri süsteemi korral. Järgnevalt kirjeldatud meetodite puhul kasutasime veidi erineva suurusega valimeid nii alleelide hulga kui ka analüüsitud punktide osas (täpsemalt vt Harding, Sokal 1988; Sokal 1988; Sokal *et al.* 1988, 1989b; Barbujani, Sokal 1990). Geenisagedused igas punktis põhinevad 50 kuni mitme tuhandese valimi analüüsil ning on leitud enne Teist maailmasõda. Kuigi sõja ajal toimus oluline elanikkonna ümberasumine, ei tohiks see meie tulemusi kuigivõrd mõjutada. Ümberasustatud populatsioonid, nt poolakad ja sakslased, on registreeritud uue elukoha järgi; väiksemad

immigrantide grupid, kes on just sellisena identifitseeritudki, on aga juba allikpublikatsioonides andmebaasist välja jäetud.

Kraniaalmõõdud on vähemalt 25 koljul põhinevad keskmised, mis on leitud, analüüsid 1500. aasta pKr ja tänapäeva vahele jäävat populatsiooni (Schwidetzky, Rösing 1984). See eristab kraniaalmõõte geenisagedustest, mis kõik kirjeldavad tänapäevaseid populatsioone. Varasest keskajast saadik on nende kraniaalsete muutujate variatsiooni iseloomus toimunud mõningad muutused (Sokal, Uytterschaut 1987). Nii on võimalikud veel mõned lisamuutused selle 500 aasta jooksul, mida käesolevad valimid katavad. Seega võiksime ekslikult aja muutmisest tingitud erinevusi hakata pidama keele muutmise tingituks. Ent järgnevalt esitatud tulemustest selgub, et kraniaalmõõdud käituvad üsna sarnaselt geenisagedustega ning seetõttu ei vii meid ainuüksi kraniaalmõõdetel põhinevate spetsiifiliste järeldusteni. Seetõttu oleme kraniaalmõõdud alles jätnud.

Uuritud Euroopa populatsioonide keeled on jagatud viide keelehõimkonda ja 12 keeleperekonda (Ruhlen 1987). Alljärgnevalt on esitatud hõimkonnad ning nendesse kuuluvad perekonnad. INDO-EUROOPA: albaania, balti, keldi, germaani, kreeka, romaani, slaavi; SOOME-UGRI: soome, ugri (ungari); ALTAI: turgi; AFRO-ASIAADI: semiidi (malta); ÜKSIKUD KEELED: baski. Keeleperekonna piirid määrasime kindlaks mitmetele allikatele tuginedes (Meillet, Cohen 1952a, 1952b; Mather *et al.* 1975; Cogwill 1976; Harms 1976; Ivanov 1976; Moulton *et al.* 1976; Posner 1976; Czoernig 1984). Me uurisime hoolikalt keelepiirilähedasi valimeid, et kindlaks määrata tegelikult räägitavat keelt. Kus piirid olid ebaselged, lugesime andmed kõnelejate enamiku gruppi kuuluvaks. On siiski üksikuid andmeid, mille puhul on säilinud mõningane kahtlus räägitava keele suhtes. Euroopa keeleperekondade piirid on näidatud joonisel 1.

Joonis 1. Suuremad keeleperekondade piirid Euroopas. Mõnede N. Liidu mittedlaavi populatsioonide piirid on jäetud märkimata, sest meil puuduvad nende testimiseks vajalikud andmed. Piirid on tähistatud numbritega, mis vastavad numbritele tabelis 1. Piirid, mis on tähistatud tähtedega B-st kuni E-ni, on osad suuremast keeleperekonna piirist. *Pidevjooned* — kõrvutised paarid, mis erinevad oluliselt vähemalt ühe meetodi korral (põhineb tabelil). *Katkendjooned* — kõik muud piirid.

Euroopa rahvaste geenid ja keeled

piiri nr	paarid	tulemused	keskmised standardhälbed
1A	germaani—romaani	<i>CQRfW</i>	1,676
2A	germaani—slaavi	<i>r</i>	-0,258
2B	germaani—slaavi	<i>QR</i>	0,582
3A	romaani—slaavi	<i>R</i>	0,822
3B	romaani—slaavi		-0,675
3C	romaani—slaavi	<i>RW</i>	0,093
4C	slaavi—soome	<i>W</i>	—
4D	slaavi—ugri		-1,695
4E	slaavi—ugri		-0,800
5A	germaani—soome	<i>rfW</i>	-0,528
5C	germaani—ugri	<i>rw</i>	-0,906
6A	slaavi—balti		-2,678
7A	soome—balti	<i>F</i>	0,386
8A	germaani—balti		0,244
9A	slaavi—kreeka		0,560
10A	romaani—kreeka	<i>f</i>	0,228
11A	kreeka—turgi	<i>R</i>	-0,459
12A	slaavi—turgi	<i>R</i>	0,429
13A	romaani—keldi		1,499
14A	germaani—keldi	<i>RW</i>	-0,597
15A	romaani—baski	<i>QRW</i>	0,086
16A	romaani—ugri	<i>R</i>	0,702
16B	romaani—ugri	<i>W</i>	0,084
17A	romaani—albaania	<i>FW</i>	0,517
18A	slaavi—albaania		-0,812
19A	kreeka—albaania		-0,112
20A	romaani—semiidi	<i>RFw</i>	0,652

T a b e l 1. Lingvistilis-geneetilised suhted Euroopas. Erinevate lähemismeetodite võrdlus. Tulemused kõrvutiste keeleperekonnapaaride kaupa.

MÄRKUS. *C*, *R* ja *F* tähistavad Bonferroni olulisust ($P \leq 0,05$) vastavalt külgnevuspiiranguga permutatsioonilise dispersioonanalüüsi, muutuse kiiruse meetodi ja erinevuse meetodi korral. *Q* märgib keeleperekonna piire, mille puhul dispersioon ruutudes, mida piirid läbivad, on suurem kui teistes ruutudes; *W* — Womble'i meetodil pindade keskmiste tuletiste poolest eristuv piir; *r* ja *f* — keeleperekonna paari ja ühe süsteemi oluline kombinatsioon vastavalt muutuse kiiruse ja erinevu-

ANALÜÜSID JA TULEMUSED

Me vaatlesime, kas eri keeleperekondadesse kuuluvate keelte kõnelejad erinevad ka oma keskmiste geenisageduste poolest (Sokal *et al.* 1989b). See on klassikaline dispersioonanalüüsi ülesanne. Siiski ei saanud me dispersioonanalüüsi kasutada, sest nende andmete geograafiline autokorrelatsioon (seda on näidanud Harding *et al.* 1987; Sokal *et al.* 1989a) rikub analüüsi sõltumatuse eeldust (Cliff, Ord 1981: 189). See probleem lahenes, kui kasutasime mitteparameetrilist permutatsioonilist lähenemist (kõrvutisuspääranguga permutatsiooniline dispersioonanalüüs; Legendre *et al.* 1990). Iga alleelisageduse juures kontrollisime, kas valimipunktide jagunemine vastavalt olemasolevatele keeleperekondadele annab sisegrupi väärtuste ruutude summaks väiksema suuruse kui punktide jaotamise korral juhuslikesse geograafiliselt kompaktsesse gruppidesse. Me rühmitasime saadud tõenäosused vastavate geneetiliste süsteemide järgi, arvutasime iga süsteemi tõenäosuse Bonferroni meetodi abil (Sokal, Rohlf 1987: 178) ning leidsime, et 12 süsteemi olid olulised (olulisuse nivoooga $P \leq 0,05$).¹ See moodustab analüüsitud 21 süsteemist 57%, mis kaugelt ületab 1. tüüpi vea piirid. Kombineerides iga süsteemi kohta saadud tulemused Fisheri meetodi abil (Sokal, Rohlf 1981: 779), saime kõrge olulisuse nivoooga tõenäosuse ($P < 0,00005$). Sellest järeldub, et paljude geneetiliste süsteemide korral esinevad populatsioonivalimite erinevused rohkem keeleperekondade vahel kui keeleperekondade sees. Samas näitavad kõikide võimalike keeleperekondade paaride keskmiste erinevuse testid, mis on arvutatud eriti konservatiivsel meetodil võimaldamaks ruumilist autokorrelatsiooni, ainult ühte erinevust, mille olulisuse nivoo oli $P \leq 0,05$: germaani ja romaani keeleperekondade vahel (C tabelis 1).

se meetodil; w — piir, mis eristub Womble'i meetodil piisavas hulgas omaette pindades. Iga keeleperekonnapaari keskmine standardhälve näitab keskmist hälvet esimese nelja meetodi põhjal tehtavast oletusest. Negatiivsete väärtuste puhul on geneetiline sarnasus oodatust suurem ja positiivsete korral on vastupidi.

¹Olulisuse nivoo on suurim lubatav tõenäosus, mida hüpoteesi eksliku vastuvõtmise tõenäosus ei tohi ületada. *Toim.*

Ühes oma varasemas uurimuses kasutasime kolme eri lähene-misviisi, et uurida geneetilisi erinevusi keeleperekondade piiridel (Sokal *et al.* 1988). Geenisageduste või kraniaalmõõtude dis-persiooni võrreldi $5^\circ \times 5^\circ$ -suurustel kaardiruutudel, mida läbisid keeleperekondade piirid, dispersiooniga ruutudel, mida piirid ei läbinud (s.o *kvadraatdispersiooni meetod*). Suurem geneetili-ne erinevus keeleperekondade piiridel peaks põhjustama suure-ma dispersiooni ruutudes, mida piirid läbivad, kui ruutudes, mis hõlmavad ainult ühte keeleala. Kuna kvadraatdispersioonid ena-miku muutujate puhul (v.a 10) ei sisalda ruumilist autokorrelat-siooni, sai rakendada nii piiridest läbitud kui läbimata ruutude dispersiooniklasside jaoks Wilcoxi kahe proovi testi, et kontrol-lida nullhüpoteesi: nii läbitud kui läbimata ruutudel on võrdne dispersioon. Kahekümne seitsme erineva süsteemi kohta arvuta-ti Bonferroni tõenäosus, mis põhines iga süsteemisisese muutu-ja jaoks tehtud Wilcoxi testist saadud tõenäosusel. Kahekümne seitsmest kuuel (22%) oli piiridest läbitud ruutudes oluliselt suu-rem dispersioon ($P \leq 0,05$). Kombineerides Bonferroni tõenäo-sused Fisheri meetodi abil, saame $0,025 < P < 0,05$. Üldiselt on keeleperekondade piiride poolt läbitud ruutudes suurem dis-persioon kui läbimata ruutudes. Aga ainult kolmel külgnevate keeleperekondade kombinatsioonil oli tähelepanuväärselt suurem dispersioon (Q tabelis 1).

Oma teise lähenemisviisiga (Sokal *et al.* 1988), *muutuse kii-ruse meetodiga*, kontrollisime, kas olemasolevate andmete põhjal interpolateeritud geenisageduspinnad omavad tegelike keelepere-kondade piiride suhtes kõrgemaid ristisuunalisi tuletisi kui sama-suguse konfiguratsiooniga juhuslikult Euroopa kaardile asetatud piiride suhtes. Tuletised ning arvutuslikud detailid on ära too-dud algmaterjalis. Olemasolevatele muutujatele keeleperekon-dade piiride suhtes rakendatud Bonferroni testid näitavad olu-list ($P \leq 0,05$) geenisageduste muutust keelepiiridel kuues süs-teemis (22%). Mõned keeleperekonna piirid on olulised ühes süsteemis, kuigi kogu süsteem, arvestades kõiki piire, ei ole. Sel-le, vähem range kriteeriumi alusel on olulised veel viis süsteemi. Iga süsteemi ja keelepiirkonna kombinatsiooni Bonferroni tõenäosuste kohta rakendati Fisheri tõenäosuste kombineerimise meetodit eraldi iga keeleperekonna piiri kohta üle kõigi süsteemi-

de (Sokal *et al.* 1988). Tulemused (tabelis *R*) näitavad kümmet olulist ($P \leq 0,05$) keeleperekondade paari. Üldine Bonferroni test üksikute tõenäosuste kohta igal keelepiiril andis tulemuseks $P = 0,00145$. Seega võime julgelt järeldada, et interpoleeritud kaartide peal on mõnedel keelepiiridel suuremad geenisageduste gradiendid kui juhuslikult asetatud piiridel Euroopas.

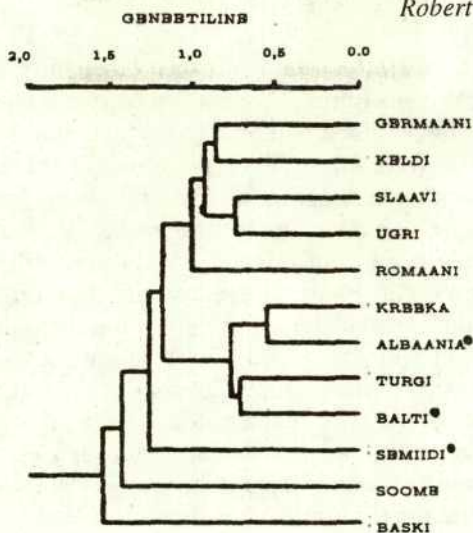
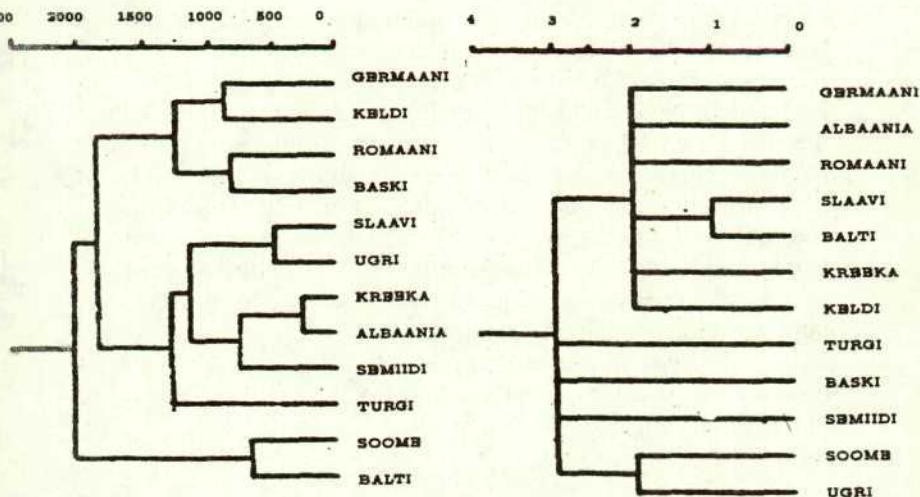
Kolmas lähenemine, *erinevuse meetod* (Sokal *et al.* 1988), kasutab interpoleeritud andmete asemel algandmeid. Selle meetodi abil kontrollitakse, kas Euroopa geenisagedused kuni 500 km kaugusel piirist erinevad rohkem tegelikel piiridel kui juhuslikult asetatud piiridel. See meetod osutus eelnenust vähem edukaks. Ainult kolm alleelisagedust kolmest süsteemist on Bonferroni testi kohaselt olulised kõigil keeleperekonna piiridel. Vähem ranged kriteeriumid võimaldavad pidada veel viit süsteemi antud keeleperekonna piiridel oluliste kombinatsioonide kandjaks. Kombineerides 29 erineva keeleperekonna piiri individuaalsete testide tõenäosusi Fisheri meetodi abil, saime kolm olulist piiri ($P \leq 0,05$; tabelis *F*). Olulised piiride ja süsteemide üksik-kombinatsioonid leiti veel kolmel piiril (tabelis *f*). Bonferroni testid üle kõigi keeleperekondade piiride andsid ebaolulisi tulemusi. Seetõttu ei ole selle meetodi alusel võimalik otsustada üldiste geenisageduste erinevuste üle keeleperekondade piiridel.

Edasi uurisime, kas Euroopa populatsioonide vahelised *geneetilised kaugused* vastavad nendevahelistele *lingvistilistele kaugustele*, kui *geograafiline kaugus* võtta konstandiks (Sokal 1988). See meetod uurib populatsioonidevaheliste üldiste erinevuste olulisust ilma keeleperekondade piire välja toomata. Iga süsteemi jaoks arvutati geneetiline distants eraldi, kuna kõik süsteemid erinevad uuringupunktide hulga poolest. Jättes geograafilise distantsi konstandiks, arvutati geneetiliste ja lingvistiliste distantside osakorrelatsioonid ning kontrolliti neid Smouse jt 1986 meetodi järgi. Üksteist osakorrelatsiooni olid olulised ($P \leq 0,05$). Nullhüpoteesi — korrelatsiooni puudumise — üldine tõenäosus saadi, kombineerides iga süsteemi korrelatsioonikordajaga seotud tõenäosusi Fisheri meetodi abil. Pärast geneetilistes süsteemides esinevate korduvate andmete sobivat kohendamist omandasid geneetika ja keele osakorrelatsioonid geograafiliste suuruste konstantsuse korral väga olulise üldise tõenäosuse ($P \ll 0,001$).

Eri keeleperekondadesse kuuluvaid keeli rääkivad inimesed on geneetiliselt selgesti erinevad, isegi kui arvesse võtta geograafilise eristumine.

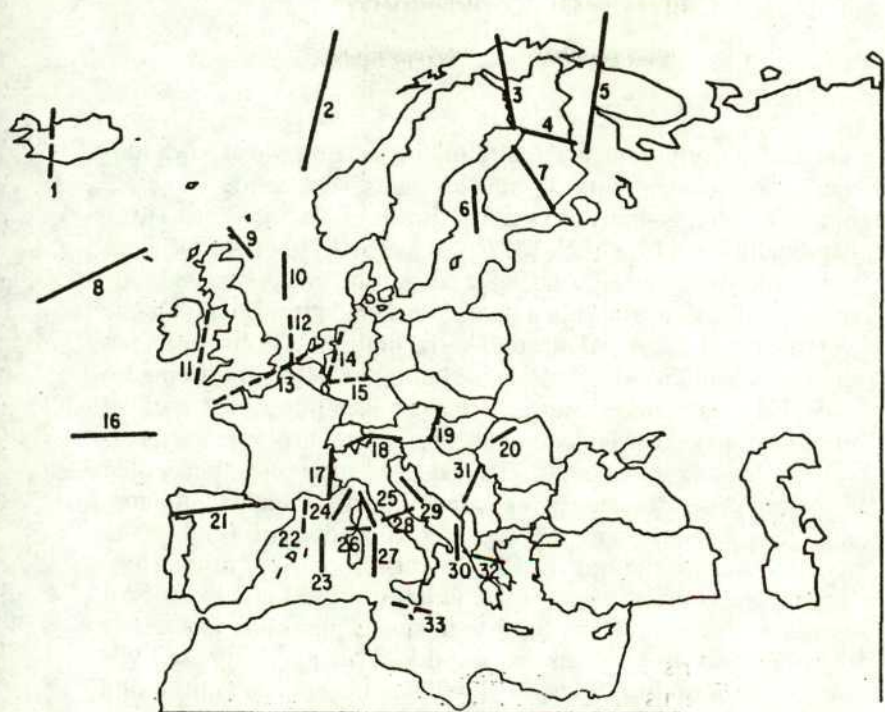
Järgmises uuringus kasutasime samu andmeid, et arvutada geneetilisi kaugusi Euroopa erinevate keeleperekondade keeli kõnelevate inimeste vahel (Harding, Sokal 1988). Iga süsteemi jaoks leitud kaugused rühmitati ning üldised kaugused allutati numbrilistele taksonoomilistele protseduuridele (Sneath, Sokal 1973), et leida keeleperekondade grupeerumine geneetiliste kauguste, mitte lingvistiliste suhete alusel (joonis 2, vasakul). Germaani—keldi grupp ühineb slaavi—ugri grupiga ning seejärel moodustavad nad koos romaani keelkonnaga ühe suurema grupi. Kreeka ning albaania keeled ühinevad balti—turgi grupiga. Need suured grupid liituvad ning nendega ühinevad soome, semiidi ning baski keeleperekonnad. Albaania, balti ja semiidi grupid põhinevad vastavalt ainult kahel, kolmel ja seitsmel süsteemil, seega ei ole nende geneetiline kuuluvus nii usaldusväärne kui ülejäänud gruppidel. Geograafilise klassifikatsiooni kohaselt, mis põhineb keeleperekondade piirkondade ligikaudsete keskmete suuring-kauguste kobardumisel (joonis 2, keskel), näeme germaani—keldi gruppi ühinemas romaani—baski grupiga ning slaavi—ugri gruppi kreeka—albaania, semiidi ning turgi keeltega. Soome ja balti keeled liituvad kogu ülejäänud grupiga. Kui keeleperekondi grupeerida väljakujunenud lingvistilistele seostele tuginedes (joonis 2, paremal), siis tekib suur indoeuroopa kobar, milles puudub sisemine jaotus, välja arvatud slaavi ja balti keelte suurem omavaheline lähedus. Samuti tekib soome-ugri kobar. Kolm ülejäänud keeleperekonda jäävad oma grupi ainuesindajaks. Võrreldes kolme erinevat jaotust joonisel 2, võib märgata, et geneetiline jaotus on lähedasem geograafilisele kui lingvistilisele. Seega peegeldab geneetiline lähedus suuresti geograafilist lähedust. Siiski näitab soome, baski ja semiidi keelte kõnelejate kauge geneetiline sarnasus, et keeleliste ja geneetiliste seoste vahel esineb teatav korrelatsioon. Kaasaegse Euroopa geenistik peegeldab siiski veel mõnede suuremaid keelegrupe esindavate etniliste üksuste päritolu.

Kõik need kuus meetodit seisnesid olemasolevate keelerühmade või -piiride vastandamises populatsioonide mõõdetavale

GEOGRAAFILINE**KEEBLELINE**

Joonis 2. Euroopa keeleperikondade rühmitumine geneetilise kauguse põhjal, geograafilise kauguse põhjal ja lingvistilise kauguse põhjal. Dendrogrammid saadi UPGMA grupeeringu abil (Sneath, Sokal 1973) ja põhinevad Hardingi ja Sokali andmetel (1988). Tärniga on tähistatud keeleperikonnad, mille asend dendrogrammides põhineb vähestel geneetilistel süsteemidel ja pole seetõttu eriti usaldusväärne.

geneetilisele variaablusele. Seitsmes lähenemisviis (Barbujani, Sokal 1990) otsib Euroopas *kiire geneetilise muutuse piirkondi*, sõltumata lingvistilisest olukorrast. Kasutati uutset tehnikat (Barbujani *et al.* 1989), mis põhineb Womble'i (1951) tööil. See meetod keskmistab geenisageduspindade tuletiste absoluutväärtused üle kogu kaardi ning toob esile kiire geneetilise muutuse piirkondade ahelad, mida võib tõlgendada kui geneetilisi piire. Seda meetodit rakendati 60 geenisageduspinna keskmistele tuletistele ning 32 omaette pinnale, mis põhinesid vähemalt 66 analüüsitud valimil (Barbujani, Sokal 1990). Kasutades konservatiivset valikukriteeriumi, mis hõlmas 5% maksimaalselt intensiivsetest muutustest või vastavat hulka pindu, selekteeriti välja 33 geenisageduspiiri. Need piirid on näidatud Euroopa kaardil joonisel 3. 15 neist piiridest kattub täies ulatuses või osaliselt 10 kaasaegse keeleperekonna piiriga (vt joonis 1). Need piirid on tabelis märgitud *W*- või *w*-tähega. Lisaks asuvad 11 piiri keeleperekonnasiseselt eri keelte vahel. 7 juhul ei tähista geenisageduse piir keele muutumist. Neid juhtumeid detailsemalt uurides leiame, et 5 neist (Korsika vs Itaalia; Edela- vs Kirde-Soome; Kesk- vs Lõuna-Saksamaa; Põhja- vs Lõuna-Itaalia; Loode- vs Kagu-Jugoslaavia) tähistavad dialektide erinevusi. Üks kahest ülejäävast piirist asub kunagise etnilise piiri kohal, kus keelte erinevus on praeguseks kadunud. See eraldab Ida- ja Lääne-Islandit ning tuleneb nende populatsioonide päritolu erinevusest (lääneosas oli palju rohkem asunikke Skandinaaviast, kes tulid Iirimaa kaudu ning tõid sealt naisi ja teenijaid kaasa). Viimane neist piirist, mis läbib Põhja-Kreekat, ei vasta ühelegi keeleerinevusele, kuid see tähistab piirkonda, kuhu pärast Esimest maailmasõda asustati Anatooliast pärinevad kreeklased. Tulemus — 33 geneetilisest piirist tähistab 31 ka lingvistilist piiri — näitab geneetiliste ja lingvistiliste muutujate tihedat seost.

Joonis 3. Kiire geneetilise muutuse piirkonnad Euroopas Womble'i (1951) meetodil, modifitseeritud Barbujani jt (1989) poolt. *Pidevjooned* — piirid, mis eristuvad 60 geenisageduse keskmiste tuletiste alusel; *katkendjooned* — piirid, mis eristuvad individuaalsete pindade analüüsil.

DISKUSSIOON

Meetodite võrdlus

Kuivõrd on erinevate meetodite tulemused omavahel võrreldavad? 25 süsteemist, mis jäävad alles pärast süsteemide 1.1 ja 1.2 ning 6.1 ja 6.2 tulemuste kombineerimist, ei ole 5 tükki (4.19Rh haplotüübid, 5.1Lu, 7.1Se, 52PGD ja 56Ak) ühegi kriteeriumi põhjal olulised. Pandagu tähele, et need süsteemid põhinevad suhteliselt väikesel analüüside hulgal. Ülejäänud 20 süsteemi on ühe või rohkema rakendatud meetodi korral olulised. Olulisi süsteeme ei erista ebaolulistest mingisugused ühised bioloogilised omadused. Eri meetodite tulemused erinevad seetõttu, et nad testivad erinevaid geneetika ja keelte vaheliste suhete aspekte. Järjekorras, milles nad on esitatud, testivad need meetodid: geneetilisi erinevusi erinevate keeleperekondade kõnelejade vahel; suurenenud geenisageduste muutust keeleperekondade piiril (kolm meetodit); geneetilise ja lingvistilise distantsi lineaarset korrelatsiooni; keeleperekondade geneetilise ja lingvistilise klassifikatsiooni sarnasust; ning kiirete geneetiliste muutuste piirkondi, mis suures osas langesid ühte keelemuutuse piirkondadega. Esimesed viis meetodit kontrollisid spetsiifilisi nullhüpoteese, kaks viimast olid loomult uuringulised.

Geneetiliselt oluliste keeleperekonnapiiride jaotus Euroopas

Kui vaadelda olulisi keeleperekonnapiire Euroopa kaardil, märkame huvitavat jaotust (tabel 1; nõrgema olulisusega piirid on tähistatud väikeste tähtedega). Keeleperekonnad on enamasti eraldatud geneetiliste piiridega. Erandid sellest reeglist on käesoleva diskussiooni huviobjektiks. Enamik keldikeelsetest populatsioonidest (Iirimaal, Walesis ja Bretagne'is) ei eristu geneetiliselt neid ümbritsevast keeleenamusest. See peegeldab nendes populatsioonides järskude piiride asemel esinevaid sujuvaid üleminekuid. Läänesoome ja slaavi keelte kõnelejad ei eristu samuti meie andmebaasi põhjal, sest puudub piisav hulk analüüse slaavi poolelt mõistlikul kaugusel keelepiirist. Me ei suuda näidata ka erinevusi balti ja slaavi keelte kõnelejade vahel. Erinevuste puudumise

põhjuseks võib olla populatsioonide ulatuslik segunemine ajaloo käigus: kui esmalt balti keelte kõnelejate kunagi laialdane areaal vähenes slaavlaste ekspansiooni tõttu eelajaloolistel aegadel, seejärel toimus Leedu impeeriumi laienemine 13. ja 14. sajandil, millele järgnes slaavi keelte kõnelejate pealetung, mis on viinud piiride tänapäevase asukoha väljakujunemisele. Märkimist väärib ka see, et slaavi ja balti keeled on ainukesed keeleperekonnad, mis asuvad lähemal teineteisele kui ühelegi teisele analüüsitud indoeuroopa keeleperekonnale (Ruhlen 1987: 37).

Joonisel 1 torkab silma oluliste geenisageduste erinevuste puudumine keeleperekondade vahel Balkanil ja Ungaris. Piir Rumeenia romaani keelte kõnelejate ning Jugoslaavia ja Bulgaaria lõunaslaavi keelte kõnelejate vahel ei kajastu geenisageduste erinevuses, samuti piirid albaania keele kõnelejate ning nende kreeka ja lõunaslaavi keeli kõnelevate naabrite vahel. Piir Jugoslaavia ja Bulgaaria lõunaslaavi keelte kõnelejate ning kreeka keele kõnelejate vahel Kreekas ei ole samuti oluline. Praeguste erinevuste puudumise põhjuseks võib olla ulatuslik migratsioon ja populatsioonide segunemine ajaloo käigus. Kreekakeelsed populatsioonid laienesid minevikus kõikjale üle Balkani poolsaare, illüüria ja traakia keeli rääkivad populatsioonid aga hõlmasid suuri alasid, mille piirid ei lange kokku tänapäevastega. Nende piiride poolt põhjustatud geneetilised erinevused võivad tänapäevaste populatsioonide jaoks arvatud tulemusi segasemaks muuta. Slaavi keelte kõnelejate alad ulatusid kuuendal sajandil Kreekasse ning romaani keelte kõnelejad (valahhid, arumaanid) nagu ka albaanlased ja kreeklased rändasid ulatuslikult. Türgi keele kõnelejaid leidis Türgi okupatsiooni ajal kõigis Balkanimaades. Me ei leidnud erinevusi Ungari ugri keelte kõnelejate ning neist põhjas ja lõunas asuvate slaavi keelte kõnelejate vahel. See võib olla tingitud suure hulga neil aladel enne madjarite vallutusi elanud slaavi keelte kõnelejate assimileerimisest ja järgnevast madjari keele kõnelejate hajumisest praeguse Slovakkia ja Horvaatia alale.

Kõige selle valguses tundub kummaline, et turgi keelte kõnelejad eristuvad kreeka ja slaavi keelte kõnelejatest muutuse kiiruse meetodi abil. Siiski on kreeka—turgi keeleperekonnapiiri geneetiline olulisus kahtlane (Sokal *et al.* 1988). Slaavi—turgi piir koosneb suhteliselt lühikesest lõigust, mis eraldab Bulgaaria

lõunaslaavi keelte kõnelejaid türgi keele kõnelejaist, ning pike-
mast lõigust Musta mere põhjaranniku idaslaavi keelte kõnelejate
ja Anatoolia türgi keele kõnelejate vahel. Selle piiri kohta käivad
testide tulemused sõltuvad põhiliselt pikast lõigust, mis on tun-
duvalt paremini kaetud analüüsidesega kui lühike lõik, ning me ei
saa väita, et türgi keelte kõnelejad erineksid lõunaslaavi keel-
te kõnelejaist Balkanil, kuid kindlasti erinevad nad slaavi keelte
kõnelejaist üldse.

Vaadeldagem nüüd olulisi keeleperekondade piire. Järgnevad
piirid tulid esile suurima hulga geneetiliste süsteemide abil (vas-
tavalt nelja, kolme, kahe ja kahe): semiidi—romaani piir Malta ja
Sitsiilia vahel; piir baski keele kõnelejate ja nende romaani keeli
kõnelevate naabrite vahel; romaani—germaani piir; ning piir ro-
maani ja lõunaslaavi keelte kõnelejate vahel Itaalias ja Jugoslaa-
vias. Keeleperekondade piire eristavad konkreetset alleelisage-
dused erinevad tugevasti. Pole ühtki alleelisagedust, mis üksikult
sobiks enamiku Euroopa keeleperekondade eristamiseks. Kuna
populatsioonide juhuslike paaride korral ei esinenud erinevusi sa-
mades lookustes, on vaadeldava geneetilise eristumise põhjuseks
pigem juhuslik geenitriiv, mitte adaptatsioon. Teisi sellist jao-
tust põhjustavaid protsesse (populatsioonide praeguses asukohas
toimuvat geenitriivi, divergentsete populatsioonide sekundaarset
kontakti) oleks võimalik hinnata ajaloolisele informatsioonile tu-
ginedes. Katsed näidata, et oluliselt eristunud piiride jaotus joo-
nisel 1 erineb statistiliselt oluliselt samale hulgale piiridele juhus-
likult omistatud olulisuse jaotusest, ebaõnnestusid.

Jaotuse põhjal tehtavad järeldused

Milliseid järeldusi geenisageduste geograafilise jaotuse kohta võib
teha nende testitulemuste erinevuste põhjal? Tulemusi on või-
malik aimata, rakendades viit meetodit (kõiki peale kahe kau-
gust arvestava meetodi) lihtsatele geenisageduspindade mudelite-
le: juhuslikele pindadele, kallakuga tasanditele, astmikhõlvadele,
sümboolteisalduspindadele (suur erinevus piiril, sarnasus piirist
kaugemal) või erinevate geenisagedusväärtustega laikudele. Kõi-
ki neid uuriti keelepiiride ja pinnagradiendite suuna omavahelise
paralleelse ja ortogonaalse asetuse korral. Meetod annab dife-

rentsiaaldiagnostilisi tulemusi. Neil mudelitel põhinevate testide tulemused näitavad, et enamik pindu (69 sõltumatust muutujast 54) vastavad juhuslikele või ei asu keelepiirid geenisageduste jaotuse gradientide suhtes täisnurga all. Kolm jaotust sobivad sümbolteisalduspinnaga ja kolm kallakuga tasandiga, kuid mitte ükski esimestest ja ainult üks teistest on sõltumatult identifitseeritud kui nõlv (Sokal *et al.* 1989b). Need negatiivsed leiud võivad tuleneda Euroopa keelepiiride jaotusest (vt joonis 1), mis on piisavalt keerulise kuju ja suunaga, nii et isegi lihtsad nõlvad ei peegeldu piiridele rakendatavates testides. Seetõttu teeme järelduse, et arvestades nii vaadeldavate geenisageduspindade kui ka keeleperekonnapiiride keerukust (millest mõnedel avaldub mõne geenisageduse korral oluline erinevus, teistel aga mitte), ei saa testide tulemuste erinevusi pidada teatud lihtsate geograafiliste geenisageduse jaotuste ja sobivalt asetatud keeleperekonnapiiride teatavate kombinatsioonide tulemuseks.

Millised on keeleperekondade geograafilise kõrvutiasetuse ja nende geneetilise erisuse seosed? Kõik tabelis asuvad keeleperekondade kombinatsioonid on kõrvutised paarid. Sellele küsimusele ei ole lihtne vastata, sest kasutatud testmeetoditest suudab ainult keskmiste erinevusi uuriv meetod (kasutatuna koos kõrvutisuspiiranguga permutatsioonilise dispersioonanalüüsiga) iseloomustada mittekõrvutisi keeleperekondade paare oluliselt erinevatena. Kuid selle meetodi alusel on ainus oluline paar germaani—romaani, mis aga on kõrvutine. Aga kui me uurisime keskmiste erinevuste ja kõigi keeleperekondade paaride kõrvutisuse seoseid Manteli testi abil (Mantel 1967; Sokal 1979), olid erinevused oluliselt suuremad mittekõrvutiste paaride puhul ($P = 0,02$). Kuigi ükski mittekõrvutiste keeleperekondade paar ei ole piisavalt erinev, et ületada konservatiivselt valitud statistilise olulisuse läve (tegelikult on selle kriteeriumi kohaselt ka ainult üks kõrvutine paar oluline), esineb kokkuvõttes oluline kalduvus suuremate erisuste poole paaride hulgas, milles ühine piir puudub. Kõrvutistest keeleperekondade paaridest, mida oli võimalik testida, ei olnud 21-st kuus ühegi meetodi põhjal olulised: romaani—keldi, slaavi—ugri, slaavi—kreeka, slaavi—balti, slaavi—albaania ja kreeka—albaania. Selle põhjusi on puudutatud eespool.

On märkimisväärne, et peaaegu kõik mitteindoeuroopa keeleperekonnad eristuvad ühe või rohkema testi põhjal oluliselt oma indoeuroopa naabritest. Neid eraldavate piiride osas on olulisi piire 72,7%, samas kui indoeuroopa keeleperekondade vaheliste piiride hulgas on olulisi piire 53,3%. Siiski ei ole see erinevus statistiliselt oluline.

Seitsme ülalkirjeldatud uuringu põhjal võib järeldada, et populatsioonide geneetiline struktuur ei saa täielikult tuleneda (juhuslikust) geograafilisest diferentseerumisest pärast praegusesse asukohta jõudmist. On näidatud, et selline lihtsa geograafilise eristumise mudel annab vaadeldavale populatsioonide geograafilisele eristumisele ainult osalise seletuse (Sokal *et al.* 1989b). On näha, et vaadeldav jaotus ei tulene geenisageduse jaotuse nõlvaktendentsidest, mis Euroopas kahtlemata eksisteerivad. See torkab eriti silma, sest kõik olulised erinevused esinevad kõrvutiste keeleperekondade populatsioonide vahel. Ulatuslike nõlvaktendentside korral oleksid just need kõige vähem eristunud. Lingvistilise komponendi toomine geograafilise diferentseerumise kõrvale (Harding, Sokal 1988; Sokal 1988) ning keelepiiride paiknemine kiire geneetilise muutuse piirkondades (Barbujani, Sokal 1990) viitavad ajaloolistele ja geograafilistele komponentidele Euroopa keeleperekondade geneetilise diferentseerumise põhjustes. Mõnesid vaadeldud geneetilisi erinevusi võib selgelt seostada mitmeid keeli kõnelevatest inimestest, kes algselt oma geenisagedustelt erinesid, koosnevate populatsioonide ajalooliste rändeteedega.

Me üritasime leida seletusi vaadeldud kõrvutiste keeleperekondade erinevuste kohta. Seletused antud tulemuste ja konkreetsete keelepiiride jaoks, nagu nad on toodud käesolevas artiklis, on kahtlased; esineb oht valida seletusi, mis sobivad tulemustega. Seega kogusime kõigi piiride jaoks kõik võimalikud seletavad ajaloolised faktid, teadmata konkreetsete meetoditega saadavaid tulemusi, ning võrdlesime neid omavahel. See väldib *post hoc* seletuste tekkimist. Me koostasime kaheksa ajaloolise stsenaariumi põhjal (kirjeldatud artiklis Sokal *et al.* 1988) kaks ennustusvektorit. Selliste stsenaariumide näiteks on populatsiooni *A* väljatõrjumine populatsiooni *B* poolt ja korduv tungimine teineteise territooriumile. Ennustusvektorid kirjeldavad juhtumite arvu, mis

on geneetilisi erinevusi antud piiril teravdanud või ähmastanud. Järgmiseks kvantiteerisime tabeli 1 esimeses neljas tulbas asuva info, arvutades standardhälbe iga keeleperekonnapiiri ja meetodi kombinatsiooni ootusest. Viiendat tulpa ei saanud arvutustesse kaasata, sest see ei põhine sobival olulisuse testil ega sisalda testistatistikat. Nelja esimese lähenemise väärtuste keskmised on tabeli viimases tulbas. Negatiivsed väärtused näitavad antud keeleperekondade paari oodatust suuremat geneetilist sarnasust; positiivsed väärtused — suuremat erinevust. Tabeli keskmiste vektori ja teravduse vektori Kendalli järkkorrelatsioonikordaja on 0,495 ($P = 0,0014$); keskmiste vektori ja ähmastusvektori jaoks on see $-0,347$ ($P = 0,0232$). Need kaks vektorit koos määravad 33% keskmiste varieeruvusest. Me järeldame, et osalt on vaadeldavaid geneetilisi erinevusi võimalik ennustada asjassepuutuvate populatsioonide ajaloo põhjal.

Populatsioonide geneetilised erinevused võivad olla põhjustatud juhuslikest teguritest (asutaja efektist) väikestes populatsiooniisolaatides, mis panid aluse Euroopa keeleperekondade eel-laskeeltele. Need populatsioonid asusid mitmetesse Euroopa piirkondadesse ja laienesid. Algsed geneetilised erinevused säilisid järgneva (ja praegugi toimuva) populatsioonide geneetilise diferentseerumise käigus, mis on osaliselt põhjustatud geograafilistest teguritest. Lisaks toimus geneetiline ja lingvistiline ühtlustumine immigrandide ja põliselanike vahel, kes arvatavasti olid kontakti ajaks juba geneetiliselt eristunud. Immigrantide algsete geneetiliste erinevuste ja kohalike populatsioonide erinevuste kombinatsioonid on nähtavasti viinud tänapäevaste kõnelejate puhul täheldatavate geneetiliste erisuste tekkele. Geneetilised erisused säilivad keelepiiridel hoolimata segunemisest, sest 1) asunikud on geneetiliselt piisavalt erinevad, et säilitada eripära kohaliku populatsiooniga segunemisest hoolimata, või 2) on olemas looduslikud barjäärid, mis piiravad kindlaid geograafilisi piirkondi, mis täituvad ühte keelt kõnelevate populatsioonidega. (Viimasel juhul, kui nii immigrandid kui kohalikud on oma naabritest eristunud, võivad erinevused üksteist isegi võimendada.) Geneetilised erinevused säilivad tänu keelelistele erinevustele, mis piiravad segaabielusid. Vähemalt teoreetiliselt on vaja mõelda

ka keelest sõltuva valiku peale, ehkki meie arvates on see väga ebatõenäoline.

Ülaltoodud mudel sobib kokku teooriaga indoeuroopa rahvaste päritolust Musta mere äärsetest steppidest ning nende jõudmisest Euroopasse 4.–5. aastatuhandel eKr kääbaskalmete kultuuri kandjatena (Gimbutas 1986). Selle arvamuse on kahtluse alla seadnud Renfrew (1987), kes asetas indoeuroopa keelte kujunemise aja mitu tuhat aastat ettepoole, asukohaga Anatooliasse, ning sidus indoeuroopa keelte ja populatsioonide leviku põllumajanduse levikuga, nagu kinnitab Ammermani ja Cavalli-Sforza (1984) rahvaste difusiooni mudel. Kaasaegsete geneetiliste andmetega on keeruline Renfrew' teooriat ümber lükata, sest see on seotud rahvastiku difusiooni kaudu põllumajanduse päritoluga. On võimatu üht teiseta ümber lükata. (Hilisema teooria kasuks räägivad faktid, mis põhinevad praegustel geenisagedustel, on esitanud Menozzi jt (1978) ning Sokal ja Menozzi (1982).) Renfrew' hüpoteesiga on veel see probleem, et ta ei anna selget stsenaariumi indoeuroopa eri keeleperekondade päritolu kohta. Graduaalse diferentseerumise korral, nagu seda kujutab Renfrew, ei hoiaks miski suhteliselt lihtsa struktuuriga sotsiaalseid üksusi koos piisavalt kaua, et luua ja säilitada suhteliselt väheseid indoeuroopa keeleperekondi. Iga keeleperekonna jaoks oleks tarvis tsentripetaalset jõudu (poliitilist organisatsiooni, abiellumistavasid), mis säilitaks tema identiteedi.

Et viia Renfrew' teooria kohast kronoloogiat ja jaotust kooskõlla meie uuritavate geneetiliste erinevustega keeleperekondade vahel, tuleks appi võtta algseid geneetilisi erinevusi, mis on aga suuremad, kui neid võiks põhjustada geograafiline eristumine.

Teised, kes on uurinud geneetiliste muutujate fenotüüpilisi (antropomeetrilisi ja dermatoglüüfilisi) korrelaate või geneetilisi muutujaid (Dow, Cheverud 1985; Sokal, Winkler 1987), on pööranud tähelepanu nende muutujate ja keeleliste erinevuste vahelistele seostele. Need uuringud ulatuvad väikesemastaabilistest (9 km: Smouse, Wood 1987) kuni kontinentaalseteni (7000 km Aafrika Sahara-välises alas: Vecchi, Passarello 1977–1979; Rösing 1984–1985). Kõikides piisava analüüside hulgaga uuringutes võib leida seoseid keele ja bioloogiliste muutujate vahel. Kuid protsessid, mille käigus seosed selguvad, on erinevad ja sõltuvad

uuritavate populatsioonide ruumilisest ulatusest. Populatsioonistruktuuri neutraalsed mudelid, see tähendab need, mis põhinevad distantsisolatsiooni kontseptsioonil, vastanduvad mudelitele, mis põhinevad migratsioonil ja/või valikul. Geenide leviku häireid, mis on põhjustatud füüsilistest või kultuurilistest barjääridest, ei peeta üldiselt faktoriks, mis võiks põhjustada hälbeid distantsisolatsiooni korral oodatavast geenisageduse jaotusest, kuid seda tuleks teha, nagu näitavad siin esitatud uuringud. Tõepoolest, kui geenide levik toimib ühtlustava jõuna (Slatkin 1985, 1987), siis kultuurilise barjääri nagu näiteks keelebarjääri efekt on vastupidine. Keelepiirid säilitavad järske geneetilisi erinevusi, mis muidu populatsioonide segunemisel ähmastuksid. Seetõttu tuleks geenide levikut takistavaid faktoreid pidada populatsioonide geneetilise struktuuri oluliseks määrajaks. Üheks selliseks faktoriks inimesel on keeleerinevused.

KOKKUVÕTE

Migratsioon, valik ja ruumiline diferentseerumine määravad inimpopulatsioonide geenisageduste geograafilise jaotuse. Praeguse jaotuse põhjal tuleb teha järeldusi minevikus toimunud protsesside kohta. Keeleliste erinevuste kasutamine ühe muutujana koos geenisageduste erinevusega võimaldab neid järeldusi teha, hoolimata keelte ja geenide keerulistest seostest populatsioonides. Seitse meetodit, millega uuritakse nende seoste eri aspekte, toovad lisaks geograafilisest eristumisest tulenevatele erinevustele populatsioonide vahel esile ka erinevate keeleperekondade kõnelejate vahelised geneetilised erinevused. Et ennustada geneetilise erinevuse tõenäosust mingite keeleperekondade vahelisel piiril, konstrueeriti selle piiri teadaoleva ajaloo põhjal mudel. Mudel on heas vastavuses vaadeldavate tulemustega. Euroopas täheledatavad geneetilis-lingvistilised jaotused on kooskõlas eri keeli kõnelevate rahvaste ruumilise eristumise ja algsete geneetiliste erinevuste koostoimega enne nende praegusesse asukohta jõudmist meie mandril.

Kirjandus

- Ammerman, A. J., L. L. Cavalli-Sforza 1984. *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Barbujani, G., R. R. Sokal 1990. The zones of sharp genetic change in Europe are also linguistic boundaries. — *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*
- Barbujani, G., N. L. Oden, R. R. Sokal 1989. Detecting regions of abrupt change in maps of biological variables. — *Syst. Zool.*
- Cavalli-Sforza, L. L., M. W. Feldman 1981. *Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Cavalli-Sforza, L. L., A. Piazza, P. Menozzi, J. Mountain 1988. Reconstruction of human evolution: Bringing together genetic, archaeological, and linguistic data. — *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 85, pp. 6002–6006
- Cliff, A. D., A. K. Ord 1981. *Spatial Processes: Models and Applications*. London: Pion
- Cowgill, W. 1976. Indo-European languages. — *The New Encyclopaedia Britannica. Vol. 9. Macropaedia*. Chicago: Encyclopaedia Britannica, pp. 431–438
- Czoernig, C. von 1884. Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie. — *Von der Revolution zur Gründerzeit*. (Katalog des niederösterreichischen Landesmuseums, N. F. 147.) Vienna: Amt der niederösterreichischen Landesregierung, S. 240ff.
- Dow, M. M., J. M. Cheverud 1985. Comparison of distance matrices in studies of population structure and genetic microdifferentiation: Quadratic assignment. — *Am. J. Phys. Anthropol.*, vol. 68, pp. 367–373
- Dow, M. M., J. M. Cheverud, J. S. Friedlaender 1987. Partial correlation of distance matrices in studies of population structure. — *Am. J. Phys. Anthropol.*, vol. 72, pp. 343–353
- Felsenstein, J. 1982. How can we infer history and geography from gene frequencies? — *J. Theor. Biol.*, vol. 96, pp. 9–20
- Gimbutas, M. 1986. Remarks on the ethnogenesis of the Indo-Europeans in Europe. — *Ethnogenese europäischer Völker*. Stuttgart: G. Fischer, S. 5–19
- Harding, R. M., R. R. Sokal 1988. Classification of the European language families by genetic distance. — *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 85, pp. 9370–9372

- Harding, R. M., R. R. Sokal, N. L. Oden 1987. An examination of spatial patterns of gene frequencies in Europe: Abstract. — *Am. J. Phys. Anthropol.*, vol. 72, pp. 207–208
- Harms, R. T 1976. Uralic languages. — *The New Encyclopaedia Britannica. Vol. 18. Macropaedia.* Chicago: Encyclopaedia Britannica, pp. 1022–1032
- Ivanov, V. V. 1976. Slavic languages. — *The New Encyclopaedia Britannica. Vol. 16. Macropaedia.* Chicago: Encyclopaedia Britannica, pp. 866–874
- Jorde, L. B. 1980. The genetic structure of subdivided human populations: A review. — *Current Developments in Anthropological Genetics. Vol. 1.* New York: Plenum, pp. 135–208
- Legendre, P., N. L. Oden, R. R. Sokal, A. Vaudoir, J. Kim 1990. Approximate analysis of variance of spatially autocorrelated regional data. — *J. Classif.*
- Malécot, G. 1973. Isolation by distance. — *Genetic Structure of Populations.* Honolulu: University of Hawaii Press, pp. 72–75
- Mantel, N. 1967. The detection of disease clustering and a generalized regression approach. — *Cancer Res.*, vol. 27, pp. 209–220
- Mather, J. Y., H. H. Speitel, G. W. Leslie (eds.) 1975. *The Linguistic Atlas of Scotland.* Hamden, Conn.: Archon Books
- Meillet, A., M. Cohen (eds.) 1952a. Langues Indo-Européennes d'Europe (Carte). — *Le langues du monde.* Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, carte I
- Meillet, A., M. Cohen (eds.) 1952b. Langues Ouraliennes (Carte). — *Le langues du monde.* Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, carte VII
- Menozzi, P., A. Piazza, L. Cavalli-Sforza, J. Mountain 1978. Synthetic maps of human gene frequencies in Europeans. — *Science*, vol. 201, pp. 786–792
- Morton, N. E. 1982. Estimation of demographic parameters from isolation by distance. — *Hum. Hered.*, vol. 32, pp. 37–41
- Morton, N. E., S. Yec, D. E. Harris, R. Lew 1971. Bioassay of kinship. — *Theor. Popul. Biol.*, vol. 2, pp. 507–524
- Moulton, W. G., E. Haugen, M. I. Herzog 1976. Germanic languages. — *The New Encyclopaedia Britannica. Vol. 8. Macropaedia.* Chicago: Encyclopaedia Britannica, pp. 19–31
- Mourant, A. E., A. C. Kopeć, K. Domaniewska-Sobczak 1976. *The Distribution of the Human Blood Groups, and Other Polymorphisms.* London: Oxford University Press
- Neel, J. V. 1981. On being headman. — *Perspect. Biol. Med.*, vol. 24, pp. 277–294

- Nei, M. 1987. *Molecular Evolutionary Genetics*. New York: Columbia University Press
- Parsons, P. A., N. G. White 1973. Genetic differentiation among Australian Aborigines with special reference to dermatoglyphics and other anthropometric traits. — *The Human Biology of Aborigines in Cape York*. (Hum. Biol. Ser. 5.) Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies, pp. 81–94
- Posner, R. 1976. Romance languages. — *The New Encyclopaedia Britannica*. Vol. 15. *Macropaedia*. Chicago: Encyclopaedia Britannica, pp. 1025–1045
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and Language*. London: Jonathan Cape
- Rösing, F. W. 1984–1985. Relations between morphometric distances and linguistic classification in the populations of sub-Saharan Africa: A comment on Vecchi and Passarello's analysis. — *Riv. Antropol.*, vol. 63, pp. 259–262
- Ruhlen, M. 1987. *A Guide to the World's Languages*. Vol. 1: *Classification*. Stanford, Calif.: Stanford University Press
- Schwidetzky, I., F. W. Rösing 1984. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Neuzeit (nach 1500). — *Homo*, Bd. 35, S. 1–49
- Slatkin, M. 1985. Gene flow in natural populations. — *Annu. Rev. Ecol. Syst.*, vol. 16, pp. 393–430
- Slatkin, M. 1987. Gene flow and the geographic structure of natural populations. — *Science*, vol. 236, pp. 787–792
- Smouse, P. E., J. W. Wood 1987. The genetic demography of the Gainj of Papua New Guinea: Functional models of migration and their genetic implications. — *Mammalian Dispersal Patterns: The Effects of Social Structure on Population Genetics*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 211–224
- Smouse, P. E., J. C. Long, R. R. Sokal 1986. Multiple regression and correlation extensions of the Mantel test of matrix correspondence. — *Syst. Zool.*, vol. 35, pp. 627–632
- Sneath, P. E., R. R. Sokal 1973. *Numerical Taxonomy*. San Francisco: Freeman
- Sokal, R. R. 1979. Testing statistical significance of geographic variation patterns. — *Syst. Zool.*, vol. 28, pp. 227–231
- Sokal, R. R. 1986a. Die räumliche Analyse der menschlichen Populationsstruktur. — *Homo*, Bd. 37, S. 50–71
- Sokal, R. R. 1986b. Spatial data analysis and historical processes. — *Data Analysis and Informatics, IV: Proceedings of the Fourth Inter-*

- national Symposium on Data Analysis and Informatics, Versailles, France, October 9–11, 1985.* Amsterdam: North-Holland, pp. 29–43
- Sokal, R. R. 1988. Genetic, geographic, and linguistic distances in Europe. — *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 85, pp. 1722–1726
- Sokal, R. R., P. Menozzi 1982. Spatial autocorrelation of HLA frequencies in Europe support demic diffusion of early farmers. — *Am. Nat.*, vol. 119, pp. 1–17
- Sokal, R. R., N. L. Oden 1978. Spatial autocorrelation in biology: I. Methodology. — *Biol. J. Linn. Soc.*, vol. 10, pp. 199–228
- Sokal, R. R., F. J. Rohlf 1981. *Biometry*. San Fransisco: Freeman
- Sokal, R. R., F. J. Rohlf 1987. *Introduction to Biostatistics*. New York: Freeman
- Sokal, R. R., H. Uytterschaut 1987. Cranial variation in European populations: A spatial autocorrelation study at three time periods. — *Am. J. Phys. Anthropol.*, vol. 74, pp. 21–38
- Sokal, R. R., D. E. Wartenberg 1981. Space and population structure. — *Dynamic Spatial Models*. (NATO Adv. Study Inst. Ser.: Ser. D, Behav. Soc. Sci. 7.) Alphen aan den Rijn: Sijthoff & Noordhoff
- Sokal, R. R., E.-M. Winkler 1987. Spatial variation among Kenyan tribes and subtribes. — *Hum. Biol.*, vol. 59, pp. 147–164
- Sokal, R. R., P. E. Smouse, J. V. Neel 1986. The genetic structure of a tribal population, the Yanomama Indians: XV. Patterns inferred by autocorrelation analysis. — *Genetics*, vol. 114, pp. 259–281
- Sokal, R. R., N. L. Oden, J. S. F. Barker 1987a. Spatial structure in *Drosophila buzzatii* populations: Simple and two-dimensional spatial autocorrelation. — *Am. Nat.*, vol. 129, pp. 122–142
- Sokal, R. R., H. Uytterschaut, F. W. Rösing, I. Schwidetzky 1987b. A classification of European skulls from three time periods. — *Am. J. Phys. Anthropol.*, vol. 74, pp. 1–20
- Sokal, R. R., N. L. Oden, B. A. Thomson 1988. Genetic changes across language boundaries in Europe. — *Am. J. Phys. Anthropol.*, vol. 76, pp. 337–361
- Sokal, R. R., R. M. Harding, N. L. Oden 1989a. Spatial patterns of human gene frequencies in Europe — *Am. J. Phys. Anthropol.*, vol. 80, pp. 267–294
- Sokal, R. R., N. L. Oden, P. Legendre, M. J. Fortin, J. Kim, A. Vaudor 1989b. Genetic differences among language families in Europe. — *Am. J. Phys. Anthropol.*, vol. 79, pp. 489–502

Euroopa rahvaste geenid ja keeled

- Steinberg, A. G., C. D. Cook 1981. *The Distribution of the Human Immunoglobulin Allotypes*. (Oxford Monogr. Med. Genet.) Oxford: Oxford University Press
- Tills, D., A. C. Kopléc, R. E. Tills 1983. *The Distribution of the Human Blood Groups, and Other Polymorphisms: Suppl. 1*. (Oxford Monogr. Med. Genet.) Oxford: Oxford University Press
- Vecchi, F., P. Passarello 1977–1979. Relazioni tra distanza morfologica e caratteristiche linguistiche nelle popolazioni dell' Africa Sub-sahariana. — *Riv. Antropol.*, vol. 60, p. 187–194
- Womble, W. H. 1951. Differential systematics. — *Science*, vol. 114, pp. 315–322
- Wright, S. 1969. *Evolution and the Genetics of Populations. Vol. 2: The Theory of Gene Frequencies*. Chicago: University of Chicago Press

ROBERT R. SOKAL, MARIE-JOSÉE FORTIN, JUNHYONG KIM ja BARBARA A. THOMSON on Stony Brookis asuva New Yorgi osariigi ülikooli ökoloogia ja evolutsiooni osakonnast.

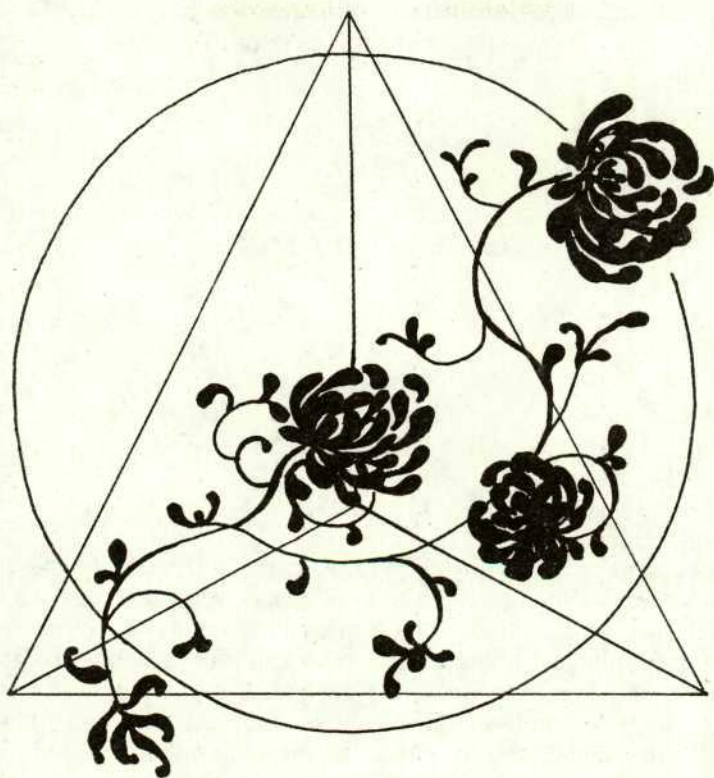
NEAL L. ODEN töötab sama ülikooli terviseteaduse keskuse epidemioloogiaharu preventiivmeditsiini osakonnas.

PIERRE LEGENDRE ja ALAIN VAUDOR töötavad Montreali ülikooli bioloogiateaduste osakonnas.

ROSALIND M. HARDING töötab Oxfordi John Radcliffe'i haiglas ja Oxfordi ülikooli kliinilise meditsiini Nuffieldi osakonna molekulaarhematoloogia üksuses.

GUIDO BARBUJANI töötab Padua ülikooli bioloogiaosakonnas.

Autoriandmed 1990. aasta seisuga.

ELIN SÛTISTE

KULDNE OKS

Katkendeid

James G. Frazer

Tõlkinud Triinu Pakk

METSAKUNINGAS

1.

Kes ei tunneks Turneri maali kuldsest oksast? Unenäoline nägemus väikesest Nemi metsajärvest — “Diana peeglist”, nagu seda nimetasid vanaaja rahvad — on mähkunud kujutluse kuldseesse kumasse, millega Turneri jumalik vaim küllastas ja ülendas kõige kaunimaidki loodusmaastikke. Unustamatu mulje jätab see Albano küngaste rohelises rüpes lebav vaikne veesilm kõigile, kes kord seda näinud. Vaevu suudavad maakoha rahu ja üksildust häirida kaks järve kallastel tukkuvat tüüpilist itaalia küla ja samavõrd itaaliaalik loss, mille terrassaiaid järsult järve poole langevad.

Sir James George Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. A New Abridgment from the Second and Third Editions. Edited with an Introduction by Robert Fraser. 1994. London—New York: Oxford University Press. Book I, Chapter 1. “The King of the Wood” (pp. 9–21); Book II, Chapter 2. “The Killing of the Divine King” (pp. 228–253); Book III, Chapter 5. “The Crucifixion of Christ (pp. 666–678).

Tõlkija avaldab tänu Michael Heltzerile ja Tarmo Kulmarile asjatundlike nõuannete ning lahke abi eest erialaste probleemide lahendamisel.

Sel üksildasel kaldaveerul, neis puutumatus metsades võiks praegu veel uidata Diana ise.

Antiikajal oli see metsane maastik tunnistajaks kummalisele, üha korduvale tragöödiale. Et seda paremini mõista, peame looma endale täpse ettekujutuse sündmuskohast; nagu peagi näeme, oli paiga looduslik ilu mitmeti seoses ränkade roimadega, mida seal usu nimel tihtilugu toime pandi ja mille melanhoolne vari ikka veel hõljub vaiksete metsade ning tüüne järvevee kohal nagu jahe sügispuhang kirkal septembrikuisel päeval, "mil ei näi luitund ükski leht".

Järsult ning jõuliselt kerkivad Albano mägede, Apenniinide kaugeima merepoolse eelposti vulkaanilise tekkega nõlvad ümbritseva Campagna üle nägemisulatuses Roomast. Kaks kustunud kraatrit on täitunud veega, moodustades kaunid järved: Albano ja tema vähema õe Nemi. Mõlemad asetsevad Monte Cavo, aheliku kõrgeima mäe kloostriiga kroonitud tipust märksa madalamal, ent siiski piisavalt kõrgel, et suurema kraatri veerelt paavstide suveresidentsi Castel Gandolfo lähedalt avaneks ühel pool vaade Albano järvele, teisel pool aga kaugele üle Campagna kuni mereni, mis veikleb silmapiiril päikese käes nagu suur leht tumedat kulda.

Ka praegu nagu muistsetel aegadel lebab Nemi järv metsade rüpes, ja kevadeti puhkevad tema kaldad õitsele sama värskest, nagu nad kahtlemata puhkesid ka kaks tuhat kevadet tagasi. Järv asub nii sügaval kraatripõhjas, et tema selget siledat vett küünivad kurrutama ainult harvad tuulepuhangud. Kolmest küljest langevad tihedalt lopsakasse rohelusse rüütatud kaldad järsult veepiirini; ainult põhja pool jääb järve ja mäejalami vahele lapike tasast maad. Seal oligi tragöödia toimumispaik. Just siin, nende metsaste mägede keskel järsaku all, mille tippu tänapäeval klammerdub Nemi küla, asus metsade jumalanna Diana vana ja kuulus pühamu, kuhu pürgis palverändureid Latiumi igast nurgast. Seda tunti Diana Nemorensise, s.t Metsade ehk täpsemalt Metsavälude* Diana püha hiina. Mõnikord nimetati järve ja hiit lähima linna

*Originaalis *Diana of the Woodland Glade*. Tegelikult tähendab *nemus* niihästi metsa, metsasalu kui ka hiit. *Toim.*

järgi ka Aricia järveks ja hieks. Ent Aricia (tänapäeva Ariccia) linn asus umbes kolme miili kaugusel mägede jalamil ning teda lahutas järvest püstloodis mäenõlv. Pühamu ise oli rajatud avarale terrassile. Põhjust ning idast piirasid seda tugevad müürid, mis lõikusid mäenõlva ning aitasid seda toetada. Müüridesse rajatud kaarjad, eest sammastega ääristatud nišid moodustasid rea kabeleid, kust tänapäeval on leitud rikkalikke votiivohvreid. Terrassi järvepoolne külg toetus võimsale, rohkem kui seitsmesaja jala pikkusele ja kolmekümne jala kõrgusele müürile, millest eendusid kolmnurksed tugimüürid, nagu neid tänapäeval võib näha sillapeade jäämurdjatena. Praegu jääb see terrassimüür järvest umbes saja jardi kaugusele; omal ajal loksusid aga lained tõenäoliselt otse tugimüüride jalamil.

Pühamu suurest jõukusest ning populaarsusest antiikajal annavad tunnistust niihästi antiikkirjanike teated kui ka leiud, mis on seal päevalgele tulnud meie kaasajal. Ovidiuse kirjelduse kohaselt olid pühamu seinad lintide ning mälestustahvlitega kaetud; ja tänapäeval sealt leitud odavate votiivohvrite ning vaskmüntide küllus kõneleb selget keelt annetajate vagadusest ning arvukusest, kui ka mitte nende jõukusest või heldekäelisusest. Päev-päevalt voois Aricia vaestelinnaosast karjade kaupa kerjuseid pikale tõusule, mida mööda higistavad hobused rikaste palverändurite sõidukeid pühamu poole vedasid; ja kui vankrid hiljem mäest alla kihutasid, saatsid kerjused neile järele õhusuudlusi või sisinal lausunud needusi vastavalt reaktsioonile, mille nende halinad ja pealekäimine varem olid esile kutsunud. Siia ehitas Julius Caesar endale hinnalise villa, ent lasi selle siis jälle maha lõhkuda, sest see ei vastanud tema maitsele. Siin käskis Caligula enda jaoks vette lasta kaks suurejoonelist pargast või pigem ujuvat paleed. Vespasianus lasi Aricia senatil ja rahval enda auks hiide monumenti püstitada; Traianus soostus hakkama linna tähtsaimaks magistraadiks; ja Hadrianus restaureeris oma ehituskirele andudes hoone, mille oli pühamu territooriumile rajanud üks Partia kuningakoja prints.

Teatud mõttes näib, et vaatamata siin-seal puude vahelt välja piiluvatele üksikutele villadele säilis Nemis tükike vana Itaaliat,

nagu see oli noil kaugetel aegadel, mil maa oli veel hõredalt asustatud küttide või rändkarjakasvatavate metsikute hõimudega ja mil sügiseti punaselt lõõmavad ning talveks raagu jäävad pöögi- ja tammemetsad ei olnud veel hakanud inimkäe mõjul maad andma lõunapoolsetele igihaljastele liikidele — loorberile, oliivile, küpressile ning oleandriale, saati siis veel noile hoopis hilisematele sissetungijatele, mida me tänapäeval kipume nii ehedalt itaalia-päraseks pidama — sidruni- ning apelsinipuudele.

Ent paiga metsik loodus ei olnud ainus põhjus, miks metsajumalanna iidne pühamu säilis omamoodi miniatuurina minevikust. Kuni Rooma riigi languseni järgiti seal vana kommet, mis näikse meid ühe silmapilguga tsiviliseeritud riigist barbaarsesse minevikku kandvat. Pühas hiies kasvas eriline puu, ja hommi-kust õhtuni, tõenäoliselt hilistel öötundidelgi võis selle läheduses näha hulkumas sünget mehekogu. Paljastatud mõök käes, piidles ta valvsalt ümbrust, nagu ootaks iga hetk vaenlase kallaletungi. Preester ja mõrtsukas oli ta; ja varem või hiljem pidi mees, keda ta ootas, tema mõrvama ning astuma preestriametisse tema asemel. Niisugune oli pühakoja seadus. Preestrikandidaat võis astuda ametisse ainult preestri tapmisega ning pidada ametit seni, kuni mõni tugevam või kavalam kandidaat surmas tema.

Ametiga, mida mees nii ohtlikel asjaoludel pidas, käis kaasas kuningatiitel; ent vaevalt on ühegi kroonitud pea uni olnud rahunud või luupainajaist rikkam kui temal. Sest aasta-aastalt, nii suvel kui talvel, hea kui ka halva ilmaga tuli tal pidada oma üksildast valvet ja iga rahutu unehetk seadis ohtu tema elu. Valvsuse vähimigi raugemine, käsivarre jõu või vehklemisosavuse tühisemgi langus võis saada talle saatuslikuks, hallid juuksed panna pitsati ta surmaotsusele. Pühamut küllastavate leebete ja vagade palverändurite jaoks pidi kohtumine temaga tumestama helge maastiku, nagu oleks säraval päeval äkki päikese ette tõusnud süнге pilv. Kuidas võinukski see karm ja õudust äratav kuju sobida kokku Itaalia taeva uneleva sina, suvise metsa valgusest trähnitatud varjude ja päikeses sillerdavate järvevoogudega? Kergem on manada oma vaimusilma ette pilt nii, nagu see pidi avanema hilinenud teekäijale tormisel sügisööl, mil kuivanud lehti langeb tiheda sajuna

ja tuul näib laulvat leinaitku surevale aastale. Sünge on see vaatepilt oma melanhoolse taustamuusikaga — taamal kerkib must sakiline metsapiir madala tormise taeva poole, ohtes uitab tuul okste vahel, langenud lehtede kahin jalge all ja külma järvevee laksumine kaldasse rõhuvad meeli; esiplaanil kõnnib aga edasitagasi, kord poolhämärasse, kord kottpimedusse sattudes tume inimkogu, kelle õlal iga kord, kui kahvatu kuu end pilveloorist lahti rebib ning pulstunud okste vahelt alla vaatab, välgatab terase helk.

Klassikaline antiik ei paku paralleele seda preesterlust valitsevatele kummalistele tavadele ega võimalda seepärast neid selektada. Selgust tuleb otsida kaugemalt. Vaevalt võib eitada sellise tava barbaarseid sugemeid, ja impeeriumi päevini püsima jäänult pidi see itaalia ühiskonna tollaegsest elegantsist rabavas üksilduses esile kerkima nagu ürgne kaljurahn siledakspüगतud murust. Just tava jõhkruks ning barbaarsus aga annavadki meile lootust selle mõistmiseks. Hiljutised uurimused inimese varasest ajaloost on näidanud, kui sarnased on vaatamata paljudele pealispindsetele erinevustele need põhimõtted, mille varal inimvaim töötas välja oma esimese kohmaka elufilosoofia. Järelikult, kui me suudame näidata, et Nemi preesterlusele sarnanevaid barbaarseid tavasid on esinenud ka mujal; kui me suudame leida motiivid, mis viisid selle rajamiseni; kui me suudame tõestada, et sellised motiivid on inimühiskonnas toimunud laialdaselt ja võib-olla isegi universaalselt ning olnud erinevates oludes aluseks mitmesuguste väliselt erinevate, ent olemuselt sarnaste institutsioonide rajamisele; kui me suudame lõpuks näidata, et need motiivid koos mõningate neist tulenevate institutsioonidega toimisid tegelikult ka klassikalises antiigis — siis võime põhjendatult järeldada, et mõnel varasemal ajajärgul olid needsamad motiivid aluseks ka Nemi preesterluse tekkimisele. Preesterluse tegelikke tekkepõhjuseid valgustava materjali puudumisel ei saa selline järeldus loomulikult pretendeerida tõestuse nimele. Ent see võib olla enam või vähem tõenäoline sõltuvalt sellest, mil määral see vastab minu poolt esiletoodud tingimustele. Käesoleva raamatu eesmärk on-

gi neid tingimusi täites pakkuda Nemi preesterluse võimalikult tõenäolist selgitust.

Alustuseks panen kirja vähesed meieni jõudnud asjakohased faktid ning legendid. Ühe legendi kohaselt oli Diana kultuse rajajaks Nemis Orestes, kes pärast Thoase, Tauria Chersonesose (Krimmi) kuninga tapmist koos oma õega Itaaliasse põgenes, tuues endaga haokubusse peidetult kaasa Tauria Diana kuju. Pärast Orestese surma viidi tema luud Ariciast Rooma ning maeti Kapitooliumi künka nõlvale Concordia templi kõrval asuva Saturnuse templi ette. Tauria Dianale legendides omistatud verine rituaal on klassikalugejatele hästi tuntud: väidetavasti ohverdati tema altaril kõik sellele rannale saabunud võõrad. Itaaliasse ümber istutatult sai rituaal aga leebema kuju. Nemi pühamus kasvab eriline puu, mille küljest ei tohtinud murda ühtegi oksaraagu. Ainult ärajooksnud ori võis — kui suutis — sealt oksa murda. Kui katse õnnestus, võis ta kutsuda preestri kahevõitlusele ning preestri langemise korral asuda ise valitsema Metsakuninga (*Rex Nemorensis'*e) tiitlit kandes. Antiikaja avaliku arvamuse kohaselt oli saatuslik oksaraag seesama kuldne oks, mille sibüll käskis murda Aeneasel, enne kui too alustas oma ohtlikku teekonda surmavalda. Orja põgenemine pidi kujutama Orestese põgenemist; tema kahevõitlus preestriga tähistas inimohvreid, mida kunagi oli toodud Tauria Dianale. Veel impeeriumi päevil peeti kinni kombest seda ametit mõõga läbi edasi anda: Caligula muude veidruste seas on teada, et ta üht Nemi preestrit liiga kaua arvas valitsenud olevat ja jõhkra löömamehe palkas teda ära tapma; ja keegi kreeka rännumees, kes külastas Itaaliat Antoninuste valitsusajal, märgib, et veel tema päevil oli preestriamet endiselt võidupärjaks kahevõitluse võitjale.

Tänapäevalgi võib veel aimata mõningaid Nemi Diana kultuse põhijooni. Näib, et teda austati esmajoones kui kütti, aga ka sigivuse andjat nii meestele kui naistele ning kerge sünnituse tagajat last ootavatele emadele. Rituaalides näib olevat tähtsal kohal seisnud tuli, sest Diana iga-aastaste pidustuste käigus, mida peeti aasta palavaimal ajal, kolmeteistkümnendal augustil, säras Nemi hiis tuhandete tõrvikute valguses, mille ruske helk järve-

pinnal peegeldus. Vesta tiitel, mida Nemi Diana samuti kandis, on selge vihje, et tema templis pidi põlema püha igavene tuli. Püha tule eest kandsid arvatavasti hoolt Vesta neitsid, sest pühamu territooriumilt on leitud terrakotast vestaalipea, ja pühade neitsite poolt hoitud igavese tule kultus näib Latiumis läbi aegade olevat laialt levinud. Diana iga-aastasi pidustusi tähistati kõikjal üle kogu Itaalia ning nende käigus tegid noored tema auks läbi pu hastustseremoonia; joodi veini ja pidusöök koosnes kitsetaldest, puulehtedel serveeritud tulikuumadest kookidest ja kobaratena okstel rippuvatest õuntest. Ristiusu kirik näib olevat need neitsiliku jumalanna suured pidustused osavasti moondanud Neitsi Maarja taevaminemise pühaks 15. augustil ja selle nime all nad ka kanoniseerinud.

Ent Diana ei valitsenud Nemi hiies üksi. Metsapühamut jagasid temaga veel kaks vähemat jumalust. Üks neist oli nümf Egeria — basaltkaljudest pulbitsev kristallselge allikas, mis omal ajal graatsiliste kaskaadidena järve langes praegu Le Moleks kutsutud paigas. Nime sai koht praeguse Nemi küla elanike poolt sinna rajatud veskite järgi. Ovidius kirjeldab ojakese vulinat üle kivide ning kinnitab, et on sageli selle vett joonud. Last ootavatel naistel oli kombeks Egeriale ohvroid tuua, sest nagu Dianatki, nii peeti ka Egeriat võimeliseks tagama kergelt sünnitust. Pärimuse kohaselt olnud nümf targa kuninga Numa naine või armuke, kellega kuningas püha salu eraldatuses kokku elanud; seadused, mis kuningas roomlastele andis, olnud aga inspireeritud nümfli jumalikust lähedusest. Nemi teine, vähem tähtis jumalus oli Virbius. Legendi järgi oli Virbius tegelikult kreeklaste noor kangelane Hippolytos, karske ja kaunis, kes veetis kõik oma päevad haljas laanes metsloomi küttides, ainsaks kaaslaseks neitsilik kütitar Artemis (Diana kreeka vaste). Uhkena oma jumaliku seltsilise üle põlgas ta ära naiste armastuse — ja see saigi talle saatuselikuks. Sellisest põlgusest nõrдинud Aphrodite süttis Hippolytose võõrasema Phaidra südames armastuse nooruki vastu; ja kui noormees võõrasema nurjatud lähenemiskatsed tagasi tõrjus, süüdistas naine teda alusetult tema isa Theseuse ees. Laim leidis uskumist ja Theseus palus oma isa Poseidonit, et too kujuteldava ülekohtu eest kätte

maksaks. Nii sündiski, et kui Hippolytos oma kaarikuga Saroni lahe kaldal sõitis, saatis merejumal lainetest rannale raevutseva sõnni. Hirmunud hobused läksid peruks, paiskasid Hippolytose kaarikust välja ning lohistasid oma kapjade all surnuks. Armas-tusest nooruki vastu palus aga Diana, et ravitseja Asklepios oma kunstide varal tema kauni küti jälle ellu ärataks. Nördinud Jupiter ei võinud sallida, et surelik surmavallast ära päästetaks, ning paiskas Hadesesse vaheletükkinud ravitseja enese. Diana aga peitis oma lemmiku vihase jumala eest paksu pilve sisse, muutis eluaastaid lisades tema välimust ning kandis ta siis kaugele Nemi metsastesse orgudesse ja usaldas nümf Egeria hoolde. Seal Itaalia metsade hõlmas pidi ta Virbiuse nime all kõigile tundmatu ning üksildasena elama. Seal valitses ta kuningana, seal pühendas Dianale templi. Tal oli ka nägus poeg Virbius, kes ei lasknud end heidutada isa saatusest ja sõitis tulise traavlirakendiga sõtta aitama latiine Aenease ning troojalaste vastu. Hobuste toomine Aricia hiide ning pühamusse oli keelatud, sest hobused olid tapnud Hippolytose. Keelatud oli puudutada tema kujutist. Mõned arvasid, et ta on päike ise.

Pole vaja keerukaid tõestuskäike veendumaks, et lood, mille abil püüti selgitada Diana kultust Nemis, on ebaajaloolised. Vaiel-damatult kuuluvad need laialdasse müütiderühma, mis on väl-ja mõeldud mõne religioosse rituaali päritolu selgitamiseks ning millel pole muud alust kui tegelik või kujuteldav sarnasus mõne mujalt tuntud rituaaliga. Nende Nemi müütide vasturääkivus on lausa silmanähtav, kuivõrd kultuse alusepanijaks loetakse kord Orestest, kord Hippolytost sõltuvalt sellest, millist rituaali eripära püütakse lahti mõtestada. Niisuguste lugude tegelik väärtus seis-neb selles, et need kirjeldavad kultuse olemust, pakkudes sellele võrdlusmaterjali; lisaks annavad nad kaudselt tunnistust kultu-se aukartustäratavast vanusest, viidates, et selle tegelik algupära oli mähkunud müütiliste aegade hämarusse. Ei saa ju eeldada, et Aricia preesterluse taoline barbaarne komme olnuks tahtlikult sisse seatud tsiviliseeritud kogukondade liidu poolt, mida latiinde linnad kahtlemata olid. See pidi pärinema inimälust kustunud ajastaist, mil Itaalia oli veel märksa algelisemas staadiumis kui

ühelgi meile ajaloost tuntud perioodil. Traditsiooni usaldusväärsust pigem kõigutab kui kinnitab ka asjaolu, et eksisteeris veel üks lugu, mille kohaselt pühamu rajajaks oli keegi Manius Egerius, kellest saanud alguse ütlemine: "Aricias on palju Maniusi"².

2.

Nagu ma ütlesin, ei ole Aricia legendidel Orestesest ja Hippolytosest ajaloolist alust; nende väärtus seisneb selles, et võrdluse teel teiste pühamute müütide ja rituaalidega aitavad nad meil paremini mõista Nemi kultust. Nendega seoses peame endalt küsima: miks valis nende legendide autor Virbiuse ja Metsakuninga seletamiseks just Orestese ja Hippolytose? Orestese puhul on vastus selge. Orestes ja Tauria Diana kujutis, keda võis lepitada ainult inimverega, segati asjasse selgitamaks Aricia preestriameti edasiandmise mõrvarlike tavadid. Hippolytose puhul on asi keerulisem. Tema hukkusviis annab küll rahuldava seletuse hiies kehtinud hobustekeelule; see asjaolu üksi ei näi aga piisava põhjendusena Virbiuse ja Hippolytose samastamiseks. Tuleb tungida sügavamale ja võtta vaatluse alla niihästi Hippolytose kultus kui ka tema legend ehk müüt.

Hippolytosel oli kuulus pühamu oma päriskodus Troizenis, selle kauni, merest peaaegu täielikult äralõigatud lahe ääres, kus viljakat kaldariba järskude mägede jalamil rüütavad apelsini- ja sidrunipuusalud ja sihvakad küpressid taeva poole sööstavad nagu tumedad tornikiivrid Hesperiidide aia kohal. Tuuletu lahe siniste vete kohal kõrgub, seda avamere eest varjates, Poseidoni püha saar oma sünkrohelistesse piiniatesse mähkunud mäetippudega. Sel kaunil rannikul kummardati Hippolytost. Tema pühamus seisis tempel iidse kujuga. Tema tseremooniaid toimetas eluajaks ametisse õnnistatud preester; igal aastal peeti tema auks ohvripidustusi; igal aastal leinasid tema enneaegset surma itkedes ja nukraid leelutusi lauldes vallalised neiud, kes enne abiellumist tõid talle ohvriks ühe juuksesalgu. Troizenis oli ka tema haud, ent

²See võiks tähendada "Aricias on palju enneaegseid", sest nime Manius on tõlgendatud kui "vara (*mane*) sündinut". *Toim.*

võõrastele seda meeleldi ei näidatud. On esitatud üsna tõepärane hüpotees, et Artemise armastatu nägusa Hippolytose näol, kelle elu katkes nooruse õitseeas ja keda tütarlapsed igal aastal taga leinasid, on meil jälle kord tegemist jumalanna sureliku armastajaga, kellelaolisi vanades religioonides nii sageli ette tuleb ja kellest tuntuim on Adonis. Artemise ja Phaidra vaheline võistlus Hippolytose armastuse pärast kajastab väidetavasti teiste nimede all Aphrodite ja Proserpina võistlust Adonise armastuse pärast, sest Phaidra on lihtsalt Aphrodite teisik. Kindel on, et Euripidese *Hippolytoses* on kangelase traagilise surma otseseks põhjuseks Aphrodite nõrdimus sel puhul, et nooruk tema võimu põlgas, ja Phaidra on pelgalt jumalanna tööriist. Veelgi enam, Hippolytose pühamu territooriumil Troizenis asus ka Piiluva Aphrodite tempel, mis pärimuste kohaselt oli niisuguse nime saanud sellepärast, et just selles paigas käinud armunud Phaidra imetlemas Hippolytost tema mehelike meelelahutuste juures. Kahtlemata oleks nimi veelgi tabavam, kui piiluja olnuks Aphrodite ise.

Hippolytose müüdi teine tähelepanuväärne joon on hobuste suur osatähtsus selles. Hippolytose nimi tähendab kas "hobuste poolt vabastatud" või "hobuste vallapäästjat"; Epidauroses ohverdas Hippolytos Asklepiosele kakskümmend hobust; hobused tapsid ta oma kapjade all; ja hobune oli pühendatud tema vanaisale Poseidonile, kelle iidne pühamu asus metsasel saarel keset lahte. Seega oli Hippolytose kuju hobustega mitmeti seotud ja Aricia rituaali puhul võidi selle seose kaudu selgitada ka muid jooni peale hiies kehtinud hobustekeelu. Selle võimaluse juurde pöördume veel tagasi.

Troizeni tütarlaste komme ohverdada enne abiellumist Hippolytosele oma juukseid sunnib seostama teda abieluga, kuigi esimesel pilgul satub selline seos vastuollu kangelase kui veendunud poissmehe kuulsusega. Ükskõik kuidas me seda ka seletaks, näib, et säärane tava oli laialt levinud niihästi Kreekas kui ka Idamaades. Argoses oli naiseks saanud neidudel kombeks enne abiellumist tuua oma juuksed ohvriks Athenale. Delosel Artemise templi sissekäigu juures oliivipuu all asus kahe neiu haud. Räägiti, et kaua aega tagasi tulnud nad palveränduritena kusagilt

kaugelt põhja poolt Apollonile ohverdama, surnud aga pühjal saarel ja maetud templi juurde. Delose neitsitel oli kombeks enne abiellumist lõigata peast juukselekk, keerutada see kedervarrel lõngaks ja asetada neidude hauale. Suure Foiniikia jumalanna Astarte templis Bybloses oli veidi teistsugune komme. Siin nõuti, et naised surnud Adonise iga-aastaste leinapidustuste puhul pea paljaks ajaksid; kui mõni aga sellest keeldus, siis pidi ta end prostitudina võõrastele meestele müüma ning selle häbitöö palga eest jumalannale ohvrit tooma. Kuigi Lukianos kommet kirjeldades seda otsesõnu ei ütle, on alust arvata, et kõnealused naised olid valdavalt neitsid, kellelt sellist usuakti nõuti ettevalmistusena abieluks. Igal juhul on selge, et jumalanna leppis juuste asemel ka vooruse ohverdamisega. Miks? Nagu hiljem näeme, peavad paljud rahvad juukseid erilise väe asupaigaks, ja kergesti võib jõuda arvamuseni, et puberteedieas sisaldavad need kahekordset kogust elujõudu, sest sel eluperioodil on karvakasv vastsetl omandatud soojätkamisvõime väliseks tunnuseks ja ilminguks. Nii muutub arusaadavaks Bybloses lubatud asendus: ohverdasiid naised oma juukseid või oma kasinust, ikka andsiid nad jumalannale osa oma viljakusest.

Nüüd võib tekkida küsimus, kuidas see kõik on seoses Hipolytosega? Miks peaks keegi püüdma viljastada vanapoiisi hauda, kes oli pühendanud kogu oma andumuse viljatule neitsile? Milline seeme võiks küll juurduda ning õitsele puhkeda nii kivises pinnases? See küsimus lähtub tänapäeval levinud ettekujutusest, et Diana ehk Artemis oli kombelise neitsi musternäidis, kes armastas lisaks veel jahil käia. Ükski ettekujutus ei saaks aga tõest kaugemal olla. Antiikajal tunti teda otse vastupidiselt metsiku looduse — taimede, loomade ja inimeste — elu viljakalt lakkava külluse ideaali ja kehastusena. Tegelikult tähendab Artemise iseloomustamiseks kasutatud sõna *parthenos*, mida tavaliselt tõlgitakse neitsiks, kõigest vallalist naist, ja vanadel aegadel ei pruukinud need mõisted sugugi ilmtingimata kattuda. Mida puhtamaks kujunes inimeste moraal, seda rangemaid eetikareegleid hakkasiid nad peale suruma oma jumalatele; jumalike olendite julmusest, petlikkusest ja iharusest pajatavatest lugudest minnakse põgusalt

mööda või kuulutatakse need tõsimeelselt jumalateotuseks, ja lõpuks seatakse need vanad jõlvendid ise valvama seaduste üle, mida nad varem rikkusid. Artemise puhul näib koguni, et ka hemötteline *parthenos* oli pelgalt rahvalik epiteet, mitte ametlik aunimetus. Jumalanna kuulsaimas kultuspaigas Ephesoses asuv püha kujutis rõhutas selgelt tema rolli kõige elava emana. Selle kuju kooptaid on säilinud tänapäevani, ja põhijoontes langevad need kõik ühte, kuigi võib esineda erisusi mõningate detailide osas. Jumalannat kujutatakse lugematute püstakate rindadega; keha esiküljest tärkavad mitut liiki mets- ja koduloomade pead, mis võtavad teda rindadest jalgadeni; puusadest allpool kaunistavad jumalanna külgi mesilased, roosid ja mõnikord ka liblikad. Raske oleks välja mõelda neist tähelepanuväärsetest kujudest väljendusrikkamat lopsaka sigivuse ja viljaka emaduse sümbolit.

Pöördugem aga tagasi Troizeni. Tõenäoliselt ei tee me ülekohtu ei Hippolytosele ega Artemisele, eeldades, et nendevaheline suhe oli õrnemat laadi, kui võib arvata klassikalise kirjanduse põhjal. Võime oletada, et Hippolytos põlgas naiste armastuse ära lihtsalt sellepärast, et võis nautida jumalanna armastust. Varase religiooni põhimõtted nõuavad, et loodusele viljakust kinkiv jumalanna peab ka ise olema viljakas, selleks on tal aga paratamatult vaja meessoost elukaaslast. Kui minu oletused on õiged, siis oli Hippolytos Troizenis Artemise elukaaslane ja mahalõigatud juuksesalgud, mida Troizeni noormehed ja neiud enne abiellumist talle ohverdasid, pidid tugevdama tema liitu jumalannaga ning seeläbi tagama maa, karielajate ja inimsoo viljakuse. Mis puutub noore Hippolytose traagilisse hukkumisse, siis võime siin täheldada analoogiat lugudega teistest nägusatest surelikest noorukitest, kes maksid oma eluga surematu jumalanna armastuse põgusa hurma eest. Võib-olla ei olnud need õnnetud armastajad sugugi pelgalt müüdid, nagu polnud suviste õitena kaduvat noorust ja ilu kajastavad tühipaljad poeetilised sümbolid ka legendid, mis nägid kannikese purpurses õies, anemooni verevuses või roosi karmiinpunas nende valatud verd. Need mõistujutud sisaldavad sügavamat filosoofiat inimelu suhetest looduse eluga — nukrat filosoofiat, mis sai aluseks traagilisele tavale.

Nüüd mõistame loodetavasti, miks antiikaja inimesed samastasid Artemise elukaaslase Hippolytose Virbiusega, kes Serviuuse andmetel oli Dianaga samasugustes suhetes nagu Adonis Venusega või Attis Suure Jumalannaga. Nagu Artemis, nii oli ka Diana viljakuse, eriti aga sünnitajate jumalanna. Seepärast vajas ta nagu tema kreeka vastegi meessoost kaaslast. Kui Serviuusel on õigus, siis oli selleks kaaslaseks Virbius. Püha hiie rajajana ning Nemi esimese kuningana on Virbius selgelt kõigi Dianat Metsakuninga tiitli all teeninud preestrite müütiline eelkäija või arhetüüp, kes kõik nagu temagi leidsid vägivaldse lõpu. Seega on loogiline oletada, et preestrid olid jumalannaga samasugustes suhetes nagu Virbius: lühidalt, et sureliku Metsakuninga kuningannaks oli metsade Diana ise. Kui püha puud, mida ta oma elu hinnaga valvas, peeti (nagu näib tõenäoline) Diana kehastuseks, siis võis preester seda niihästi kummardada oma jumalannana kui ka emmata oma naisena. Kindlasti ei ole selles arvamuses midagi absurdset, sest veel Pliniuse päevil oli kellelgi kõrgest soost roomlasel kombeks samamoodi kohelda kaunist pöökpuud ühes teises Dianale pühendatud salus Albano mägedes. Ta embas puud, suudles seda, pikutas selle varjus, kallas veini selle tüvele. Ilmselt pidas ta puud jumalannaks eneseks. Indias ning mujal Idamaades on tänini kombeks mehi ja naisi füüsiliselt puudega naita. Miks ei võinud seesugust kommet esineda ka muistses Latiumis?

Vaadanud läbi kogu tõestusmaterjali, võime järeldada, et Diana kultus tema pühas hiies Nemis oli väga tähtis ning pärit mäletamatuist aegadest. Dianat kummardati kui metsa ja metsloomade, aga tõenäoliselt ka karielajate ning maa viljade jumalannat; arvati, et ta võib kinkida inimestele järeלטulijaid ning aidata emasid lapsevoodis. Pühamu territooriumil asuvas ümmarguses templis põles tema püha tuli, mille eest kandsid hoolt karsked neitsid. Temaga oli seotud veenümf Egeria, kes täitis üht Diana funktsiooni, abistades naisi sünnitusel, ja rahvajutu järgi oli kunagi pühas hiies ühe Rooma kuningaga ühte heitnud. Ka Metsade Dianal endal oli meeskaaslane, nimelt Virbius, kes oli temaga

samasugustes suhetes nagu Adonis Venusega või Attis Kybelega; ajaloolisel perioodil esindasid seda Virbiust üksteise järel Metsakuningana tuntud preestrid, kes hukkusid oma järglaste mõõga läbi ja kelle elu oli teataval viisil seotud ühe kindla puuga hiies, sest seni, kui see puu oli puutumatu, olid nad ka kaitstud rünnaku eest.

On selge, et need järeldused ei ole iseenesest piisavad selgitama selle preestriameti edasiandmise kummalist reeglit. Võib-olla aitab probleemi põhjalikum uurimine meil veenduda, et lahenduseiva on neis siiski olemas. Selle uurimisega tulebki meil nüüd algust teha. Töö tuleb pikk ja vaevaline; lootkem, et see pakub ka huvi ning köitvust kui avastusretk, mille käigus me külastame paljusid kummalisi võõraid maid, mida asustavad võõrad ja veelgi kummalisemate kommetega rahvad. Tuul undab vantides; heisakem siis purjed ning jätkem Itaalia rannad mõneks ajaks selja taha.

JUMALKUNINGA TAPMINE

Kui isegi siitilma hädast ja askeldusest kaugel seisvaid suuri jumalaid arvatakse lõpuks surevat, siis pole inimihu haprasse anumasse asunud jumalustel lootustki pääseda samast saatusest, kuigi mõned Aafrika kuningad olevat kuuldavasti kujutlenud, et võivad oma nõiatempude varal tagada endale surematuse. Nagu oleme näinud, usuvad mõningad loodusrahvad omaenda ja koguni terve maailma hea käekäigu seost mõne sellise jumal-inimese — inimeseks kehastunud jumala — eluga. Omaenda elu pärast muret tundes kannavad nad seepärast loomulikult ülimat hoolt oma inimjumala elu eest. Ent ülimgi hool ning ettevaatus ei suuda takistada inimjumalat jäämast järjest vanemaks ning nõrgemaks, kuni paratamatult saabub surm. Tema kummardajatel ei jää üle muud kui leppida selle kurva paratamatusega ning teha kõik võimalik olukorra päästmiseks. Oht on ju määratu: kui kogu looduse kulg on sõltuv inimjumala elust, millised katastroofid võivad siis kõik johtuda tema jõu järkjärgulisest kahanemisest ning lõplikust hääbumisest surmas! On ainult üks tee nende ohtude vältimiseks.

Inimjumal tuleb tappa kohe, kui ilmuvad esimesed märgid tema jõu raugemisest, ja tema vägi peab kanduma üle tugevale järeltulijale enne, kui ähvardav allakäik suudab sellele tõsist kahju tekitada. Metslase jaoks on inimjumala tapmine selgelt eelistatav tema surmale vanaduse ja haiguste kätte. Sest kui inimjumal sureb niinimetatud "loomulikku surma", siis tähendab see metslase arvates, et tema hing on vabatahtlikult kehast lahkunud ning keeldub sinna tagasi pöördumast või (sagedamini) et mõni kuri vaim või nõid on hinge kehast lahutanud või parimal juhul vangistanud sellal, kui see viibis oma rännakutel. Igal juhul on inimjumala hing tema kummardajate jaoks kaotsi läinud ja seega on nendegi heaolu kadunud ning eksistents otseselt ohtu seatud. Isegi kui nad suudaksid kinni püüda sureva jumala hinge hetkel, mil see tema huulte või sõõrmete kaudu kehast lahkuks ja anda selle edasi tema järeltulijale, ei saavutaks nad oma eesmärki: sest kui jumal sureb haiguse läbi, peab tema hing paratamatult lahkuma kehast äärmiselt nõrga ning kurnatuna, ja niimoodi nõrgestatuna suudaks ta vaid närvetult ning loiult viirelda mis tahes kehas, kuhu ta üle kantaks. Jumala tapmise korral võivad aga tema kummardajad olla kindlad, et neil õnnestub lahkuv hing kinni püüda ja sobivale järglasele edasi anda; tappes oma jumala enne tema loomuliku väe kahanemist, tagavad nad liiatigi, et inimjumala jõu hääbumise tagajärjel ei taba allakäik ja häving kogu maailma. Ainult inimjumala tapmine ja tema täies öitseeas hinge edasiandmine jõulisele järeltulijale võimaldab seega saavutada kõik eesmärgid ning vältida kõiki võimalikke ohte.

Loomulikult oli ka lihtinimesel mõneti põhjust eelistada vägivaldset surma pikaldasele kustumisele vanaduse ja haiguste läbi. Nii näiteks usuvad Mangaia¹ saare elanikud, et "loomulikku surma surnute hinged on äärmiselt nõrgad ning jõuetud, just nagu olid nende kehad surmahetkel; lahingus hukkunute hinged on aga tugevad ning jõulised, sest haigus ei ole nende keha laastanud". Barongod usuvad, et hauataguses ilmas omandavad nende surnud esivanemate vaimud täpselt sama kuju ja rõivastuse, mis neil oli

¹Vulkaanilise tekkega saar Uus-Meremaale kuuluvate Cooki saarte seas Vaikse ookeani lõunaosas. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

surmahetkel: vaimud on noored või vanad vastavalt sellele, kas nende kehad olid surses noored või vanad, imikute vaimud roomavad aga ringi neljakäpuli. Lengva-indiaanlased Gran Chacos usuvad, et kadunukeste hinged on nii kujult kui omadustelt täpselt samasugused nagu keha, millest nad surmahetkel lahkusid: nõnda on pikk mees ka teises ilmas pikk, lühike jääb aga sealgi lühike-seks ning vigane vigaseks; lapse kehatu hing jääb aga lapseks ega kasva kunagi suureks. Seepärast põletavad nad ära mõrtsu-ka keha ning puistavad tuha tuulde, lootes sel teel takistada teda teises ilmas uuesti inimkuju võtmast. Ka naga hõimud Manipuris on veendunud, et surnu vaim on välimuselt täpselt samasugu-ne, nagu oli lahkunu keha surmahetkel, ning kannab kõiki tema arme, tätoveeringuid, vigastusi ja muud. Bagandad arvavad, et sandid jäävad santideks ka pärast surma; selle häbi vältimiseks on nad valmis pigem surema kõigi oma ihuliikmete omanikuna kui laskma oma elu päästmiseks mõnd jäset amputeerida. Seega on inimesed mõnikord valmis surema või laskma end tappa enne vanaduse saabumist, et olla tulevases elus sama nooruslik ning jõuline nagu surmahetkel, mitte aga vanadusest ja haigustest väeti ning kurnatud. Nii näiteks pole Fidži saartel “enesetapp sugugi haruldane, kusjuures nad usuvad, et jäävad igavesti just niisugu-seks, nagu on surses. See usk on võimsaks ajendiks vanaduse või vigastuste eest vabasurma põgenemisele.” Või nagu üks teine fidžilaste uurija pikemalt teatab: “Üks saarlaste kõige kummalise-maid tavasid, nimelt vanade meeste komme ennast vabatahtlikult tappa, on seotud siinse ebausuga tulevase elu asjus. Nad nimelt usuvad, et inimesed pärivad oma igaviku õndsuse just selliste kehaliste ja vaimsete võimete peremehena, mis neil olid olemas surmahetkel — lühidalt, et hinge elu algab täpselt sealt, kus lõ-peb kehaline eksistents. Selliste kujutluste juures on loomulik, et nad soovivad suure muutuse läbi teha enne, kui vanadus on nende vaimseid ja kehalisi võimeid sedavõrd kärpinud, et nad ei suuda enam millestki rõõmu tunda. Üldnimetatud motiivile tu-leb lisada veel sõdalasrahva seas füüsilisele nõrkusele osutatav põlgus ning ülekohus ja solvangud, mis saavad osaks neile, kes ei suuda enam ise enda eest seista. Seepärast kui keegi tunneb

vanaduse lähenedes oma jõudu raugevat ning mõistab, et ei suuda varsti enam oma kohustusi täita ega ka tulevase elu rõõmudest osa saada, kutsub ta oma sugulased kokku ja ütleb neile, et ta on nüüd viletsaks ning kasutuks muutunud, et ta näeb, kuidas sugulased peavad tema pärast häbi tundma, ja on seepärast otsustanud, et on kätte jõudnud aeg ta maha matta." Niisiis tulid sugulased määratud päeval kokku ning matsid ta elusalt. Vaté saarel Uus-Hebriididel maeti vanurid elavalt nende enda nõudel. Kui mõnda vana pealikut elavalt ei maetud, siis oli see suureks häbiks kogu tema perele. Veel on teada, et kamantid, üks juudi hõim Abessiinias, "ei lase kellelgi surra loomulikku surma, vaid kui mõni sugulane on suremas, kutsuvad nad kohale külapreestri ja lasevad surijal kõri läbi lõigata, uskudes, et kui see peaks tegemata jääma, siis ei pääse kadunukese hing õndsate riiki." Vanakreeka filosoof Herakleitos uskus, et lahingus langenute hinged on puhtamad kui haigusse surnute omad.

Pilcomayo jõe ääres Lõuna-Ameerikas elab tširiguaano hõim, mille liikmetel oli kombeks, et surija lähim sugulane pidi kirvehoobiga murdma hinge vaakuva omakse selgroo, sest loomulikku surma peeti suurimaks õnnetuseks, mis ühele inimesele võib osaks saada. Kui aga mõni Paraguai pajaagua või Kagu-Brasiilia gajaana elust tüdinema kippus, siis korraldati suur pidu ja üldise lõbutsemise ning tantsimise käigus määrati asjaomane isik vaiguga kokku ning kleebiti üle kirevate linnusulgedega. Juba varakult oli tema jaoks maasse kaevatud hiiglasuur savianum, kuhu ta siis ehituna paigutati; seejärel kaeti anuma suu raske põletatud savist kaanega ning kaeti mullaga ja nii "läks ta vastu oma hukule rõõmsamalt ja lustlikumalt, kui omal ajal pulmaööl voodisse". Kirde-Aasia korjakkide ebausk nõudis vanasti, et oma viimse tunnikese lähenemist tundes pidi inimene enda ise tapma või paluma mõnel sõbral talle ots peale teha, sest nii võis ta pääseda Kurja käest ja anda oma hinge Hea Jumala kätte. Üsna sarnased on ka samas piirkonnas elavate tšuktside kombes: kui mees tunneb oma jõudu raugevat ja elutüdimust ligi hiilivat, siis palub ta oma poega või mõnda lähedast sugulast, et see talle otsa peale teeks, andes üksiti teada, millist surma ta eelistaks. Määratud päeval tulevad siis

tema sõbrad ja naabrid kokku ning nende juuresolekul torgatakse või kägistatakse ta surnuks või tehakse talle ots peale mõnel muul tema poolt kirjeldatud viisil. Verejanulisim Brahmaputra oru metsikutest kolbaküttidest on angami hõim. Neil on kombeks, et kui mõni sõdalane sureb loomulikku surma, siis haarab tema lähim meessoost sugulane oda ning vigastab sellega surnukeha peast, et kadunuke teises ilmas austusega vastu võetaks kui lahingus hukunu. Paganlikud normannid uskusid, et Odin võtab Valhallasse ainult võitluses langenud sõjamehi; neil näib oluvat kombeks surijaid odaga haavata, et tagada neile pääs õnnelikumasse ilma. Siin võib olla tegemist leebema vormiga vanemast tavast, mille kohaselt haiged tuli lihtsalt tappa. Prokopioselt teame, et germaani hõimu herulite seas tapeti haiged ja vanurid nende endi nõudmisel ning põletati pärast suurel tuleriidal. Veneetidel jälle oli kombeks tappa oma eakad vanemad ja muud sugulased; seejärel keetsid nad kadunukeste kehad ja sõid need ära. Vanurid aga lausa eelistasid sellist surma vanadusnõtruse ja hädisuse all kannatamisele.

2.

Praegu huvitab meid aga kõige enam jumalinimese — jumalustatud kuninga või preestri — surm. Kambodža müstilistel Tule ja Vee Kuningatel ei lubata surra loomulikku surma. Kui mõni selline kuningas tõsiselt haigestub ning hõimuvanemate arvates paranemislootust pole, torgatakse ta surnuks. Nagu eespool nägime, uskusid bakongod, et kui nende kuningas Tšitomee peaks surema loomulikku surma, siis hukkuks kogu maailm ning häviks silmapilkselt maa, mis ammutab oma elujõu ainuüksi kuninga väest ning voorustest. Kui siis kuningas juhtus haigestuma ja võis eeldada, et see haigus lõpeb surmaga, läks tema järglaseks määratud mees kuninga majja, köis või kaigas kaasas, ning kägistas või peksis kuninga surnuks. Seda kommet kirjeldab pikemalt üks vana itaalia rännumees:

“Ent vaadelgem nüüd nende nõidade surma, kes tihtilugu surevad vägivalda läbi ja seda enamasti vabatahtlikult. Räägin praegu ainult selle seltskonna peamehest, kes on eeskujuks kõigile oma

järgijatele. Teda kutsutakse Ganga Tšitomeeks ja peetakse maa-jumalaks. Talle ohverdatakse uudsevilja kõigist saakidest ja peetakse seda tema pärisosaks, sest et maa vilju arvatakse kasvavat tema väe mõjul ja mitte looduslikult, Suurima Jumala tahtel. Seda väge väidab ta suutvat omatahti edasi anda teistele inimestele. Ta usub, et tema ihu ei tohi surra loomulikku surma, ja sellepärast, kui ta kas haiguse või vanaduse pärast või sellepärast, et demonid on ta eksiteele viinud, arvab oma tunnikese ligi olevat, siis kutsub ta mõne oma õpilase, kellele ta oma väe tahab pärandada, et see tema järglaseks saaks. Sellel õpilasel laseb ta endale silmuse kaela panna ja käsib, et see tema ära kägistaks või talle suure kaikaga pähe lööks ja ta ära tapaks. Õpilane kuuletub ja saadab ta märtrina Kuradi juurde, kus ta koos Luciferiga kannatab leekides põrgupiinu igavesti. Seda tragöödiat etendatakse maha suurele publikule, et järglane kõigile teada oleks; nad usuvad, et muidu jääks maa viljatuks ja maailm saaks otsa. Oh seda paganate tohutut narrust ja masendavat pimedust; nende vaimu valgustamiseks läheks tarvis Kristuse enda kätt, millega ta avas pimedaks sündinu lihalikud silmad! Mulle on teada, et minu ajal heideti üks niisugune nõid merre ja teine jõkke; üks ema hukati koos pojaga ja veel paljud võeti kinni ning saadeti pagendusse.”

Etioopias kummardati Meroe² kuningaid kui jumalusi, ent preestrid võisid oma äranägemist mööda saata kuninga juurde käskjala teatega, et ta peab surema; et käsk oleks veenvam, väideti see pärinevat jumalate oraaklilt. Sellele käsule allusid kõik kuningad kuni Ergameneseni, kes oli Egiptuse vaarao Ptolemaios II kaasaegne. Ergamenes oli saanud kreekaliku hariduse ja vabamenud kodumaistest ebauskudest, mistõttu ta sõandas preestrite käsule vastu hakata, tungis oma sõduritega Kuldsesse Templisse ning korraldas preestrite seas veresauna.

Tundub, et seda laadi tavasid on selles piirkonnas järgitud veel meie kaasajalgi. Nii näiteks räägitakse, et Sinise Niluse

²Vanaaja linn Nuubias (tänapäeva Sudaanis, Merowe ja Atbara vahel); rajatud u VIII sajandil eKr. VI sajandi lõpust alates (teistel andmetel IV sajandist) Meroe riigi pealinn; IV sajandil pKr langes Aksumi võimu alla.

orus Abessiiniast lääne pool asuvas Fazoqli piirkonnas oli veel XIX sajandi keskpaigas kombeks kuningas, keda tema rahvas enam ei armasta, lihtsalt üles puua. Kuninga sugulased ja ministrid kogunesid tema ümber ja teatasid, et kuna ta ei meeldi enam oma riigi meestele, naistele, eeslitele, härgadele ega sulgloomadele, siis oleks tal nüüd aeg ära surra. Ükskord polevat kuningas tahtnud seda vihjet kuulda võtta, ent tema naine ja ema veensid teda tungivalt, et ärgu tehku endale tavast üle astudes häbi, ja ta alistus saatusele, lastes enda hea kombe kohaselt oksa tõmmata. Osa Fazoqli hõimudest pidas kuninga kohuseks iga päev teatava puu all õigust mõista. Kui ta haiguse tõttu või mõnel muul põhjusel kolm päeva järjest seda teha ei suutnud, siis poodi ta sama puu otsa silmusega, mille sisse oli kinnitatud kaks habemenuga, nii et kui silmus kuninga keharaskuse mõjul kokku jooksis, lõikasid noad tal kõri läbi. Fazolglous peeti igal aastal pidustusi, mis olemuselt sarnanesid saturnaalidega ja millele eelnes formaalne kohtumõistmine kuninga üle otse tema majaukse ees. Kohtunikeks olid maa tähtsamad mehed. Kohtumõistmise ajal istus kaebealune oma kuninglikul järil relvastatud meestest ümbritsetuna, kes olid valmis surmaotsust otsekohe täide viima. Veidi eemal olid posti külge seotud koer ja šaakal. Arutati läbi kuninga tegevus kogu ametiaasta jooksul, kuulati ära kaebused ja kui otsus sai ebasoodne, siis kuningas hukati ning valiti tema perekonnaliikmete seast talle järeltulija. Kui aga monarh armu leidis, avaldati talle kohe uuesti usaldust ja austust ning tema asemel tapeti kas koer või šaakal. See komme kehtis kuni 1837. või 1838. aastani, mil ülalkirjeldatud viisil mõisteti süüdi ning hukati kuningas Yassin. Surma ähvardusel pidi uueks kuningaks hakkama tema vennapoeg Assusa. Hiljem usutavasti peeti koera surma üldjuhul piisavaks aseaineks kuninga surmale. Vähemalt võib seda oletada ühe hilisema kirjelduse põhjal Fazoqli tavadest:

“Ühe teise tava tähendus on neil üsna segane. Igal aastal teataval kindlal ajal peavad nad omamoodi karnevali, kus igatüks võib teha seda, mis talle parasjagu meeldib. Siis kannavad neli ministrit kuninga kandetoolil majast välja lagedale platsile; kandetooli jala külge seotakse pika nõõri otsas koer. Rahvas tungib igast küljest

tropi ümber platsi. Siis loobivad nad koera odade ja kividega, kuni loom sureb, mispeale kuningas majja tagasi kantakse.”

Valge Niiluse ääres elav šilluki hõim pidas veel hiljuti kinni vanast kombest, mille kohaselt jumalkuningas tapeti haiguse või vanaduse esimeste tundemärkide ilmumisel; võimalik, et seda tava pole praegugi päriselt unustatud, vaid see on pelgalt varjusurma vajunud. Hiljaaegu uuris seda põhjalikult dr. C. G. Seligmann, kelle käsitlusele ma võlgnen tänu alljärgneva üksikasjaliku kirjelduse eest. Šilluki hõim või rahvas asustab pikka kitsast maariba Valge Niiluse läänekaldal No järvest lõunas kuni Kakani põhjas; samuti Taufikiast Fašodani³ sirutuvat osa jõe idakaldast ning Sobati jõe kaldaid umbes kolmekümne viie miili ulatuses. Šillukite territoorium koosneb peaaegu eranditult rohumaadest, mistõttu rahva peamiseks varaks on kariloomad; lisaks kasvatatakse üsna ulatuslikult durra-nimelist hirsisorti. Kuigi suurem osa šillukeid on karjused, ei ole nad nomaadid, vaid elavad paikselt arvukates külates. Praegu on hõimus umbes nelikümmend tuhat hinge, kelle üle valitseb ainuke kuningas (*ret*) residentsiga Fašodas. Alamad kannavad oma kuninga eest püüdlikult hoolt ning austavad teda sügavalt. Vanadel aegadel oli kuninga sõna seaduseks ning tal ei lubatud minna lahingusse. Ka tänapäeval esineb ta suure toreduse ning võimutäiusega: tema otsuseid kõikvõimalikes tema ette toodud küsimustes järgitakse kõhklematult ja ta ei liigu kunagi ringi ilma kaheteistkümnest kuni kahekümnest mehest koosneva ihukaitseta. Austus, mida šillukid oma kuningale osutavad, näib johtuvat peamiselt veendumusest, nagu oleks temas taaskehastunud pooljumalast kangelase Nyakangi vaim, kes oli dünastia rajajaks ning tõi hõimu nende praegusele kodumaale eri versioonide kohaselt kas lõuna- või läänepoolsetelt aladelt.

Šilluki usutunnistuse üks olulisemaid artikleid kinnitab, et jumal või pooljumal Nyakangi vaim on kehastunud valitsevas kuningas, kes järelikult ka ise peab evima mõningaid jumalikke jooni. Ent kuigi šillukid oma kuningaid hardalt ja võiks öelda, isegi religioosselt austavad ning rakendavad kõikvõimalikke abinõusid vältimaks nende surma õnnetusjuhtumi läbi, on nad ometi

³Tänapäeva Kodok.

siiralt “veendumusel, et kuningal ei tohi lasta haigeks või vanadusest nõdraks jääda, sest tema jõu kahanedes jääks kari haigeks ning ahtraks, läheks mädanema vili põldudel ning saaks tõbede läbi otsa hulgaliselt inimesi”. Vältimaks kõiki neid katastroofe, tegid šillukid oma tavade kohaselt kuningale otsa peale kohe, kui ta hakkas ilmutama haiguse või nõrkuse tundemärke. Üheks saatusliku allakäigu tundemärgiks loeti võimetust rahuldada oma üliarvukate naiste seksuaalseid vajadusi, kes elasid Fašodas paljudes eraldi majades. Niipea kui naised täheldasid selle kurjakuulutava nõrkuse tundemärke, kandsid nad sellest ette pealikutele; ja mõnel lämbel pärastlõunal, kui kuningas parajasti lõunauinakut tegi, laotasid nood üle ta näo ning põlvede valge riide, andes talle sel viisil märku teda ootavast hukatusest. Surmaotsusele järgnes peatselt hukkamine. Seks puhuks ehitati eraldi hütt, kuhu kuningas juhatati; seal heitis ta pikali ning asetaski pea meheleminekueas neitsi sülle, hütiuks müüriti kinni ja paarike jäeti ilma toidu, vee ning tuletä surema nälja- ja lämbumissurma. Selline oli vana tava, mis aga kaotati umbes viis inimpõlve tagasi ühe sel viisil otsa saanud kuninga kohutavate kannatuste tõttu. Ta nimelt elas mõned päevad oma kaaslasest kauem ja neitsi laguneva keha lõhn põhjustas talle niisuguseid piinu, et kuuldes oma rahvast väljas liikumas hüüdis ning vannutas ta neid, et nad enam iial ei laseks ühelgi kuningal surra selliste pikaldaste ja hirmsate piinade kätte. Mõne aja pärast karjed vaibusid ning mattusid vaikusse — surm oli tema kannatustele lõpu teinud.

Dr. Seligmanni uurimustest näib, et väljavaade saada läheneva vanaduse esimeste ilmingute puhul asjakohase pidulikkusega tapetud polnud sugugi ainus oht, mis šillukite kuningat ähvardas. Ka oma tervise ja jõu õitsengul võis ta iga hetk langeda mõne rivaali rünnaku ohvriks ning olla sunnitud kaitsma oma krooni võitluses elu ja surma peale. Šillukite laialtlevinud kombe kohaselt oli kuninga igal pojal õigus valitsevat kuningat niimoodi kahevõitlusele kutsuda ja kuninga langemise korral ise troonile asuda. Et igal kuningal oli suur haarem ja palju poegi, siis võis võimalike troonipretendentide arv mis tahes ajahetkel olla üsna arvestatav, ja valitseva monarhi elu pidi küll rippuma juuksekarva

otsas. Väljavaateid edu saavutamiseks võis aga anda ainult öine rünnak, sest päeval ümbritses kuningas end oma sõprade ning ihukaitsjatega ja vaevalt olnuks trooninõudlejal lootust nendest läbi murda ning anda saatuslik hoop. Öösel oli kõik teisiti. Siis saadeti ihukaitsjad minema ja kuningas viibis oma ruumides üksi koos lemmiknaistega; peale üksikute karjuste, kes elasid palee naabruses asuvates hüttides, ei viibinud tema läheduses ühtki meest, kes võinuks tõtata teda kaitsma. Pimedusetunnid olid kuningale hukatuslik aeg. Räägitakse, et ta veetis need pidevas valvelolekus, hulkudes ja kahtlustavalt sügavaid varje piieldes täies relvis piki oma onne või seistes tardunult mõnes pimedas nurgas, vaikne ja valvas nagu tunnimees postil. Kui rivaal siis lõpuks ilmus, läks kibe võitlus lahti sünges vaikuses, mida rebestas ainult odade ja kilpide tärin, sest kuninga au ei lubanud tal karjuseid appi hõigata.

Suur osa šillukite kuninga kroonimisega kaasnevatest pühalistest kombetalitustest olid ilmselt suunatud uue monarhi täitmisele Nyakangi jumaliku vaimuga, mida dünastia rajajast alates on edasi antud kõigile tema trooni pärijatele. Sel eesmärgil tuuakse Kwomi külla Fašoda lähedal, kus ootavad valitud kuningas ja tema pealikud, Nyakangi templist Akurwast väga pidulikult püha nelja jalaga järi ning mõistatuslik ese, mis kannab Nyakangi enda nime. Nyakangi kujutis asetatakse järile, kusjuures valitud kuningas hoiab kinni järi ühest, mõni tähtis pealik aga teisest jalast. Tiheidalt kuninga ümber seisavad tema printsid ja kõrged aukandjad, tema lähedal on koht ka kahele tema isapoolsele tädile ja kahele õele. Seejärel tapetakse üks härjavärs, kelle lihast võivad süüa ainult niinimetatud *ororo* perekondade meessoost liikmed, keda arvatakse pärinevat šillukite kolmandast kuningast. Siis kannavad Akurwa mehed Nyakangi kujutise pühakotta tagasi, *ororo* mehed panevad aga kuninga istuma pühale järile, kuhu ta jääb üsna pikaks ajaks, arvatavasti päikeseloojanguni. Kui ta lõpuks püsti tõuseb, kannavad Akurwa mehed järi jälle pühakotta, kuningas aga juhatatakse kolme vastvalminud hüti juurde, kus ta peab kolm päeva elama erakuna. Neljandal ööl viiakse ta vaikselt ja peaaegu vargsi Fašodasse tema kuninglikku residentsi ning järgmisel päeval näitab ta ennast avalikult oma alamatele.

Üldiselt sobivad šillukite jumalkuningaid käsitlevad andmed niihästi teooria kui ka praktika osas väga hästi kokku andmetega Nemi preestrite — Metsakuningate kohta, kui minu oletused viimati mainitutest peaksid paika pidama. Mõlemal juhul näeme tervet jumalustatud kuningate rodu, kelle elust usutakse sõltuvat inimeste, karielajate ja taimede viljakus ning kes tapetakse, olgu siis kahevõitluses või muul viisil, et nende jumalik hing läheks järglastele edasi täies jõus ja kahjustamatuna haiguste või vanadusega kaasnevast nõrkusest ning põdurusest, sest kuninga mandumine tooks tema kummardajate arvates paratamatult kaasa kogu inimkonna, loomade ja taimede mandumise.

(Järgneb)

JUMALKUNINGAS JA VÄLISSFÄÄR

Vana Riigi aegsete vaaraode universalistlikud väljendid ja pöördumised püramiiditekstides

Sergei Stadnikov

5.–6. dünastia (alates Unasest ca 2355–2155 eKr) kuningate hauakambritesse sisseraiutud nn püramiiditekstidel oli mitu eesmärki:

1) need vahendasid surnud kuningale vajalikke teadmisi teispoolsusest (eelkõige taevast ja allilmast) ning salajastest asjadest;

2) rohkearvulisi loitse võib vaadelda omapärase kaitsemaagiana surnut ähvardavate ohtude eest;¹

3) hieroglüüfides olev sõnum tagas surnule maagilise väe kaudu siinpoolsuses saavutatud positsiooni.

Nagu paljud muinasrahvad, kandsid ka egiptlased siinpoolse maailmapildi teispoolsusesse üle. Piirituis ürgvetes saarena ujuva maa kohal hõljub taeva laotus, mis toetub neljale sambale. Alt üles vaadatuna järgnevad vastastaevale ürgveed (*nwn*), maa, taevas.² Nagu siinpoolses sfääris, võitleb valitseja ka teispoolsuses edukalt rohkearvuliste vaenlastega. Samuti valitseb vaarao inimesi (s.o egiptlasi = *rmṯw*), piirkondi (*spḥwt*), linnu (*njwṯ*), külasid (*grgwṯ*), “Mõlemat Maad” (*t.wj*) ja “Üheksat vibu” (*pdwt*).³

Võrreldes Siinai raidkirjade ja Sahure surnutempli tekstidega on püramiiditekstide universalistlikud epiteedid ja väljendid mitmekesisemad ning mitmetähenduslikumad. Vaenlasi hävitavate ütluste arv on suhteliselt tagasihoidlik. Tõenäoliselt sõltub see tekstide erinevatest eesmärkidest. Näiteks Siinai tekstid on sisse

raitud Egiptuse kirdepiiril olevatele kaljudele, märkides arvata-
vasti piirirada ning maagiliselt hirmutades vaenlasi.

Järgnevalt tulevad märksõnade kaupa vaatluse alla võõrastele
maadele osutavad tekstilõigud.

1. ILMAKAARED

Juba esiajaloolised matused viitavad ilmakaartele: surnud on ta-
valiselt maetud peaga lõuna ja näoga lääne suunas. Seega orien-
teerusid egiptlased lõuna järgi. Harilikult järjestati ilmakaared
lõuna—põhi—lääs—ida. See printsip kehtis eelkõige jumalate
nimetamisel ja rituaalide läbiviimisel. Neli ilmakaart tähenda-
sid egiptlastele totaalsust, maailmavalitsemist ning Universumi
piire. Universalistlikes riitustes teostati kultusrituaali alati ilma-
kaarte järgi. Sageli lisati neile rasside, rahvaste ja võõraste maade
sümbolid: nuubialased lõunas, asiaadid põhjas, liibüalased läänes
ning “beduiinid” idas.⁴ Teadaolevalt esimene võõraste rahvas-
te rühmitamine ilmakaarte järgi leidub Sahure (2458–2446 eKr)
surnutemplis.⁵ Puht sümbolite tasandil ilmuvad kõigi Egiptuse
naaberhõimude esindajad kuningate mälestusmärkidele juba vara-
dünastilisel ajastul (ca 3000–2640 eKr).

Ütlus 217 (Unas)

§ 154 a

“Ra-Atum, Unas tuleb sinu juurde, (see) hävimatu \mathfrak{h}^6 , nelja pa-
püürussamba asukoha isand.”⁷

§ 157 a-b

“Thot, kiirusta, ilmuta⁸ (end) läänepoolsetele jumalatele ja nende
 $\mathfrak{h}w$ 'dele!”⁹

§ 159 a-b

“Horos, ilmuta (end) idapoolsetele $b\mathfrak{w}$ 'dele¹⁰ ja nende $\mathfrak{h}w$ 'dele!”

Ütlus 218 (Unas)

§ 164 d–166 a

“Läänepoolsed, kes on maa peal, kuuluvad sellele Unasele!”

“Idapoolsed, kes on maa peal, kuuluvad sellele Unasele!”

“Lõunapoolsed, kes on maa peal, kuuluvad sellele Unasele!”

“Põhjapoolsed, kes on maa peal, kuuluvad sellele Unasele!”¹¹

Ütlus 303 (Unas; Pepi II)

§ 464 a

“Oo teie, Lääne jumalad, teie, Ida jumalad, teie, Lõuna jumalad, teie, Põhja jumalad!”

Ütlus 304 (Unas; Pepi II)

§ 470 a-b

“Ole tervitatud, sa Ra neljasarviline sõnn!”

“Su sarv (on) läänes, su sarv (on) idas, su sarv (on) lõunas, su sarv (on) põhjas!”

Ütlus 482 (Merira; Pepi II)

§ 1010 c

“Sulle on antud taevas, sulle on antud maa, sulle on antud pillirooväljad!”¹²

Ütlus 587 (Pepi II)

§ 1603 a-d

“Värvavad sinu kohal kaitsevad sind.”

“Nad ei avane Lääne elanikele!”

“Nad ei avane Ida elanikele!”

“Nad ei avane Lõuna elanikele!”

“Nad ei avane Põhja elanikele!”

“Nad avanevad (ainult) Horosele! Ta on see, kes on nad loonud, ta on see, kes on neid tõstnud, ta on see, kes on neid päästnud kõigist rünnakuist, mida Seth nende vastu tegi.”¹³

Ütlus 588 (Merira)

§ 1608 a-b

“Sa ei kuulu neile, kes on Läänes, Idas, Põhjas, Lõunas või maa keskel!”¹⁴

2. “MERI” (“SUUR ROHELINE” = *w3d-wr*)

Mõiste tähendas mõnikord “ookeani”.¹⁵

Ütlus 484 (Pepi I)

§ 1022 a

“See Pepi on mere keskel olev esiküngas, kelle kätt maa elanikud ei saa haarata.”¹⁶

3. “ÜHEKSA VIBU”;

“VIBUDE ÜHEKSAAINSUS” (*pdwt*)

“Üheksa vibu” märkisid sageli pildis ja sõnas egiptuse kuninga alamaid kõige üldisemas, abstraktses mõttes. Kuni Uue Riigini (ca 1650–1070 eKr) tähistasid nad nii sise- kui ka välispoliitilisi vaenlasi. Mõistet ei kantud üle jumalate vaenlastele, see jäi poliitilise sümboolika pärisosaks.¹⁷ Mõnikord võitleb vaarao “Üheksa vibu” vastu.¹⁸ Üks vanimatest “Üheksa vibu” kujutistest pärineb 3. dünastia ajast¹⁹ (ca 2600 eKr).

Ütlus 218 (Unas)

§ 161 a

“Osiris, siin tuleb “Üheksaainsuse” Unas, see hävimatu \mathfrak{h} ”²⁰

§ 166 d

“Tuleb see “Üheksaainsuse” Unas, see hävimatu \mathfrak{h} ”

Jumalkuningas ja välissfäär

Ütlus 222 (Unas)

§ 202 b

“Ma valitsen “Üheksa vibu” ja “Üheksaainsuse” üle.”²¹

Ütlus 385 (Teti)

§ 673 b

“Horos pingutab oma üheksa vibu selle *ꜥh* vastu, kes on maa seest tulnud.”²²

Ütlus 437 (Pepi I; Merira; Pepi II)

§ 794 a

“Sinu ees väriseb “Üheksaainsus”.”²³

§ 797 a

“[---] sa suunad jumalaid ja piiritled vibusid mõlema valitsemisvõime vahel, selles sinu *ꜥh*'i säras, mis on Anubist käsutanud.”²⁴

§ 804 d

“(Sa oled) jumal-šaakal, “Vibude” valitseja,”²⁵

“(sa oled) Anubis, kes valitseb puhta maa üle.”

§ 805 c

“Sinu tükeldatud liikmed on kokku pandud “mõlema võimsa” kaudu, “mõlema Ülem- ja Alam-Egiptuse” kuningakrooni ühendamine, kui “Vibude isand”.”²⁶

Ütlus 483 (Pepi I; Merira; Pepi II)

§ 1018 c

“Sinu tükeldatud liikmed on üles korjatud, sinu võim on “Vibude” üle.”²⁷

Ütlus 716 (Pepi II)

§ 2223 c

“[---] sa valitsed “Üheksa vibu” üle.”

4. AASIA (*š.t.t*)

Š.t.t ei tähistanud ainult vahetult teispool Egiptuse kirdepiiri asuvaid piirkondi, vaid ka suuremat osa Palestiinast ja Süüriast.²⁸

Ütlus 650 (Pepi II)

§ 1837 a-b

“Tema (jumal) hakib talle Ülem-Egiptust, [---] Alam-Egiptust, [---] (ja) Aasia kindlusi, ta allutab talle vaenulikke rahvaid oma näppude all.”²⁹

5. “OOKEAN” (*šn-wr*) ja *h3w^c-nbw*

“Suur Ring” esineb esimest korda püramiidetekstides. Mõiste tähistab mõnikord Vahemere idaosa.

Ütlus 366 (Teti; Pepi I; Merira; Pepi II)

§ 628 b

“Sa oled suur ja noor oma nimes “Suur Must”.”³⁰

§ 628 c

“Sa oled suur ja värske oma nimes “Suur Roheline”.”³¹

§ 629 a

“Vaata, sa oled suur ja ümmargune kui “Suur Ring”.”³²

§ 629 b

“Vaata, sa oled ringikujuline ja ümmargune kui kaar, mis on ümber *h3w^c-nbw*.”³³

§ 629 c

“Vaata, sa oled ümmargune ja suur kui “Suur Ring”, kes loojub.”³⁴

Jumalkuningas ja välissfäär

Ütlus 454 (Pepi I)

§ 847 c

“Osiris, sa oled suur ja ümmargune kui ring, kes on ümber h_3w^c -
 nbw .”³⁵

Ütlus 593 (Merira; Pepi II)

§ 1631 a

“Sa hõlmad kõike oma kätes, oma nimes kui hing, kes on ümber
 h_3w^c - nbw .”

6. KUNINGA SEOS VÕÕRASTE MAADE
JUMALATEGA

a) Dedwn

Ütlus 480 (Teti; Pepi I; Pepi II)

§ 994 d

“(Sa oled) nagu Dedwn,³⁶ kes valitseb Nuubia üle.”³⁷

Ütlus 483 (Pepi I; Merira; Pepi II)

§ 1017

“Sinu juures on Alam-Egiptusest ning Nuubiast tulnud noorus,
Dedwni lõhn.”

b) Hatia (Chaitau)

Ütlus 322 (Teti; Pepi I)

§ 518 d

“Ma olen Hy - t_3w , kes on Ng^c -mägismaal.”³⁸

c) Sopdu

Ütlus 572 (Pepi I; Merira)

§ 1476 c

“Sa oled Sopdu³⁹, kes elab *kšb.t*-puude all.”

d) Kuninga seos kõigi jumalatega

Ütlus 454 (Pepi I)

§ 847 a-b

“Osiris NN, sa oled sulgenud iga jumala oma kätte koos kõigi nende maadega, koos kõigi nende asjadega.”⁴⁰

Ütlus 577 (Pepi I)

§ 1521 a

“Atum on rahuldatud, (see) jumalate isa; rahul on (ka) Šu ja Tefnut, rahuldatud on Geb ja Nut.”

§ 1521 b

“Rahuldatud on Osiris ja Isis; rahul on Seth ning Neftid.”⁴¹

§ 1522 a

“Rahuldatud on kõik taevajumalad, rahuldatud on kõik maa jumalad, (rahuldatud on kõik) maade jumalad.”

§ 1522 b

“Rahuldatud on kõik lõunapoolsed ja põhjapoolsed jumalad, rahuldatud on kõik läänepoolsed ja idapoolsed jumalad.”

§ 1522 c

“Rahuldatud on kõigi noomide jumalad, rahuldatud on kõik linna-jumalad.”⁴²

7. "VÕÖRAD MAAD" (*t.w; h3šwt*)

Ütlus 454 (*Pepi I*)

§ 847 a-b

"Osiris NN, sa oled iga jumala sulgenud oma kättesse koos kõigi nende maadega, kõigi nende asjadega."

Wbz., 344 (Pepi I 699–700)

§ 1531 a

"Osiris Pepi, ära mine neisse idapoolsetesse maadesse, (vaid) mine nendesse läänepoolsetesse maadesse, mis asuvad Ra saatja teel."

Ütlus 319 (*Unas*)

§ 514 b

"Unas on ühendanud taevad, Unas valitseb lõuna- ja põhjapoolseid maid nende jumalana, kes olid enne."⁴³

Ütlus 485 (*Pepi I*)

§ 1033 a

"Osirise otsinguil loetleb ta võõraid maid."

8. FOINIIKIA (*fnhw*)

See kohanimi tähistas arvatavasti hilisema Foiniikia ala. Püramiidetekstid on vanimad allikad, kus *fnhw* kirjamärk esineb.

Pepi I valitsemine

P/V/E

"Avanevad sulle *fnhw* kaks uksetiiba, selleks et neid tagasi lüüa."⁴⁴

Ütlus 716 (Pepi II)

§ 2223 a-b

“Sinu valitsejasau on sinu käes, sa avad kaks uksetiiba, et *fnhw* tagasi lüüa.”⁴⁵

Püramiidtekstide analüüsimisel võtsin põhjalikumalt vaatluse alla vaaraode Unase, Teti, Pepi I ja Pepi II vastavad tekstilõigud. Hõlmatav aegruum oleks ca 2355–2160, 5.–6. dünastia, Vana Riik.

Võrreldes Siinai raidkirjade ja Sahura surnutempli ütlustega on püramiidtekstides mõne konkreetse võõra maa määramine raskem. Tõenäoliselt sõltub see kirjapandud sõnumite mõnevõrra erinevatest eesmärkidest. Esmajärjekorras pakkusid mulle huvi vaarao universaalsele, kõikehõlmavale ülemvõimule osutavad lõigud.

Sageduselt on ülekaalus ilmakaared, neile järgnevad “Üheksa vibu”, vaarao seos võõraste maade jumalatega, “Suur Ring”, “Võõrad maad”, “Meri”, “*h3w^c-nbw*”, “*fnhw*” ja “Aasia”. On huvitav märkida, et väljend “Võõrad maad” (*h3swt*) esineb püramiidtekstides, vastandina Siinai raidkirjadele, väga harva. Küll aga on mainitud terve rida võõramaiseid geograafilisi tähistusi ja kohanimesid: *fnh*; *ng3*; *h3w'-nbwt*; *km-wr*; *knstj*; *št.t* jne. Lõunapoolse, n-ö Nuubia suuna osakaal on tuntav.

Torkab silma Egiptuse piiride laiendamist väljendavate väljendite puudumine. Viimased on iseloomulikud Keskmisele Riigile ning eriti Uuele Riigile. Säärased kontseptuaalsed pöördumised ilmuvad arvukalt Keskmisest Riigist alates, muutudes Uue Riigi ajal mitmekesisemaks. Vana Riigi ajal egiptlaste maailmahoiak veel ei mõistnud ümbritsevat maailma Egiptuse lahutamatu osana. Vaaraode võimu käsitleti maagia vahendusel maailmalitsemisena, mis reaalsuses täiesti teadlikult piirnes Egiptuse ja Alam-Nuubiaga. Niisugune arusaam kajastub ka püramiidtekstides.

Märkused ja kommentaarid

- ¹ W. Barta, *Die Bedeutung der Pyramidentexte für verstorbenen König*. München, 1981, lk 72, 75; H. Altenmüller, *Pyramidentexte*. — (W. Helck, W. Westendorf). *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. 5. Wiesbaden, 1984, lk 19.

Püramiiditekstide erinevate tõlgendamisvõimaluste kohta vaata S. Schott, *Bemerkungen zum ägyptischen Pyramidenkult*. Kairo, 1950; J. Spiegel, *Das Auferstehungsritual der Unaspyramide*. — *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, t. 53, 1955, lk 339–439; K. Sethe, *Die Totenliteratur der alten Ägypter. Die Geschichte einer Sitte*. — *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. 18. Berlin, 1931, lk 520jj; W. Wolf, *Kulturgeschichte des alten Ägypten*. Stuttgart, 1962, lk 169–173; H. Bonnet, *Realllexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin—New York, 1971, lk 620–623; H. Altenmüller, *Zum Ritualstruktur der Pyramidentexte*. — *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. 18 (Orientalistentag), Supplement II, 1974, lk 8–32; H. Altenmüller, *Die Texte zum Begräbnisritual in den Pyramiden des Alten Reiches*. Wiesbaden, 1972; L. Speelers, *Traduction, index et vocabulaire des textes des pyramides égyptiennes*. Bruxelles, 1935–1936; S. Mercer, *The Pyramid Texts in Translation and Commentary*, Vol. 1–4, New York—London—Toronto, 1952; R. O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Oxford, 1969; K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten*, Bd. 1–4, Glückstadt—Hamburg, 1935–1939; Bd. 5–6, Glückstadt—Hamburg, 1962; K. Koch, *Geschichte der ägyptischen Religion. Von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis*. Stuttgart, 1993, lk 94–101, 159–160.

- ² W. Barta, *Die Bedeutung*... , lk 83. Põhjalikumalt vaarao teispoolese elu- ja tegevussfääride kohta vt J. Allen, *The Cosmology of the Pyramid Texts*. — *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*. New Haven, 1989, lk 1–27.

- ³ W. Barta, *Die Bedeutung*... , lk 118. Vrd: E. Endesfelder, *Die Realisierung des Herrschaftskonzepts in den Pyramidentexten*. — *Akten des 4. Internationalen Ägyptologen-Kongresses*, Bd. 4, 1991, lk 47–48. Lähemalt vt: H. Goedicke, *Zum Königskonzept der Thinitenzeit*. — *Studien zur altägyptischen Kultur*, Bd. 14. Hamburg, 1988, lk 125.

- ⁴ Täiendavalt teema kohta vt D. Kessler, Himmelsrichtungen. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. 2, Wiesbaden, 1977, lk 1213–1215; G. Posener, Sur l'orientation et l'ordre des points cardinaux chez les Égyptiens. — *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. Göttingen, 1965, lk 69–78; K. Sethe, *Die ägyptischen Ausdrücke für rechts und links und die Hieroglyphenzeichen für Westen und Osten*. Berlin, 1923; J. J. Clère, Fragments d'une Nouvelle Représentation Égyptienne du Monde. — *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*, Bd. 16, 1958, lk 34.

Absoluutset orienteerumist ilmakaarte järgi leiab lõpetatud vormis Vana Riigi aegsetes püramiidides. Selles suhtes on Cheopsi (Hufu) püramiidile iseloomulik lausa erakordne täpsus; viimase põhjust ei ole veel võimalik täpselt määratleda.

Teema kohta vt G. Vanlaethem, Orientierung. — *Lexikon der Ägyptologie* (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf), Bd. 4. Wiesbaden, 1982, lk 607; Z. Zaba, *L'orientation astronomique dans l'ancienne Égypte et précession de l'axe du monde*. Praha, 1953; J. Lauer, Observations sur les pyramides. — *Bibliothèque d'étude*, t. 30. Le Caire, 1960; J. J. Perepelkin, Drevnii Egipet. — *Istorija Drevnego Vostoka*. Moskva, 1988, lk 327; K. Sethe, *Von Zahlen und Zahlworten bei den alten Ägyptern*. Straßburg, 1916; R. O. Faulkner, *The Plural and Dual in Old Egyptian*. Brüssel, 1929.

- ⁵ L. Borchardt, *Das Grabdenkmal des Sahure*. Leipzig, 1913, lk 72–73; G. Posener, Sur l'orientation. . . , lk 76; H. Brugsch, *Die alt-ägyptische Völkertafel*. Leipzig, 1878, lk 29–45.
- ⁶ Täiendavalt mõiste kohta: S. G. Englund, *Akh — une notion religieuse dans l'Égypte pharaonique*. Uppsala, 1978, lk 23–61.

- ⁷ Märkigem, et see lause esineb ütluses 217 neljal korral.

Vrd: A. Piankoff: "Re-Atum, Unas comes to thee, an Imperishable Spirit, Lord of Dispensation in the site of the four papyrus columns" (A. Piankoff, *The Pyramid of Unas*. Princeton, 1968, lk 62, § 154). R. O. Faulkner: "O Re^c-Atum, this King comes to you, an imperishable spirit, lord of the affairs(?) of the place of the four pillars" (R. O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Oxford, 1969, lk 44, § 154). G. Englund: "O Rē-Atum, ce roi vient à toi, ʒh impérissable (*ihm-sk*), maître des affaires (*ʒrwt*) du lieu des quatre piliers" (G. Englund, *Akh — une notion. . .*, lk 29). Täiendavalt vt: K. Sethe, *Die altägyptischen Pyramidentexte*, Bd. 1.

Darmstadt, 1960, lk 87, § 154; lk 88, § 157); D. Kurth, *Den Himmel stützen*. Bruxelles, 1975, lk 71, 86, 90, 91.

Ülimalt õpetlik on H. Keesi analüüs: “Mõlemad Kaldad” on egiptlasele sama tähtsad nagu “Mõlemad Maad”, Ülem-Egiptus, Niiluse org ise, Niiluse delta. . . Vastupidise lisandina tekkis sellest ilma-kaarte “Neljaainsus”. Vastavalt neljale ilmakaarele toetub taevas neljale sambale” (H. Kees, *Der Götterglaube im alten Ägypten*. Berlin, 1977, lk 167–168).

Üldises mõttes tähendavad “neli papüürussammast” maailma lõppsfääri.

⁸ ʒšw.

⁹ Vt: A. Piankoff: “Thoth, hurry! Announce to the gods of the West and to their spirits” (A. Piankoff, *The Pyramid*. . . , lk 63, § 157). R. O. Faulkner: “O Thoth, go and proclaim to the western gods and their spirits” (R. O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. . . , lk 145, § 157). H. Kees: “Thot, eile doch zu den westlichen Göttern und ihren Verklärten” (H. Kees, *Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter*. Berlin, 1980, lk 59).

¹⁰ Lähemalt selle fenomeni kohta vt W. Barta, *Das Gespräch eines Mannes mit seinem Ba*. München, 1969; H. Goedicke, *The Report about the Dispute of a Man with His Ba. Papyrus Berlin 3024*. Baltimore—London, 1970; E. M. Wolf-Brinkmann, *Versuch einer Deutung des Begriffes “b3” anhand der Überlieferung der Frühzeit und des Alten Reiches*. Freiburg in Breisgau, 1968; L. V. Žabkar, *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts*. Chicago, 1968; A. O. Bol’šakov, O dialogizme “Spora tšeloveka i Ba”. — *Kulturnoje nasledije Vostoka*. Leningrad, 1985, lk 17–30.

¹¹ K. Sethe tõlgendab seda lõiku järgmiselt: “Ilmakaarte järjestus on ebaharilik, tavaliselt peaksid Lääs—Ida järgnema Lõuna—Põhja suunale. Vormel *imw t3* tähistab sõna “maal”, sealhulgas Egiptuses; vrd ütlus 55, kus Lääs ja Ida on esikohal (K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar*. . . , lk 72).

Samuti vrd selle tekstilõigu interpretatsiooni egiptuse keele arhiivmaterjalide põhjal (märksõna *ʒb.t*; Wbz):

“Die Östlichen gehören dem Wnis.

Die Südlichen gehören dem Wnis.

Die Westlichen gehören dem Wnis.

Die Nördlichen gehören dem Wnis.”

- ¹² H. Kees: "Just rooväljad tõusevad tihti esile seal, kus kuningale kui teispoolse valitsejale allutatakse kõik Universumi osad, eelkõige taeva ja maa lisandustena" (*Totenglauben...*, lk 73).
- ¹³ E. Bresciani märgib: "Siin on meil tegemist varajase, mütolooilise Horose riigi (Egiptuse) eristamise põhjendusega võõrastest maa-dest. Seal valitseb jumal Seth ja korrapäratus" (E. Bresciani, *Der Fremde*. — *Der Mensch des alten Ägypten* (Hrsg. S. Donadoni). Frankfurt/Main, 1992, lk 261). Täiendavalt vt E. Drioton, *Le nationalisme au temps des Pharaons*. — *Pages d'Égyptologie*. Paris, 1957, lk 375–386; H. te Velde, *Seth, God of Confusion. A Study of His Role in Egyptian Mythology and Religion*. Leiden, 1967, lk 109–120; H. Kees, *Totenglauben...*, lk 84–85; vrd: § 1593 a-d. H. Brunner, *Seth und Apophis-Gegengötter im ägyptischen Pantheon?* — *Saeculum*, Bd. 34, lk 226–234.
- ¹⁴ Ilmakaarte järjestus erineb tavalisest. Harilikult on säära-tes loeteludes esimesel kohal Lõuna. Samasugused ettekujutused olid ülekaalus ka Sumeris. Arvati, et maailm tõusis Lõunas asuvast ürgookeanist (A. Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*. Berlin—Leipzig, 1929, lk 147). Vrd: § 1598 a-d; § 1588 a-c.
- Paljudes kultuurides tähendas arv 4 totaalsust. Näiteks Akadi riigi (ca 2350–2150 eKr) valitsejate Sargoni ja Naramsini tähtsamate epiteetide hulgas oli ka tiitel "nelja ilmakaare kuningas" (*šar kibratim arbaim*); lähemalt vt: V. A. Jakobson, *Drevnjaja Mesopotamija (III–II tysjačletija do n.e.)*. — *Mežgosudarstvennye otnošenija i diplomatija na Drevnem Vostoke*. Moskva, 1987, lk 16; A. Jeremias, *Handbuch...*, lk 144; A. Haldar, *Mesopotamia: Myth and Reality*. — *The Myth of the State*. Stockholm, 1972, § 37.
- Poliitilis-religioosel tasandil väljendas tiitel pretensiooni maailma-valitsemisele, mis vastas iga "pantokraatori" valitsemisarhetüübile. Teema kohta vt: J. E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*. London, 1971, lk 269–270; D. J. Lauf, *Quaternio und Mandala: Mythische Identität und transzendente Schau*. — *Eranos-Jahrbuch*, Bd. 49, lk 259–293; H. P. L'Orange, *Expressions of Cosmic Kingship in the Ancient World*. — *La regalità sacra*. Roma, 1958, lk 482; M. Dietrich, *Begegnungen zwischen Gott und Mensch nach der Literatur Mesopotamiens*. — *Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte*, Bd. 10. Münster, 1995, lk 8; J. C. Cooper, *Lexikon alter Symbole*. Leipzig, 1986, lk 220–221; A. Jeremias, *Die orientalischen Wurzeln der Idee von Weltherrschaft und Gottkönigtum*. — *Orien. The Oriental Review*. Paris, 1926, lk 16; A. B. Zubov, O. J. Pavlova, *Religioznõje aspektõ političeskoj kul'turõ drevnego*

vostoka: Obraz tsarja. — *Religii Drevnego Vostoka*. Moskva, 1995, lk 56; M.-J. Seux, *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*. Paris, 1967, lk 5; W. W. Hallo, *Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis*. New Haven, 1957, lk 49–59; F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy: Origins and Background*, Vol. 1. Washington, 1966, lk 33; R. Labat, *La caractere religieux de la royauté assyro-babylonienne*. Paris, 1939, lk 6–10; W. Kirfel, Zahlen- und Farbensymbole. — *Saeculum*, Bd. 12, 1961, lk 242; J. Leclant, Espace et temps, ordre et chaos dans l'Égypte pharaonique. — *Revue de synthese*, t. XC, 1969, lk 221.

Mõnede teadlaste arvates eksisteeris ettekujutus “neljast ilmakaarest” või “neljast ilmasambast” juba paleoliitikumis. Kuni tänaseni on see aga ainult hüpotees, vastavad arheoloogilised leiud osutavad kindlalt vaid neoliitikumile. Tolleaegsele inimesele ei tähendanud ilmakaared lihtsalt orieneerumismõisteid, vaid need olid Kõiksuse lahutamatud osad. Hetid ja babüloomlased seostasid “nelja ilmakaare mõiste” “Universumi valdjaga” — päikesejumalaga. Seetõttu kujutati maailma sageli neljaosalisena (vt ka A. Golan, *Mifi simbol*. Moskva, 1993, lk 104).

Vanimad teadaolevad kirjalikud allikad, kus esinevad “neli ilmakaart”, pärinevad Mesopotaamiast III aastatuhandest eKr. Nende tekkimine on otseselt seotud Akadi dünastia valitsejate aktiivse ekspansionistliku poliitikaga (vt G. Steiner, Altorientalische “Reichs”-Vorstellungen im 3. Jahrtausend v.Chr. — *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Copenhagen, 1979, lk 130–152).

Vastandina sumeri-akadi pärimusele ei ole Muinas-Egiptuses tiitel “nelja ilmakaare valitseja” täheldatav. Küll on sellega sarnane *nb-r-dr* (“Kõiksuse isand” ehk “Isand kuni piirideni”). Viimane epiteet esineb tekstides alates Keskmise Riigi ajast (ca 2040–1730 eKr).

- ¹⁵ Cl. Vandersleyen hinnangul on egiptuse—saksa sõnastikus vähemalt 50 näidet *w3d-wr*’i kasutamise kohta. Neist 19 tähistavad merd üldises tähenduses, 13 — vahemerde ning 6 väljendit osutavad Punasele merele. Tosin tekstilõiku tähendavad Faiumi oasi (Cl. Vandersleyen, *Le sens de Quadi-Our (W3d-wr)*. — *Akten des 4. Internationalen Ägyptologen-Kongresses*, Bd. 4. Hamburg, 1991, lk 345). Vrd: W. Helck: “On võimalik, et see mõiste tähistas väga varajasel ajal ühte teatud järve maa põhjaosas (rannalaguun?); W. Helck, *Das Meer*. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. 3. Wiesbaden, 1977, lk 1277. Täiendavalt teema kohta vt: J. Vercoutter, *L’Égypte et le Monde Égeen préhellénique*. Le Caire, 1956, lk 151–154.

- ¹⁶ R. O. Faulkner tõlgib: "I am the primeval hill of the land in the midst of the sea, whose hand no earthlings have grasped" (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, lk 171, § 1022).
- ¹⁷ D. Wildung, Neunbogen. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. 4. Wiesbaden, 1982, lk 472–473. Samuti vrd: K. Sethe, Untersuchungen über die ägyptischen Zahlwörter. — *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Bd. 47, 1910, lk 8–9; T. Säve-Söderbergh, Bogenvölker. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. 1. Wiesbaden, 1975, lk 844; H. Grapow, *Die bildlichen Ausdrücke des Ägyptischen*. Leipzig, 1924.
- ¹⁸ E. Endesfelder, Die Realisierung des Herrschaftskonzepts in den Pyramidentexten. — *Akten des 4. Internationalen Ägyptologen-Kongresses*, Bd. 4. Hamburg, 1991, lk 53. Täiendavalt vrd: Das Archiv des Wörterbuchs der ägyptischen Sprache (Wbz); Stichwort "pšd.t"; O. Keel, Der Bogen als Herrschaftssymbol. — *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, Bd. 93, 1977, lk 141jj; E. Uphill, The Nine Bows. — *Ex Oriente Lux*, Bd. 19, 1967, lk 393; W. Barta, *Untersuchungen zum Götterkreis der Neunheit*. München—Berlin, 1973, lk 23, 39. Lisaks vt W. Wolf, *Die Bewaffnung des altägyptischen Heeres*. Leipzig, 1978, lk 25–28.
- ¹⁹ B. Gunn, Inscriptions from the Step Pyramid Site. — *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, t. 26. Kairo, 1926, lk 177jj; O. Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament*. Neukirchen—Vluyn, 1977, lk 233.
- ²⁰ Võib-olla lahkub kuningas süinpoolsest selleks, et leida endale teis-poolsuses rahulikumaid alamaid (lähemalt vt: K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar...*, lk 65).
- R. O. Faulkneri arvates on silmas peetud jumalate üheksaainsust (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, lk 46).
- Järgnevatel lõikude kontekstis osutatakse minu meelest siiski ("võõ-raste rahvaste") "vibude üheksaainsusele". Vrd: § 165–166. A. Nibbi samastab "Üheksa vibu" Niiluse deltaga (A. Nibbi, *The Two Lands: The Black and the Red*. — *Discussions in Egyptology*, Vol. 22, 1992, lk 22, viide 28).
- Vrd: A. Piankoff: "O Osiris, this Unas comes indeed, weary of the Nine, an Imperishable Spirit, to reckon hearts" (A. Piankoff, *The Pyramid of Unas...*, lk 63, § 161); R. O. Faulkner: "O Osiris, this king comes indeed, importuning (?) the Nine an imperishable spirit" (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, lk 45, § 161).

- ²¹ K. Sethe tõlgendab: "Võim "Üheksa vibu" üle" (K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar...*, lk 127).

"Üheksa vibu" vastas on komplementaarses suhtes vaarao universaalse võimu kehatasena "jumalate üheksaainsus" ("enneaad").

Täiendavalt vrd: R. O. Faulkner: "Grant that I may rule the Nine and provide for the Ennead" (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, lk 50, § 202).

Teema kohta: S. Donadoni, *Cultura dell' Antico Egitto. — L'Egitto arcaico come ecumene*. Roma, 1986, lk 82: "Fa'che N. governi in Nove Archi, che fornisca l'Enneade"; D. Valbelle, *Les neuf arcs*. Paris, 1990, lk 46. M.-A. Bonhême, A. Forgeau, *Pharaon. Les secrets du pouvoir*. Paris, 1988, lk 230; W. Barta, *Untersuchungen zum Götterkreis der Neunheit*. München—Berlin, 1973, lk 23, 39; H. Müller, *Die formale Entwicklung der Titulatur der ägyptischen Könige*. Glückstadt—New York, 1938; R. Caminos, *A Tale of Woe*. Oxford, 1977, lk 33, märkus 1; H. Gödicke, *Symbolische Zahlen*. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. 5, 1984, lk 128; J. Baines, *Trône et Dieu: aspects du symbolisme royal et divine des temps archaïques*. — *Bulletin de la Société Française de Égyptologie*, Nr 118, 1990, lk 8; J. Quibell, *Hierakonpolis*, Vol. I. London, 1900, tahvel XIX, 1; A. Nibbi, A geographical note on the Lybians so called. — *Discussions in Egyptology*, Vol. 25, 1993, lk 56.

- ²² K. Sethe interpretatsiooni järgi on jumal Horose võimu all olevad rahvad (K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar...*, Bd. III, lk 235). Tõenäoliselt samastatakse kuningat jumal Horosega.

Vrd: R. O. Faulkner: "Horus draws his nine bows against this spirit which come out of the earth" (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, § 673); G. Englund: "Re apparait contre toi, Horus tire ses neuf arcs contre ce 3h qui sort de la terre. . ." (G. Englund, *Akh — une notion...*, lk 29); M. Müller: "Es spannt Horus seine 9 Bogen gegen diese Seele" (M. Müller, *Asien und Europa nach altägyptischen Denkmälern*. Leipzig, 1893, lk 12, viide 1).

Seni ei ole selge, millist osa 3h mängib. Inimese 3h kuulub taevafääri, tema keha — maale (Pyr. 747). Surnud kuningas muutub ükskord 3h-iks, mida sageli tähistati kustumatu tähena (lähemalt vt: E. Otto, Ach. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. 1. Wiesbaden, 1972, lk 49).

- ²³ Tekstilõik osutab üheksale võõrale maale. R. O. Faulkner tõlgib: "... the Ennead tremble at you" (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, § 794).

- ²⁴ Vrd H. Keesi tõlgendust: "Du scheidest die Götter, du grenzt die "Bogen" ab zwischen den beiden Mächten in dieser Verklärung, die Anubis befohlen hat" (H. Kees, *Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter*. Berlin, 1980, lk 91). Egiptuse keele sõnastiku arhiivis on kirjutatud: "Du richtest die Götter, du ordnest die [9] Bogen zwischen beiden *šm*-Szeptern in dieser deiner Verklärung, die Anubis befohlen hat."
- ²⁵ Algus on sarnane "Sinuhe jutustuse" sissejuhatusel: "Kõrgesti süüdinud ülik, kohtunik ja valitseja, valduste ülem aasialaste maades" (R 2–3).
Vrd R. O. Faulkner: "*Pdwt* osutab siin tõenäoliselt võõrastele rahvastele, mitte aga taevaolustele nagu enne. Lõik meenutab Teeba kuningliku nekropoli administratsiooni pitsatit, millel on kujutatud šaakalit üheksa vibu kohal" (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, § 805). Lisaks vt K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar...*, Bd. 4, lk 34–35.
- ²⁶ Vibudeks on loomulikult "Üheksa vibu". Epiteet *nb pdwt* tähistab vaaraod. Selles kvaliteedis on ta egiptuse tekstides esmakordselt täheldatav.
Täiendavalt vt K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar...*, Bd. 4, lk 3.
- ²⁷ K. Sethe seletab seda lauset järgmiselt: "Vanemast *insh.tj nb pdwt* tekkinud *šm pdwt* ei tähenda jumalate üheksaainsust" (K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar...*, Bd. 4, lk 300).
Vrd: R. O. Faulkner: "... may your amputated parts be raised up, having power over the Bows" (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, § 1018).
D. Redford lisab: "Kuningas valitseb Aasiat ja teisi võõraid maid "Üheksa vibu" kujul. Nad on tema omand" (D. Redford, *Egypt and Western Asia in the Old Kingdom*. — *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol. XXIII, 1986, lk 133).
- ²⁸ Kirjamärk *št.t* on täheldatav vaarao Qaa (1. dünastia ca 2900 eKr) valitsemise ajast. Juba tollal tähistas see Siinai poolsaarest kirdes olevaid alasid (lähemalt vt K. Zibelius, *Ägyptische Siedlungen nach Texten des Alten Reiches*. Wiesbaden, 1978, lk 223–225). Samuti vrd H. Gauthier, *Dictionnaire des noms géographiques contenus dans les textes hiéroglyphiques*. t. 5. Le Caire, 1928, lk 95. Kirjamärk esineb Vana Riigi ajal ainult Pepi II püramiiditektides.
Teema kohta vt G. Godron, *Études sur l'Horus Den et quelques problèmes de Égypte Archaique*. Geneve, 1990, § 455, § 725; M. Wright,

Contacts between Egypt and Syro-Palestine during the Protodynastic period. — *Biblical Archeologist*, Vol. 48, 1985, lk 248–255; P. Kaplony, *Kleine Beiträge zu den Inschriften der ägyptischen Frühzeit*. Wiesbaden, 1966, lk 115; W. Spiegelberg, Ein neues Denkmal aus der Frühzeit der ägyptischen Kunst. — *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Bd. 35, 1897, lk 7–11; P. Andrassy, Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien bis zum Ende des Alten Reiches. — *Probleme der frühen Gesellschaftsentwicklung im alten Ägypten*. Berlin, 1991, lk 126; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend*. Wiesbaden, 1962, lk 15; Fl. Petrie, *Royal Tombs of the First Dynastie*, Vol. I. London, 1900, lk 17; W. Emery, *Archaic Egypt*. Edinburgh, 1961, lk 38–105; W. Helck, *Untersuchungen zur Thinitenzeit*. Wiesbaden, 1987, lk 131.

- ²⁹ R. O. Faulkner tõlgib: “He hack up for him The Upper Egypt. . . Lower Egypt. . . the fortresses of Asia (R. O. Faulkner, *The Ancient. . .*, § 1837 a-b). Vrd: K. Sethe: “Das ist die Inschrift von Pepi II” (K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar. . .*, Bd. II, lk 450). D. Redford, *Egypt and Western Asia in the Old Kingdom. — Journal. . .*, lk 139, märkus cb: “Tekstis on kolm hieroglüüfi, mis osutavad mitmusele; samas esindavad need hieroglüüfikujud kolme kindlusetüüpi: ellipsikujuliste eenditega ovaal, ellipsikujuliste eenditega nelinurk ja kandiliste eenditega nelinurk.” Veel vrd A. Roccati: “Il aménage pour lui la Haute Égypte, il aménage pour lui la Basse Égypte; il détruit pour lui les fortresses d’Asie, il soumet pour lui tout peuple hostile sous ses doigts” (A. Roccati, *La littérature historique sous l’Ancien Empire égyptien*. Paris, 1982, lk 65).
- ³⁰ “Suur must” (*km-wr*) on tõenäoliselt Siinai poolsaare maakitsuse läheduses asuvad Mõrujärved.
Vrd R. O. Faulkneri tõlget: “. . . and you are complete and great in your name of “Wall of the Bitter Lakes”” (R. O. Faulkner, *The Ancient. . .*, § 628).
Lisaks vt K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar. . .*, Bd. III, lk 165).
- ³¹ K. Sethe arvates on silmas peetud Vahemere idaosa, Egiptuse ja Büblose vahel olevat ala (K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar. . .*, Bd. III, lk 167).
Vrd: R. O. Faulkner tõlgib: “. . . you are hale and great in your name of “Sea”” (R. O. Faulkner, *The Ancient. . .*, § 628–629).
- ³² Tõenäoliselt on mainitud Vahemere idaosa (lähemalt vt K. Sethe, *Die altägyptischen. . .*, Bd. I, § 629 a).

Lõigus vihjatakse otseselt vaarao ülemvõimu universalistlikule loomusele. Väljatöötatud vormis esineb see hiljem Keskmise Riigi ajal loodud "Sinuhe jutustuses" (Sin. B213–214). Püramiidtekstides tulevad selle kuningaideoloogia tähtsa osa lähtekohad esmakordselt esile.

Täiendavalt vt K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar*... , Bd. III, § 629 a).

Vrd R. O. Faulkner: "... behold, you are great and round in (your name if) "Ocean" " (R. O. Faulkner, *The Ancient*... , § 629 a). Seda kohta kommenteerib R. O. Faulkner järgmiselt: "Kuninga kirjeldamine "suure ja ümmargusena" siin ning "ringikujulise ja ümmargusena" allpool näib olevat egiptuse viis öelda, et kuninga võim ja vägi ulatuvad kõikjale ja kõige üle" (*op. cit.*, lk 121, viide 2).

- ³³ Võib-olla tähistab h_3w^c-nbw Vahemere saari. Vrd: K. Sethe, *Die altägyptischen Pyramidentexte*... , Bd. I, Spruch 366, § 629 b. R. O. Faulkner: "... behold, you are circular and round as the circle which surrounds the H_3w-nbw " (R. O. Faulkner, *The Ancient*... , § 629).

Geograafiline tähistus h_3w^c-nbw oli kindlasti teada juba eeldünastilisel ajal. Kirjalikes allikates on see siiski jälgitav vaarao Cheopsi (Hufu) valitsemisest (ca 2551–2528 eKr; Vana Riik).

Teema kohta vt: A. Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastica*. Vol. I, Oxford, 1947, lk 206; E. Edel, Beiträge zum ägyptischen Lexikon II. — *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Bd. 81, 1956, lk 11–12; J. Vercoutter, Les Haou-Nebout. — *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, t. 46. Le Caire, 1947, lk 141–157; J. Vercoutter, Les Haou-Nebout. — *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale*, t. 48. Le Caire, 1949, lk 149–209; H. Goedicke, *Reused Blocks from the Pyramid of Amenemhet I at Lischt*. New York, 1971, Nr. 4; K. Sethe, *Urkunden des Alten Reichs*. Bd. I, Leipzig, 1932, lk 169; L. Borchardt, *Das Grabdenkmal des Königs Sahure*. Bd. II, Leipzig, 1913, lk 96, tahvel 19.

- ³⁴ $šn-c_3-sk$ ei ole praegu võimalik täpselt määratleda. H. Gauthier tõlgib seda tekstilõiku: "le grand cercle sk. — Nom de l'Océan universel qui, d'après le conceptions égyptiennes, entourait la terre" (vt H. Schäfer, *Klio*, IV, lk 162); S. H. Gauthier, *Dictionnaire des noms géographiques contenus dans les textes hiéroglyphiques*, t. 5. Le Caire, 1928, lk 138.

- ³⁵ Vrd H. Kees: "Siehe, du bist schwartz und groß in deinem Namen "Der große Grüne" (Ozean). Siehe, du bist groß und rund als großes Rund (Ozean); siehe, du bist kreisförmig und rund als Umkreis, der die Meeresinseln umgibt" (H. Kees, *Totenglauben und Jenseitsvorstellungen* . . . , lk 146).
- ³⁶ Dedwn on tõenäoliselt nubia jumal, keda juba iidsetest aegadest vaadeldi jumalate lõhnaainete toojana: "Deduni lõhn, Ülem-Egiptuse nooruk, kes Nuubiast (*ḥ-stj*) tuleb" (Pyr. 803; 1017; 1018). Sageli ilmub ta lisanimega "Nuubia tipus (eesotsas) olev". Jumalate kujutistes esindab ta Lõunat. Sopdu on siis vastavalt Põhja-Kirde ja Sobek Lääne eest vastutavad.
- Lähemalt vt E. Otto, Dedwn. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. I. Wiesbaden, 1972, lk 1003–1004. Vrd A. Roccati, *La littérature* . . . , lk 65; E. Otto, Anerkennung und Ablehnung fremder Kulte in der ägyptischen Welt. — *Saeculum*, Bd. 19, 1968, lk 332.
- ³⁷ Dedwn ja talle järgnev Sopdu (§ 994 e) esindavad Nuubiat ja Aasiat. Nad lõpetavad jumalate rea (vt §§ 993 a–994 c). Nuubia kohta vt R. Herzog, *Die Nubier*. Berlin, 1957; W. Emery, *Egypt in Nubia*. London, 1963.
- ³⁸ Kirjamärgi taga on ühe võõra maa determinatiiv. Jumal Chaitai on Vana Riigi ajal mainitud kolmel korral püramiidtekstides (Pyr. 518 a-d; 242 c; 423 c) ja ühel korral ühe Büblose valitseja ümarpitsatil (3. aastatuhande teisest poolest). Pyr. 518 d järgi on Chaitau *Ng³-mägismaa*, sealhulgas ka metsaga kaetud Liibanoni mäestiku jumal. Chaitau on kahtlemata Aasia jumal, siiski toimus egiptuse tekstides tema nime *interpretato aegyptiaca*. Chaitau mainimine püramiidtekstides ei tähenda sugugi selle jumala kultust Egiptuses. See vaid osutab püramiidtekstide kompilaatorite Büblose jumalate panteoni teatud tundmisele. Täiendavalt vt R. Stadelmann. Chaitau. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. I. Wiesbaden, 1975, lk 902; D. Valbelle, *Les neuf arcs* . . . , lk 57.
- ³⁹ Jumal Sopdu varasemad teadaolevad kujutised Sahura templis näitavad teda asiaadina (vt R. Givon, Sopdu. — *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. V. Wiesbaden, 1984, lk 1107). Lisaks vrd I. W. Schumacher, *Der Gott Sopdu — der Herr der Fremdländer*. Göttingen, 1988, lk 56–57; E. Otto, Anerkennung und Ablehnung . . . , lk 331; R. Stadelmann, *Syrisch-palästinensische Gottheiten in Ägypten*. Leiden, 1967; W. Helck, Zum Auftreten fremder Götter in Ägypten. — *Oriens Antiquus*, Bd. V 1. Roma, 1966, lk 1–20; L. Borchardt, *Das Grabdenkmal* . . . , tahvel 5.

Kõikides antropomorfsetes kujutistes on Sopdu “Beduiin”. Ta oli Idakõrbe, Niiluse idaosa ning Punase mere poole suunduvate karavaniteede jumal. Täiendavalt vt H. Kees, *Der Götterglaube im alten Ägypten*. Berlin, 1977, lk 90; R. Giveon, Soped in Sinai. — *Studien zu Sprache und Religion Ägyptens*, Bd. 2. Göttingen, 1984, lk 777–787; S. Stadnikow, Gottkönig und Fremdländer. Universalistische Ausdrücke der Könige des Alten Reichs in Ägypten nach offiziellen Texten. — *Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte*, Bd. 9. Münster, 1994, lk 306–307.

⁴⁰ Vrd Pyr. § 163 c; § 775 b; 782 d.

⁴¹ “Üheksaainsus” (“Enneaad”) esineb totaalsuse manifestatsioonina. Tõenäoliselt väljendub siin vaarao võim kogu Egiptuse üle.

⁴² Vrd K. Sethe tõlgendust: “Kolmes lausepaaris esinevad nimetud jumalad esindavad maailma erinevaid osi: taevast, maad, ilmakaari, nii et nad kõik kokku moodustavad ühe tavalise järjestuse. Selle lõpetavad Egiptuse noomide ja linnade jumalad (K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar...*, Bd. 5, lk 477). Maailmavalitsemist teostav vaarao on nii kohalike kui ka võõramaa jumalate kaitse all.

⁴³ Taevad, mida surnud kuningas vallutab, kuuluvad paralleelismina eespool mainitud “maade” (*ḫ.w*) juurde, millest igäühel on oma taevas.

Väljendi “ühendama” (*šm3*) esinemine on ilmselt *šm3 ḫ.wj* (“Mõlema maa ühendamine”) mustri järgi.

Selle alusel nimetatakse loetelus ainult lõuna- ja põhjapoolseid maid. Substantiivid “taevas” ja “maa” on kirjutatud mitmuses. Eespool esinenud lõikude kontekstis (§ 513 a-d) viidatakse vaarao kõikehõlmavale väele. Peale selle esineb kuningas jumalate üheksaainsuse valitsejana ja taeva ühendajana.

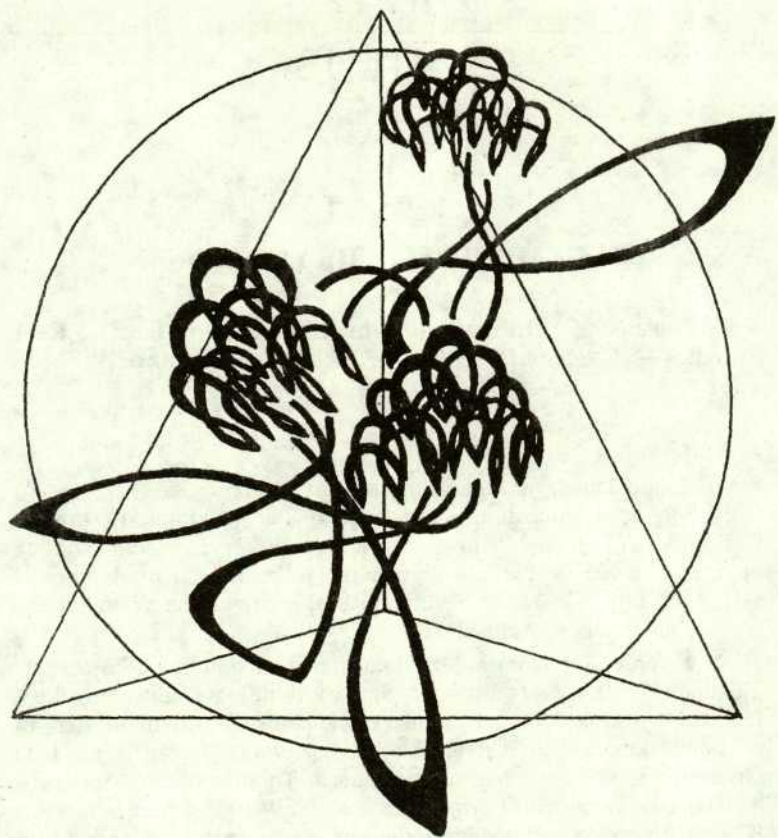
Vrd A. Piankoffi tõlget: “Unas has united the heavens, Unas rules over lands, the South and the North (as) the god of those who were before” (A. Piankoff, *The Pyramid...*, lk 19, § 514).

⁴⁴ Vt J. Leclant, T. P. Pepi Ier, VII: Une nouvelle mention des *fnhw* dans les textes des pyramides. — *Studien zur altägyptischen Kultur*, Bd. 11, 1984, lk 457–458.

⁴⁵ Vrd R. O. Faulkner: “Your sceptre is laid in your hand that you may open the bolt in the double Rame-gate which keeps out the Fenkhu” (R. O. Faulkner, *The Ancient...*, § 2223).

Jumalkuningas ja välissfäär

SERGEI STADNIKOV (sünd. 1956) on lõpetanud Tartu ülikooli ajalooosakonna 1982. a. Praegu ajaloolektor Tallinna Kunstiülikoolis ja Humanitaargümnaasiumis.

ELIN SÜTISTE

VÄITLUS

BALLAADIUURIJA VILLY SØRENSEN

Villy Sørensen, "Rahvalaulud ja kihlused." Tlk Ene-Reet Soovik. — *Akadeemia*, 1995, nr 5, lk 1039–1056, nr 6, lk 1244–1262.

Arne Merilai:

Suure kaasaelamisega lugesin mullusest *Akadeemiast* (nr 5 ja 6) Villy Sørenseni ballaadiuurimust "Rahvalaulud ja kihlused", mis on üks osa tema kolmandast raamatust *Kirjanikud ja demonid* (Digtere og dæmoner, 1959), ja sellele järgnenud "Järelmärkust. Kolmkümmend viis aastat hiljem". Kasutan võimalust talle tunnustuse avaldamiseks ning ka omapoolseks mõtiskluseks.

V. Sørensen on Taani ja Skandinaaviamaade tuntumaid kirjanikke. Ta sündis 1929. a Kopenhavnis. Sørensen on Taani juhtiv novellist, fantastilis-groteskse, muinasjutulise ja unenäolise fiktsiooni meister. Ta on tuntud kui esseist, Kafka, Erasmuse, Herman Brochi ja vendade Grimmide tõlkija ning Nietzsche, Seneca, Thomas Manni, Schopenhaueri ja Kierkegaard'i uurija. Aastatel 1959–1963 toimetas ta koos Klaus Rifbjergiga mõjukat kirjandusajakirja *Vindrosen*. Piinava seljavea tõttu on Sørensen elanud aastaid eremiidina, kuid tema kirjutatu on ühiskonnas väga mõjukas. Sørensen on Taani Akadeemia liige, saanud Taani Akadeemia, Rootsi Akadeemia ja Põhjamaade Nõukogu kirjandusauhinna. Oma positsiooni modernistliku kirjanikuna saavutas ta juba kahe esimese raamatuga, milleks olid *Kummalised lood* (Sære historier, 1953) ja *Ohutud lood* (Ufarlige historier, 1955). Viimane kannab motot Aristoteleselt: "Kohutav, mis pole enam ohtlik, on huvitav." Sørensen arvab, et hirm on normaalne ja mitte haiglaslik suhe vaenulikkude ümbriksesse. Paar lugu on temalt eesti keeles avaldanud ka "Loomingu "Raamatukogu"" pealkirjaga *Kummalised lood* Ü. Aaloe tõlkes (1976), samuti on ta esindatud antoloogias *Taani novell* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978).

V. Sørensen meenutab, et kirjanikuna jõudis ta ballaadide uurimiseni seetõttu, "et iseenesele ning soovitatavalt ka teistele selgeks teha, mis on kirjutamine. Olin avastanud, et kirjutamine ei ole "vaba fantaasia", vaid pigem psüühiliste seaduspärasuste uurimine, mis realistlikus kirjandusloomingus paneb end kehtima samavõrra kui fantastilises muinasjutus. Kuid kõige selgemini tuleb see ilmsiks algupärastes žanrides: müüdis, rahvamuinasjutus, rahvalaulus, mille vastu ma seetõttu erilist huvi olen tundnud." Ka oli kirjanikul "rahvalauludesse sukeldumiseks eriline põhjus". Ta oli nimelt omal ajal korduvalt tundnud hämmastust selle üle, et tema sõbrad või tuttavad (tema endaga ei ole seda kunagi juhtunud) ei suuda taluda suurt õnne ja armastust. Ja sama pani ta tähele ka rahvalaulude kohta, mis kujutavad sageli õnne tipul olevaid inimesi tabanud "olemise ähvardust", kehastatuna deemonlikeks olenditeks. Selletaolisi olukordi nimetab Sørensen "kihlusolukordadeks". "Inimesel tuleb end anda teisele inimesele; uus nii-öelda ei mahu vanasse minasse, see nõuab uuenemist, olemasolu ümbertõlgendamist, ja see, mida inimene seni ei olnud, pöördub selles kriitilises olukorras esimest korda tema vastu. Inimene peab end kaotama, et end leida, öeldakse ju selle kohta, ning Søren Kierkegaard'i hirmuanalüüsile [...] võiksid rahvalaulud suurepäraseid näiteid tuua. Mis mind rabas," ütleb ballaadiuurija, "oli see, et rahvalaulud ütlevad midagi niihästi inimese kohta minevikus kui ka inimpsüühika kohta ükskõik millisel ajal."

Nende ridadega nõustub iga süvenenum ballaadiuurija. Oleksid mul olnud need tõdemused kasutada oma väitekirja ja monograafia *Eesti ballaad 1900–1940* kirjutades, oleksin nendega alustanud töösissejuhatust. Ja oleksid need olnud kasutada Marie Underil *Õnnevarjutuse* päevil 1929. aastal (Suure Depressiooni päevil, mil sündis ka V. Sørensen), ta oleks teinud midagi analoogilist, kas kogumiku enda juures või esseistikas. "Kihlusolukord", mida kujutavad oma lugudes Bergmann, Tamm, Sööt, Ridala, Under, Visnapuu, Adamson, Kangro, Merilaas või Alver (ja paljud teised mitte-kitši loojad, kasvõi Tõnissoni-romansside autor A. Kaalep hiljem), on parimate ballaadide psühholoogiline põhiseadus. Muidugi maksab see juba *Kalmuneiu* ja *Mehetapja Maie* puhul. Õige ballaadiuurija redutseerib selle põhiseaduse tavaliselt omakorda metafüüsikale: et meil ei ole võtta oma Kierkegaard'i, taganesin mina muidugi Hegelile. Teatud paradigmas on selline lahendus ainumõeldav ja pädev; ometi ei ole see veel absoluutne. Uurijale võib jääda kerge rahuldamatuse tunne psühholoogilise radikalismi mõttes: hoolimata vastavatest teadlikest taotlustest tundsin seda tookord ise, kerge vihje tegi sellele minu väitekirja kaitsmisel ka professor Harald Peep. Ja huvitaval kombel teeb oma 35 aasta

taguses käsitluses sellele korduvalt vihjeid ka Sørensen ise (*à la* "kes tahab, võib seda seksuaalselt tõlgendada" jms). Tõesti — ballaadid ei jäta meid enne rahule, kui me ei ole nende seksuaalsust intellektuaalselt ületanud, nad põhjalikult läbi tunnetanud freudistlikus või sellele lähedases paradigmas. Muuseas on parim viis selle saavutamiseks olla poissmees, kuid kindlasti mitte ainus.

"Tartu kultuurilehes" *Kostabi* avaldasin ma varsti peale filosoofia-doktori kraadi saamist 1992. a Sigmund Freudi ja David Ernst Oppenheimi teose *Uned folklooris* tõlke, mille sissejuhatavas tutvustuses viitasin selle tõlgendusliini vajalikkusele just ballaadide suhtes. Ja hiljuti analüüsis magistrand Jaanus Adamson (tal on käsil huvitav teema Ristikivi isaotsinguist Lacani teooria taustal) erialaeksamil freudistlikult M. Underi "Kotermanni", mis oli ilmselt jahmatuseks nii talle enesele kui eksamineerijailegi. Vaid kerge esteetilise koorukese alt (ja seda ütelda kõrgkunstilise Underi puhul!) esile paiskuv süü- ja surmatunne, kastratsioonikompleks, seksuaalsest fantaasiast üleskrüvitud naudungu-iha, neurootilisus, varjatud ülelöögid homoseksuaalsusse ("ja kaasa ei võetud naist"), kannibalismi, anaalsusse või animaalsusse ("laev liigub kui elus loom [---] merihärge ja -huntide man") osutavad, et kogu süžee toimib erakordselt tugeva libiido ("kui *miski* (kursiiv minult — A. M.) liigutas end.../ See oli kotermann") — miski — diktaadi all. Seda personifitseeribki kotermanni metafoor: "ta näeb... kui roomavat munast/ üht käabust, kes ümar kui muhk.../ See oli kotermann." Nii totaalne freudism (olgu objekt- või metakeelena) šokeerib sedavõrd, et tekib küsimus kirjanduse olemisest, olemusest ja otstarbest üldse. Kas ei hakka meil sellel taustal piinlik? Kui sedavõrd ilmsed ja intensiivsed füsioloogilised reduktsioonid on läbiviidavad, siis mis on veel spetsiifiliselt esteetiline, olemata sublimatsioon viidatud valdkonnast? Usun, et professor Peep pidas silmas just midagi sellist. Magistrand on muidugi vapper ja suudab küsimusi esitada ning neile vastuseid otsida, üliõpilasi see alasti taust aga ehmatab ja peale lühikest piinlemist loobuvad nad kirjanduse uurimise süvapsühholoogilisest meetodist, vähemalt ballaadi näitel. "Kotermann", samuti ka taani rahvalaul "Lendva", jätavad sellest aspektist mulje nagu puruussitanud puravikust, millest on alles ainult näilik värviline kest, sisuks aga tihedalt läbipõimunud usside pundar ja nende tekitatud sodi, milles ei ole midagi säilinud originaalsest materjalist, seene (oletatavast) värskest viljalihast. Rahvaluule või kirjanduse uurijale võib selline kogemus olla kohutav; kui ta ei leia endas analüütilist jõudu selle ületamiseks või oma senisest identsusest loobumiseks, siis on ta sunnitud selle kogemuse maha suruma, seda varjama. Esimene võimalus vabastab, teine on kahjulik, kuid ilmselt

ikkagi parem ignorantsusest. Selles on kindlasti ka üks põhjusi, miks ma oma arengu edasisel etapil olin sunnitud kurvastama oma juhendajat professor Karl Muru (ja ilmselt paljusid teisigi, kes jälgisid minu kui ballaadiuuriija käekäiku), teatades, et ma ballaadi kui niisuguse uurimisega enam ei tegele. See teema saab analüüsi ja süvenemise käigus lihtsalt otsa — enam ei ole midagi olulist ütelda —, nagu ta sai otsa ka Villy Sørensenil. Ta saab otsa muidugi suhteliselt, teatud paradigmas, sest miski ei keela objektile ette keerata eelmist täielikult varjav teine tahk justkui Wittgensteini kuubikul. Kuid siis on see juba hoopis teine asi ja jutt. (Olen näiteks hiljuti uurinud ajamudelite kasutamist eesti luules ballaadide näitel, ette valmistades rahvusvahelist publikatsiooni ballaadikonverentsile Walesis.)

Esmapilgul jõhkranä tunduv psühhoanalüütiline lähenemine hävitab efektiivselt uurija metafüüsilise melanhoolsuse, mida suurepäraselt on iseloomustanud Jaan Undusk (muuseas ballaadi "Raudteetüdruk" autor). V. Sørensen on peen stilist, kes jagab meile küll psühhoanalüütilisi vihjeid ja silmapilgutusi, jätab aga jõhkruksed välja ja järeldused asjatundjate teha. Ta on hiljem sageli tagasi pöördunud algupärase žanride poole, näiteks kaasajastanud kreeka müüti *Apolloni vastuhaikus* (Apollons oprør, 1988) või taaskirjutades Põhjala mütoloogiat, kuid "kihlausolukord" ja selle tagamaad on talle nüüd juba lihtsalt huvitav intellektuaalne, kuigi vajadusel kasutatav minevik. Minevik, mida pole otstarbekas unustada ka kolmkümmend viis või kolm tuhat viissada aastat hiljem, milles on niihästi mütoloogilist ülevust kui ka argielulist komismi. Sellest räägib ka tema *Jumalate hukk* (Ragnarøk, 1982).

ARVUSTUS

EESTI AJALUGU TAANLASTELE

Vello Helk. *Estlands historie — kort fortalt.* Odense Universitetsforlag, 1993. 218 s.

Välismaalastega vesteldes jääb enamasti üllatav-nukker mulje: meie ajaloost teatakse imestamisväärselt vähe. Oleme sellega juba harjunud. Nõukogude okupatsioon ja Vene propaganda kippusid Eestit Euroopast hoopis kustutama, ning alles see oli, kui meil tuli seletada, et Estland ei ole Island. Meist on jäänud kujutus kui Vene impeeriumi ajaloolisest provintsist, mille staatust katkestas 20 aastat iseseisvust ja paaril korral sakslaste resp. fašistide vallutus (Gustav Naani ja ta jüngrite järgi röövvallutus). Seda, et Vene impeeriumi provintsiks muudeti Balti- ja Liivimaa alles 1880. aastate lõpul, on käesolevate ridade autoril juhuslikult tulnud selgitada muu hulgas ka Euroopas üpris kõrges teenistuses olevate isikute kokkutulekul. Euroopale "läks peale" M. Gorbatšovi kas harimatusest või suurest jultumusest 1990. a esitatud väide, et igipõllest aegadest peale on Eesti elanikkonnast 40% olnud slaavlased.

Kõige selle taustal on hädatarvilik, et vähemalt eurooplastele oleksid kättesaadavad raamatud Eesti ajaloost, kirjandusest, kunstist jne. Kauga aega oli peaaegu ainsaks lühiülevaateks Evald Uustalu *Eesti rahva ajalugu*¹, mis oli vastuseks Eesti ajaloo esimestele lihtlabastele võltsingutele Gustav Naani komando all. Saksakeelsele lugejaskonnale on olnud käsiraamatuteks baltisakslaste Reinhold Wittrami ja Georg v. Rauchi käsitlused Baltimaade ajaloost.² Maailmas ilmselt kõige tuntumaks on saanud Toivo Rauni USAs välja antud *Eesti ja eestlased*, milles pearõhk on pandud 20. sajandile, ilmselt seetõttu, et nõukogulikud võltsingud on selle perioodi käsitluses kõige segavamad. Okupatsioonivõimude

¹Evald Uustalu. *The History of Estonian People.* London, 1952.

²Reinhard Wittram. *Baltische Geschichte: Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918.* München, 1954; Georg von Rauch. *Geschichte der baltischen Staaten.* München, 1977.

välismaale suunatud propaganda näiteks on akadeemikute J. Kahki ja K. Siilivase mitmes keeles ilmunud *Eesti NSV ajalugu*, kus mõned ajaloolafaktid on küll õiged, kuid võltsingute rägastikust ja tendentslikkuse udu on välismaalasel raske neid üles leida. Masendust tekitavad *Jutustusi kodumaa ajaloo*st jt kooliõpikud olid keelebarjääri tõttu loetavad ainult mõnedele baltisakslastele ja soomlastele.

Kirjutada raamatut ühe maa ja rahva ajaloo teise maa või maade lugejaskonnale ei ole kerge ülesanne. Lisaks käsitletava ajaloo sügavale tundmisele on vaja esitada kokkupuutepunkte, aga tunda ka lugejaskonda, selle huvisid, lähenemisviisi jms.

Õnnelikud võivad olla taanlased, kelle jaoks Odense Ülikooli väljaandel ilmus Eesti ajaloo tervikkäsitlus *Eesti ajalugu — lühidalt jutustatuna*. Autor on eestlane Vello Helk, 1923. a sündinud mees, kes Teise maailmasõja lõpul sattus Taani, kus ta on elanud tänini. Seal omandas ta ajaloolase hariduse ja Århusi ülikoolis 1966. a *dr. phil.* teaduskraadi. Ta on töötanud Taani Majandusarhiivis, Odense Maa-arhiivis ja Taani Riigiarhiivis, sealhulgas aastast 1977 kuni pensionile siirdumiseni riigiarhivaari asetäitjana. V. Helk on laialdaselt tuntud teadlane, kelle töödest on meil enim tuntud *Jesuiidid Tartus 1585–1625*⁵ ja raamat *Kurressaare linnakooli ajaloo*.⁶ Taani ajaloolasena on autor pidevalt jälginud sündmuste arengut Eestis kolme okupatsiooni ajal ja oma sünnimaa vabanemisprotsessi, esinedes arvukate artiklitega Taani ajakirjanduses ja võimaluse korral ka Eestis.

Eesti lühiajaloo kirjutamise üheks motiiviks on kahtlemata valgustada kaasmaalastele oma sünnimaa ajalugu ja kaasaja sündmuste tõelist kulgu. Eessõnas astub ta vastu neile taanlastele, kes on väitnud, et Baltimaad ei olnud okupeeritud, vaid on Venemaa loomulik osa (lk 9). Vene propaganda mõju on Taanis avaldunud eriti slavistide kaudu, kes suhtlesid vene keeles ja on olnud arvamusel, et Baltimaade rahvadki peaksid kõnelema vene keelt. Autor märgib poleemiliselt ära ka oma ajaloolastest kolleegide arvamuse, nagu oleks Nõukogude Liit olnud vabatahtlik ühendus, mis kasvab, tugevneb ja seisab igavesti. Vello Helk nagu mõnigi ajaloolane Eestis on ikka olnud veendumusel, et ükski impeerium ei ole igavene. Enda kohta kirjutab autor, et üleelamised esimese Nõukogude okupatsiooni ajal 1940–1941 tegid ta eluksajaks immuunseks selle süsteemi suhtes.

⁵V. Helk. *Die Jesuiten in Dorpat 1585–1625: Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordeuropa*. Odense, 1977. 335 S.

⁶V. Helk. *Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischen und schwedischen Zeit (1559–1710)*. Lüneburg, 1989.

Vello Helgi *Eesti ajalugu* on süstemaatiline ülevaade, kuid rõhuasetus on siiski uemal ajal. Ajale Kunda kultuurist Vene revolutsioonini 1917 on koos illustatsiooniga antud 64 lehekülge (lk 12–75), lähiajaloole 1917–1993 182 lehekülge (76–207). Arvestades lugejaskonda on selline jaotus kõigiti põhjendatud. Võib imetleda autori valikuoskust ja esitamiskiisi: midagi olulist ei ole kõrvale jäänud. Pearõhk on küll poliitilisel ajalool, kuid esitatud on ka kõige olulisem kultuuriajaloo, taanlastele tähtsast kaubandusajaloost, rahvastiku arengust jne. Meile veidi harjumatu on suhteliselt tagasihoidlik tähelepanu varasemale agraarajaloole, sealhulgas pärisorjuse kujunemisele, mõisatele jms. Oleme pidanud seda tähtsaks, mõistmaks rahvusliku liikumise ühe tiiva teravat saksavaenulikkust ning eestlaste innukust *Landeswehr*'i sõjas. Muidugi on halamine 700-aastase orjaõõ üle kauge minevik.

Võib-olla on agraarprobleemide suhtelist tagasihoidlikkust peale mahukitsikuse tinginud ka senine liiga suur rõhuasetus, eriti Nõukogude ajal. Tänapäeval on Eestiski pearõhk pandud neile probleemidele, mis okupatsiooni ajal olid keelu all või põlatud. Eelkõige on see baltisakslaste osa Euroopa kultuuri vahendamisel.

Eesti lähiajalool osas annab vaadeldav raamat seni ainulaadse süstemaatilise faktiderohke ülevaate. Autor on ajalooliselt tasakaalukas, eemal sisepoliitilisest erakondade võitlusest, kuid selgesti vaba Eesti poolt.

Lugejaskonda arvestades on erilist tähelepanu osutatud Eesti—Taani suhetele. See ei ole pelgalt taanlaste meelitamine, kui autor kirjutab juba eessõnas, et Eestimaa on vana Taani maa, kust pärimuse järgi pärineb ka Dannebrog, Taani rahvuslipp. Autor esitab olulisel kohal kokkupuuteid ja kokkupõrkeid nii Taani kui ka Rootsiga 10.–11. saj. Allikate nappuse tõttu teame selle aja sidemetest Taaniga väga vähe, kuid nende intensiivsusele viitavad hilisemate sajandite Taani reageeringud ja taanlaste huvi Eestimaa saatuse vastu. Vaadeldavas töös on vajaliku põhjalikkusega käsitletud Taani osa Eesti vallutamisel 13. sajandi alul ja nn Taani aega Põhja-Eestis, siit vaadates Ordu ja piiskoppide osa isegi nagu varju jättes. Oodanud oleks ehk veel fantastilise vaheseiga — Taani—Leedu 1419. a lepingu mainimist. Leping nägi ette Ordu viimist Küprosele ja ta maade sekulariseerimist.

Esitatud on Taani osa Liivi sõjas ning meie jaoks uudsel nn Taani aeg Saaremaal (1560–1645), mida autor on põhjalikult uurinud. Esitatakse mitmeid huvipakkuvaid üksikseiku, nagu näiteks Eduard Vilde pikem viibimine Kopenhaagenis (1906–1907 ja 1911–1917) ja *Kalevipoja* lühikese ümberjutustuse ilmumine taani keeles (1878). Hea ülevaade on antud taani vabatahtlikest Eesti Vabadussõjas (okupeeritud Eestis nime-

tati neid mõnitavalt palgasõduriteks) ja Eesti—Taani suhetest esimese Eesti Vabariigi ajal, tagasihaaravalt ka Kunda tsemendivabriku ajaloost 1872. a. Huvitav vahepala on Taani peakonsuli Jens Christian Johanseni skeptiline suhtumine Eesti Vabariiki Vabadussõja ajal ja hinnang, et Eesti Asutava Kogu koosseisust olevat 66% väga ekstremistlik, bolševistliku tendentsiga. Küllap andis selleks hinnanguks aluse maareform ja sellega seoses olev saksakeelse ajakirjanduse propaganda. Vähetuntud kontaktide hulka kuulub Taani delegatsiooni Eesti külustus Saksa okupatsiooni ajal 1942.

Hilisemate sündmuste seas on autor õigusega rõhutanud, et Taani ei ole kunagi tunnustanud Balti riikide inkorporeerimist Nõukogude Liitu. Islandi kõrval oli Põhjamaadest just Taani see, kes kõige energilisemalt toetas Eesti ja Läti vabanemispüüdusi (lk 183).

Raamat on sisutihe, sisaldab rohkesti arvandmeid, ilma et need muutuksid koormavaks. Eriti olulised on andmed Eesti rahvastiku kohta nii selle dünaamika kui ka rahvusliku koosseisu osas. Ilmselt eksitus või trükiviga esineb statistilises lisas (lk 214), kus Eesti rahvastiku koguarvuks 1989. a on märgitud — 1 115 662. Ilmselt oleks vajanud kommentaari väide, et bolševikud said 1917. a ülevenemaalise Asutava Kogu valimistel Eestis 40% häältest (lk 78). Suure osa sellest andsid Eestisse paigutatud Vene sõdurid ja madrused. Nimedega on autor kokkuhoidlik, arvestades, et need on taanlastele võõrad. Siitpoolt vaadates oleks ehk oodanud mõnda baltisaksa valgustajat 18. sajandi lõpust—19. sajandi algusest ning Otto Tiefi 1944. a sügisest.

Kõigi soovide puhul tuleb aga arvestada raamatu mahtu: nende kaante vahel ei ole igatahes midagi üleliigset.

Vello Helk kirjutab väga heas loetavas keeles. Soovitan raamatut kõigile taani keele oskajatele, keda meie noorema generatsiooni seas ei olegi nii vähe.

Raamatu mõjuvusele aitavad kaasa hästi valitud illustratsioonid meie parimatelt fotograafidelt koos teose autori sisukate kommentaaridega.

Lõpuks üleskutse neile, kes põhjamaise tagasihoidlikkusega jagavad mõnikord auhindu ja tunnustust: pange eesti kultuuriloos tähele ajaloolast, kelle nimi on Vello Helk.

Helmut Piirimäe

Madli Puhvel. *Symbol of Dawn: The life and times of the 19th-century Estonian poet Lydia Koidula*. Tartu: Tartu University Press, 1995. 302 pp.

Eessõnas oma raamatule kõneleb Madli Puhvel, et raamat ei oleks teoks saanudki, kui poleks olnud tema abikaasat, indoeuropeistika professorit Los Angeleses, ning ta tohutut raamatukogu, millesarnaseid pole maailmas palju. Madli Puhvel ise ei ole kirjanduskriitik, vaid meditsiiniõppejõud, nagu ta rõhutab, ja ta avaldab tänu Eesti Kirjandusmuuseumi töötajatele, kellel on võtnud palju aega ja vaeva Koidula kirjade ümberkirjutamine ning nende tõlkimine saksa keelest eesti keelde. Sellest võib oletada, et pr. Puhvel on neid tõlkeid kasutanud oma raamatu taustana. Selle eest ei tule teda sugugi laita: kogu aines, Koidula luule, Jannseni jutud, põhineb ju tõlgetel; isegi elustiil, ärkamisaja programmikuulutus, toetub ühe teise kultuuri tavade tõlkimisele. Kreutzwaldi eeposki, rahvuseepos, on tõlge üleskirjutamata eesti rahvalauludest. Viltu pole siin midagi. Arvan, et olen seega andnud ka oma isikliku vastuse ühele Madli Puhveli lausele (isegi kui see ei ole küsimus): *The concept of plagiarism as a literary sin was never raised* [plagieerimise mõistet kirjandusliku patuna ei tõstatatud kunagi] (lk 32), mis on öeldud seoses Jannseni tõlgetega. Pole mingi patt tõlkida või teistelt inspiratsiooni ammutada. Võib-olla arvas Jannsen, et kui eesti talurahvas oli aastasadu aidanud kaasa teise kultuuri õitsengule ja täiustamisele, siis pole mingi patt nüüd selle tugeva kultuuri turjale ronida ja seda aluseks võttes ennast kergitada, kui omad jõud nii-öelda olid pandud juba eeltõsse enesesse.

Madli Puhveli kasutatud allikate nimekiri koosneb 45 pealkirjast ja võib arvata, et see on kõik, mis Koidula kohta kogu maailmas üldse ja ülepea kirjutatud. Sest raamat on ju Koidulast? Igal juhul seisab kaanel luuletaja (väga tuntud) portree — seda kasutatakse nii tihti, et see on pea-aegu kliše. Kuid juba pealkiri manitseb valvsusele: *Symbol of Dawn*. *Sümbol* oleks pidanud seisma jutumärkides, kui Madli Puhveli järgnevat tungimist Koidulasse inimesena pidada selle nominaalväärtuseks. Seda paneb tähele ka Madli Puhvel, sest Koidulat kutsutakse kirjatöös tema sünninimega Lydia Jannsen, kui meie ees rullub lahti tema lapsepõlv, seejärel Koidulaks perioodil, mil temast kujuneb luuletaja, ja lõpuks, ent sugugi mitte vähem olulisena, proua Michelsoniks ajal, mil ta oli abielunaine ning abielupaari laste ema. Ajal, millega kuigi meelsasti pole

tahetud silmitsi seista. See on Koidula elu klassikaline kolmikjaotus, ehkki järelepõlvede silmad oleksid võinud märgata, et need kihid kattuvad ja nagu kõigi teistegi inimeste elus mõjutavad üksteist imepäraselt loogilisel ja ebaloogilisel moel, paistes täiesti ettearvatult ja üldjuhul ka üsna ebapraktiliselt läbi.

Ent Madli Puhveli sihiks ei näigi olevat tuua esile või püüda tabada seda ebapraktilisust, seda elavat. Minu meelest on raamatul ühtaegu mitu eesmärki. Autori enese soovi kohaselt peab see olema tutvustus suure, kogu maailma hõlmava (minu lisandus) ingliskeelse lugejaskonna tarbeks. Sest huvi naisluuletajate vastu on päevakajaline, tõsi mis tõsi. Ent aine on üle paisutatud ja Puhvel satub võimalust viia meid põhjalikule ringkäigule Eesti ajaloos. Koidula puhul on see oluline, sest Puhveli raamatust on näha, kui lähedalt seotud on luule ja poliitika. Ei mingit luulet ilma uue poliitilise teadvuseta. Täiesti asjakohane on need kaks komponenti ühte kõita ja kasutada üht teise ettekäändena. Kõigel on mingi eeltingimus ja nii ka "ärkamisajal". Leian, et Puhvel suudab põhjusi lugejale selgesti näidata ning visandada teatud liine sisseelamisega seal tegutsevatesse isikutesse, ning on tunda, et raamatu autoril on väga suur soov olla asjalik. Õnneks, võib öelda, on ka see üks tänapäeva tendents. Varem olid leerid jagunenud kaheks võrdselt kirglikuks ja võrdselt vääraks osaks. Puudus distantsi hoidev asjalikkus, millega vaetakse nii poolt- kui vastuargumente. Ent distantsiga käib kaasas vastuvõtja, lugeja jahedus. Kui teost võrrelda Aino Kalda raamatuga Koidulast, mis põhineb väga napil allikmaterjalil, kuid on oma sisult tunduvalt ehtsam ja rikkalikum, osalt just seetõttu, et Kallas asus lähemal inimestele, kes olid Koidulat tundnud, siis Kalda puhul on olemas isiksus, kirjaniku enese isiksus tema raamatus, ja just see köidab lugejat ja jääb elama. Ja kui hilisem aeg ongi nimetanud Kalda tõlgendust "romantiseeringuks", ei saa välistada, et siiski just see tõlgendus, mis tugineb fantaasiale ja sisseelamisele, jätab "tõesema" ja püsivama mulje kui väga põhjalik, näiliselt asjalik sissejuhatus, mis põhineb teiste ütlustel. Samuti peab Puhvel (ehkki varjatud) pahameele ja kibedusega (?) tõdema, et hilisem aeg on näinud Koidula Kroonlinna-elus tragöödiat mõistmatu mehe tõttu, et selles müüdis tuleb kõigepealt süüdistada Kalda kirjeldust ja et see müüt jääb küllap igavesti kestma (lk 246). Kirjaniku looming elab kauem kui teaduse oma. Üks Puhveli püüdlusi on teha sellele müüdile lõpp ja näidata Michelsoni paremas valguses. Kuid Koidula abikaasana ei paku ta Koidula luule mõttes erilist huvi.

Arvustatav kirjatöö pole ilukirjandusteos ega kirjandusteaduslik raamat, ehkki on põhjalik ja üksikasjaline, ning nagu näib, on puudutanud kõike, millel selle ajastu suhtes tähendust on. Raamatus on liiga palju

väiteid. Otsustage ise, kus. See kultuuride, keelte, inimeste rohkus, taust ajastule, mille keskel Koidula sündis, taltub Puhveli puhul, kes jätab sellele skemaatilise pitseri, näiteks sisukorra ja sellest tuleneva lihtsustamise. Sellest ei tule aru saada nii, nagu oleks raamat kirjutatud lihtlabaselt jutustavalt. Vastupidi, teos on väga keeruline, arvukad viited ja märkused pidurdavad lugemise kulgu ning muudavad selle jooksu katkendlikuks, disharmooniliseks. Võib-olla on Puhvel tahtnud jätta veenvuse ja dokumenteerituse muljet, ent nagu selliste meetodite puhul sageli, põhjustavad need hoopis skepsist ning ärgitavad vastu vaidlema. Lugeja võib ise otsustada, kus. Sest kogu Eestis pole ju ühtegi last, kes ei tunneks Koidulat ja tema aega, kuid peale müütilise on see teadmine muidugi suisa pinnapealne. Ja ongi hea. Pärast Puhveli raamatu lugemist olen ma lausa veendunud, et müütilisus on tunduvalt viljakandvam kui tegelaskuju nn inimlikustamine.

Antud raamatut võiksid eesti uurijad kasutada käsiraamatuna, see kubiseb teemadest, millest kinni haarata. Need on siin pisut kiires tempos nagu väljanäitusele pandud ja nõuavad kõik lähemat selgitust; oleks ju hea, kui sellele võiksid järgneda kirjandusteadlaste täpsustused. Minu jaoks on üks kõige olulisemaid uusi andmeid perekondlik taust, see, et ka Koidula ema oli eesti päritolu. Kuid see tähtis avastus on Malle Salupere teene.

Kogu see mitmetahuline kultuur, mis elas Eestimaal, Liivimaal, Peterburis, Koidula ja Michelsoni reis läbi Euroopa, Koidula vaimse testamendi käsitlemine, tütarde saatus, luuletuste saatus, tõepoolest — oh heldeke, iseenesest on see haruldaselt huvitav kultuurilugu ja ma leian, et Puhvel käsitleb teemat põhjalikult, tal on tunnetust ümbruse mõju ja aja muutuste suhtes, ta valgustab neid. Ta on sukeldunud sügavale arhiividesse ja kalastanud seal muljet avaldava innuga. Ometi jääb tunne, et kokkukuhjatud teave kasvab üle pea. Ja täiesti ettevalmistamata lugeja tunneb, et upub sellesse tohutusse materjali, et talle on esitatud palju huvitavat, kuid et teda tõrjutakse siiski eemale.

Suur osa raamatust põhineb kirjavahetusel, peamiselt Koidula kirjadel oma perekonnale. See tekitab minus uuesti küsimuse, kas need kirjad ei kuulu mitte eraellu, nii nagu sinna kuulub Koidula abielu. Kui kõik meie telefonikõned, mis tänapäeval kirju asendavad, moodustaksid aluse meie kohta tulevikus kirjutatavatele raamatutele ja tehtavatele analüüsidele, kujuneks see millekski täiesti ebaoluliseks, vääriti arenekuks. Ja kogu perekonna vaidlused Jannseni päranduse üle, kes saab mida ja kui palju, ja see, kas Koidula suudab oma teenijatüdrukuid välja kannatada või ei, on avalikuks tehtult ju terve seebiooper. Ning isegi kui Puhveli idee oli tungida inimesse sisse ja see on ka olnud peasuund,

tahaksin öelda, et inimesele peab jääma mingi privaatsus ja meil teistel ei tarvitseks tunda liiga suurt huvi kõige vastu, mis teisi puudutab. Pisut ainesõelumist oleks siin omal kohal olnud. Madli Puhvel jõuab Koidula inimlikkuse otsingutes tema depressioonikalduvuseni. Ja jätkab samas suunas; nimelt, nagu Puhvel meile teatab, on see midagi, mille all kannatavad paljud intellektuaalsed naised; ning lõpuks jõuab ta järeldusele, et kirjutavad naised kannatavad, nagu ta kahtlustab, vaimse tasakaalutuse all, et kirjutamine on haigus, lühidalt öeldes: naiste kirjanduslik tegevus on haigus. On ju nii, et leitakse seda, mida otsitakse. Edasi küsib Puhvel eneselt, kas lugu pole mitte vastupidi, nimelt et nad annavad järele frustratsiooni- ja kahtlemistundele, sest oma ande (või haiguse) tõttu ei saa nad teha mõtestatud tööd. Vastandina mõttetule kirjutamisele? Halvasti asetatud probleempüstitus — kui just selles pole sümbolit, kui Koidula pole kogu mõttetu kirjutamise sümbol? Luuletused, poliitilised jutustused, sulg kui tööriist, kaitse ja pealetung. Ei, las Koidula hoiab enesele oma närvipingest vanunud juuksed, oma kleptomaania (mida Puhvel ei nimeta). See on vaid fundamentaalselt inimlik, ja eriti luuletaja jaoks on inimlik olemine ju eeltingimuseks. Puhveli-poolselt vaeleavestuselt naiskirjaniku psüühika, depressiooni jms osas võtavad saladuskatte Koidula enese kirjad. Need ei ole romantilised. Need annavad meile pildi stabiilsest ja kainest karakterist, kes oma koduseid tundis ja oskas nii luuletusi kirjutada kui perekonna peale mõelda ja selle eest hoolitseda. Seda, et perekond vastutasuks tema peale ei mõelnud ja ta enam-vähem pigisse jättis, tuleb ette kõigis peredes, ilma et see tarvitseks välja viia märterlusele. Ning see ei ole mõttetu. Kas ei saaks Puhveli teksti pisut puhastada, kaasajastada, isegi kui see on päris uus? Kuhu kuuluvad nimetused nagu “isa tütar”? See eeldab, et kõik teavad, mis on isa tütar. Isa tütar, depressiivne, isoleeritud, raske iseloomuga. Pole kasu Koidulale kõigi nende nimetuste külgekleepimisest: ta oli suur luuletaja. Ükskõik, kas ta juuksed olid vanunud ja kas ta pluusil olid toidujäljed.

Ameerika televisiooni dokumentaalsaadetes tuleb pärast seda, kui tegelik lugu on ära räägitud, ekraanile alati paar rida vaadeldud inimeste edasise saatuse kohta, mis hiljem juhtus ja kuidas kõik lõppes. Nende elu draama. Ka siin kuuleme järelsõnas pisut tütarde saatusest; täpselt nagu kained kommentaarid eespool, on see dramaatiline ja ebameeldiv, kuid eelkõige tõene kirjeldus. Luuletuste saatusest, Michelsoni elust ja surmast.

Seda, et Koidula teoseid ära ei keelatud, nagu läks Jakob Hurda ja Jannseni teostega, põhjendab Puhvel võimude “tahtmatu valearvestusega” (*unintentional miscalculation*) aastatel 1940–1991 (lk 247). Et

Arvustus

see ei jääks laest võetud väiteks, oleks huvitav, kui seda oleks millegagi toetatud. Kas Koidula suured teosed, mille Puhveli silmis on kirjutanud raske iseloomuga ja depressiivne naine, kas tema teoste säilimine peaks olenema arusaamatusest? Vaevalt. Kui see just poleks mõttetu.

Minu isiklik pihtimus: esimest korda kohtusin ma Koidulaga võõral maal, tema romantilise vaimse armastusloo kaudu Kreutzwaldiga, ühe vaimse mehega. See lummas mind täielikult ja köitis nii väga minu fantaasiat. Ja kui mul siis õnnestus (1990. aasta maikuus) näha tänavasilte nende kahe nimega seismas otse teineteise kõrval nii-öelda tegevuskohas eneses, tundsin ma, et romanss on saanud tegelikkuseks. Ja see lummus, kujutlus on sestpeale püsinud ning üle elanud ka Madli Puhveli raamatu.

Anne Behrndt

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

EDITORIAL NOTE

The development of the Estonian Radio can be divided into three stages which correspond to the historical stages of Estonian society: the first period, 1926–1940 — formation of broadcasting in Estonia; the second period, 1940–1991 — Soviet Estonian Radio; the third period, from 1991 to the present — is still a period of rearrangements and formation of new balance in the Estonian Radio. In 1995 editors were renamed producers. Maarja Päril-Lõhmus, lecturer of journalism at Tartu University, discusses editing on the Estonian Radio in 1980–1984. This was a period when, after the consecutive decree of Russification (1978) by the Central Committees of the Communist Party of the Soviet Union and the Communist Party of Estonia, political pressure on the press and editors strengthened.

Urmas Sutrop, doctoral student of linguistics at the University of Konstanz in Germany, first attempts to prove that the creation of an Estonian philosophy, relying on the alleged “challenge” of Nietzsche, i.e. on the dominance of the racial factor and grammatical functions of the language, is hopeless. Secondly, the author tries to show that creating a philosophy outside the language, only on various perceptions is also impossible. Doing so, the author shows that different nations speak about perceptions using a few universal invariant notions and verbal constructions. And thirdly, he still tries to ask what the future Estonian philosophy could be like.

Eiki Berg, doctoral student at the Institute of Geography and lecturer at the Department of Political Science, both of Tartu University, and Hill Kulu, doctoral student at the Universities of Tartu and Helsinki, discuss the formation of Russian settlement on the Estonian shore of Lake Peipsi. They describe the present situation, identity and political attitudes of the Russians living

there and sketch the possible ways for implementing a realistic policy in this region. A pivotal moment causing the flow of Russians to the western shore of Peipsi was the 1666 schism of the Russian church, which, unlike the Reformation in Western Europe, left the followers of the traditional trend in opposition. In 1684 they were outlawed, and all they could do was to escape to the outlying areas of the Russian Empire, including the Baltics. The permanent settlements of Russian old believers on Peipsi became established in the late 1730s. The history of Peipsi Russians shows that the existence of their own tradition plays an essential role in the emergence and preservation of a minority's identity and in their feeling of security. The existence of their own tradition is also a basis for the integration of the minority. It is also essential that the neighbouring majority respects and supports the tradition of the minority. And differently from the "insecure" minority, the "secure" minority knows how to respect the tradition of the majority. Good knowledge of the Estonian language and lack of the "problem of discrimination" among the older generation of Peipsi Russians is undoubtedly one example of this. Thus, a simple truth holds in the relations between the majority and the minority: if you feel secure and are respected, you will try to treat the others the same way. And this truth must be taken into account when shaping ethnic policy. The economic situation in the area bordering on Lake Peipsi is much more difficult now than it used to be a few years ago. A continuing economic decline may also have a negative effect on the relations between the minority and the majority. Regional policy must consider all this. The only way to stop the economic decline and to prevent the youth from leaving the region is to encourage entrepreneurship and to create new jobs, taking into account the local peculiarities. Support for the region of Lake Peipsi would also mean a support for the tradition of Peipsi Russians, which would grant the continuing good relations of the ethnic minorities with the Estonian majority.

The German prose writer Edzard Schaper (1908–1984) published in 1942 an essay on Paul Fleming (1609–1640). More than three centuries had passed since Fleming's death by then. Paul Fleming repeatedly stayed in Tallinn intending to connect his life with this town. A year before his death he got engaged with the

daughter of Heinrich Niehusen, a merchant from Tallinn. Fleming organized a literary society in Tallinn, the sc. Shepherd's Society where he introduced Opitz's innovations in poetry. One of his close friends was Reiner Brockmann, professor of poetry in the Tallinn Gymnasium, the author of the first occasional poems in Estonian.

As an example we publish a few of Fleming's poems.

Thereafter Liina Lukas, graduate student of world literature at Tartu University, discusses what the author of the essay — the 20th-century German novelist and short story writer Edzard Schaper — and its main character — the 17th-century German poet Paul Fleming — have in common. Both were connected with Estonia by women — Fleming by the three daughters of the Tallinn merchant Heinrich Niehusen, Schaper by Alice Pergelbaum, a Baltic German from Tallinn. Both were active mostly in Tallinn and were acquainted with the local literary circles. Both writers were renowned in Germany as well. They were not epigones who, as viewed from the metropolis, could be regarded inhabitants of a distant literary island where they were seeking fame and glory for themselves. Fleming is considered the founder of poetry in the Baltic provinces, and his grandeur has been compared to that of Opitz. Shaper called him "the forefather for a number of poets who emerged in the spiritual space of North-Eastern Europe." The scene of most of Edzard Schaper's works is Estonia or the Baltics. Schaper has confessed his spiritual closeness to Fleming. The fact that while staying in Tallinn Schaper liked to work in the house once inhabited by Fleming is also noteworthy.

The author of the following article Rush Rhees (1905–1989) is a philosopher of US descent, who after World War II worked mainly in Britain, for a long time as a professor at the University of Swansea (Wales). He was one of the students of Wittgenstein and a publisher of his heritage. His philosophical views were also very close to later Wittgenstein's. In the present article on private language he also follows Wittgenstein's arguments quite closely.

In the following article Robert R. Sokal from the Department of Ecology and Evolution at the State University of New York (in Stone Brook) and his co-authors use the relationships between genetics and language in European populations to infer processes

that have led to the current population structure. They summarize the results of seven approaches to investigating the relationships between gene frequencies and language families. They discuss the implications of these results for the structure and origin of the European populations. The authors use available historical information to make predictions about the genetic differences between language families and test these predictions against their observations. Migration, selection and spatial differentiation determine the patterns of geographic variation in the gene frequencies of human populations. Inferences about past processes must be made from current patterns. The use of language differences as a variable concomitant to gene frequencies allows such inferences despite the complex relationship between language and genetics in populations. Seven methods that test varying aspects of this relationship show genetic differences among speakers of different language families in Europe, in addition to differences among populations due to geographic differentiation. A model, based on the known history of each language-family boundary, was constructed to predict the likelihood of genetic differences at the boundaries. The model is in good agreement with the observed results. The genetic-linguistic patterns observed in Europe are consistent with the combined operation of spatial differentiation and aboriginal genetic differences among speakers of different languages before they moved to their present locations on the continent.

The sc. pyramid texts carved into the tombs of the pharaohs of the 5th-6th dynasties (starting from Unas, ca 2355-2155 BC) had several aims. (1) They mediated to the dead king the necessary knowledge about the otherworld (primarily the heaven and the underworld) and about secret affairs; (2) the numerous charms can be regarded as original protective magic against the dangers threatening the dead; (3) the message contained in the hieroglyphs granted the dead through magical powers the position they had enjoyed in this world. As many other ancient peoples, the Egyptians also transferred their view on this world to the otherworld. Just as in this world, the ruler fights with numerous enemies on the other side as well. The pharaoh also governs people, regions, towns and villages, "Both countries" and "Nine Bows." As compared to

the inscriptions in Sinai and on the shrine of the dead at Sahure, the universalistic epithets and expressions of the pyramid texts are more varied and ambiguous. The number of utterances concerned with destroying the enemies is relatively modest. The reason for this is probably the different aims of the texts. For example, the texts of Sinai are inscribed on the rocks on the north-eastern border of Egypt, probably to designate the borderline and to frighten the enemies magically. Egyptologist Sergei Stadnikov, lecturer of history at Tallinn Humanitarian Institute and Tallinn Art University, discusses those passages in the texts which hint at foreign countries.

Next, we publish the first excerpt from James Frazer's academic bestseller *The Golden Bough*, which was originally published in 1890. What is the secret of the lasting popularity of *The Golden Bough*? On the one hand, a colourful and strange panorama of the most different beliefs and customs of humankind opens up on the pages of the book; on the other hand, Frazer makes us pay attention to the spiritual constants hidden behind these different phenomena, from the soil of which all this impressive medley has sprung up. On the one hand, we get an encyclopedic survey of different cultures and religions, but at the same time this book does not speak only about different cults, rituals and religions, but also about the human soul, about striving for immortality and about the contexts which our inevitable confrontation with the big circulation in nature has always evoked. Frazer is one of the founders of modern anthropology — he is a classic whose theories, although sometimes arguable, cannot be ignored. Still, he has been seriously reproached; his lifelong avoidance of fieldwork did not enable him to form an adequate understanding of the lifestyles of his "savages"; stubborn shirking of psychology caused gross simplifications in the presuppositions of his works. Nevertheless, the importance of Frazer for the present cannot be overestimated; he is the spiritual father of the following generation of anthropologists which is headed by Bronislaw Malinowski; Frazer's oeuvre is monumental both for the number of volumes and the information they contain.

In the section of polemics Arne Merilai, head of the Department of Estonian Literature at Tartu University, deals with the

Summaries

ballad investigations of Villy Sørensen, stressing the importance of the psychoanalytic layers in ballads.

Piirimäe

In the section of book reviews Anne Behrndt discusses Madli Puhvel's study on the Estonian poetess Lydia Koidula (1843–1886).

We end the issue with Part 11 of Ian Stewart's book *Does God play dice?*

Editing of the press in closed society

Maarja Päril-Lõhmus

Soviet ideology was put into practice by the Soviet press. An important figure in the press was the editor who was responsible for the ideological slant of the materials published.

The editor's task was to shape the publishable materials into a suitable form.

The article deals with editing on the Estonian Radio from 1980 to 1984. This was a period when, after a consecutive decree of Russification by the Central Committees of the Communist Party of the Soviet Union and the Communist Party of Estonia, political pressure on the press and on editors strengthened again. The Estonian Radio began to be regarded an ideological organization. The editors of the Estonian radio were required to display an ideological attitude in the case of all kinds of programmes. The editors were brainwashed at party meetings and at briefings concerning the programmes. They were actually made to do the work of censors. "Censoring editing" based on ideological myths and the corresponding canons of press was most widely spread on the Estonian Radio.

The editors' work was based on the phenomenon of the "imaginable checking ear." The themes

of the programmes and the methods and genres of their presentation were limited. Sc. double thinking was a characteristic feature of the editor's work.

The author has written at Tartu University a master's thesis on the same theme — "Editor as a shaper of the outlook on the world: Creative work or censorship?"

Nietzsche, Kaplinski and Estonian philosophy

Urmas Sutrop

Recently Jaan Kaplinski provoked Estonian philosophy. His argument was based on Friedrich Nietzsche's remark that the philosophers of the Ural-Altai language area would in all likelihood look "onto the world" in another way than Indo-Europeans or Muslims as philosophies are ruled by grammatical functions and are determined by racial prejudices. Kaplinski is willing to create his own philosophy which would be like "freedom whose language is not language but dancing, wordless songs, smells and colours." First I show that Kaplinski is reading Nietzsche incorrectly, and that his argument is based rather on John Locke's doctrine on external and internal ideas (sensation and reflection). Secondly I show that a philosophy which is based on sense data such as smells and colours cannot be nonverbal. The perception of

smells or colours is determined by the type and the stage of development of perception-related vocabulary in the language. For example, according to Berlin—Kay theory the colour terms form a hierarchical structure, or there is a hierarchical structure of modalities in all languages: seeing > hearing > touching > smelling/tasting (Viberg). Thirdly, Estonian philosophy can be philosophy that is made by Estonians, in Estonian or in Estonia, or it can be philosophy which concerns itself with Estonian grammar. Nietzsche reduces all types of philosophy to racial prejudices and genetic relationships between languages. I argue that differences between philosophies of different languages are not caused by genetic relationships but are grounded on typological features. There are five basic language types — agglutinative, inflectional, isolating, polysynthetic and introflexive (Skalička). While English and French belong to the isolating (analytic) type, German has elements from all five types. The same concerns also Estonian which, like German, is a mixed type. Diachronically, the basic type of Estonian was agglutinative, whereas synchronically, the trend of development is towards the inflectional type.

Gottkönig und Außerägyptische Bereiche

Sergei Stadnikov

Universalistische Ausdrücke der Könige des Alten Reiches in Ägypten nach den Pyramidentexten.

Die ins Grab als Totenliteratur eingemeißelten Pyramidentexte vermitteln dem verstorbenen König das für sein Weiterleben erforderliche Wissen von den geheimen Dingen des Jenseits. Außerdem sind die Zaubersprüche der Pyramidentexte als Schutz- und Abwehrmagie zu verstehen. Darüber hinaus sollte die magische Wirksamkeit der Sprüche ihm seiner diesseitigen Position angemessen Platz sichern.

Auch die Ägypter haben wie andere Völker sein diesseitiges Weltbild aufs Jenseits übertragen. Wie der irdische König beherrscht der gestorbene Pharao die Menschen (rmtw), die in Gauen (sp3wt), Städten (njwt) oder Dörfern (grgw) wohnen, die beiden Länder (t3.wj) und neun Bogenvölker (pđwt).

Unten werden die Textstellen folgen, in denen direkte oder indirekte Anspielungen auf die außerhalb Ägyptens liegenden Bereiche belegt sind, nach Stichwörtern gruppiert und analysiert.

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematemaatika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

XI

**Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.**

©Ian Stewart 1989.

VEEL HYPERIONIST

*Hyperion aujärjel lõõskaval
veel istub, sõõrmeis viiruk, kerkiv maalt
auks Päiksejumala. Meel ärev ent.
Sest samuti kui maa peal hirmuteod
toond õudu, väriseb ka tema siin.
Ei koeraulg, ei kriiskav varjulind,
ka kadunu, kes saabub ehk niipea,
kui esmalöögi teeb ta hinge kell,
ei vaeva suurt Hyperioni, ei,
vaid hiiu mõõtu tulvav jubedus.
John Keats, Hyperioni langemine.*

Dünaamika ajaloost on alati kaks lõime läbi jooksnud: seal üleval ja siin all. Thales pilguga taevas ja ninapidi kraavis. Galilei koos Jupiteri kuudega ja tuuletõmbuses kõikuva kirikulühtriga. Newtoni gravitatsiooni suur ühendamis töö: planeedid ja kahurikuuli teekond õhus. Statistika tekkimist ohutasid tublisti astronoomiavaatlused, kuid ka laste pikkus. Oma homokliinilist pundart nägi Poincaré esimest korda tolmuosakese matemaatikas Jupiteri ja Saturni raskusjõu väljas, Smale'i arusaam tulenes kaudselt juba radariprobleemiga tegelemisest.

Meie arutlus kaosest on seni püsinud suurelt jaolt ikka maa peal, peamiselt koguni laboratooriumiseinte vahel. Seal üleval on aga kaos oma ülimalis mõõtmeis. Planeetide kaastaste liikumine, Pluuto käitumine pika ajavahemiku jooksul, universumi enda struktuur.

Avapeatükis mainisin Saturni kaaslaste Hyperioni kummalist käitumist — seegi on taevane kaos. Sellest alustamegi.

KOSMOSE KARTUL

Taevakehade kõige tuntum kuju on kera, täpsemalt õieti sferoid, nagu on ka Maa — keralähedane, kuid poolustelt mõne protsendi võrra lamedam. Hyperion on aga hoopis niisugune ellipsoid, mille peateljed (nii-öelda pikkus, laius ja kõrgus) on 190 km, 145 km ja 114 km. Kosmose kartul (joonis 104).

Kooskõlas Kepleri ja Newtoni avastustega on Hyperioni orbiit Saturni ümber ellipsilähedase kujuga. Määra, mille võrra ellips ringjoone kujust kõrvale kaldub, nimetatakse *ekstsentrilisuseks* ning Hyperioni orbiit on umbes 10% ulatuses ekstsentriline. Seda on Päikesesüsteemi planeetide ja planeedikaaslaste kohta ebaharilikult palju, kuid see ei tähenda siiski midagi muud, kui et orbiit on pisut lamendunud ringjoone kujuline.

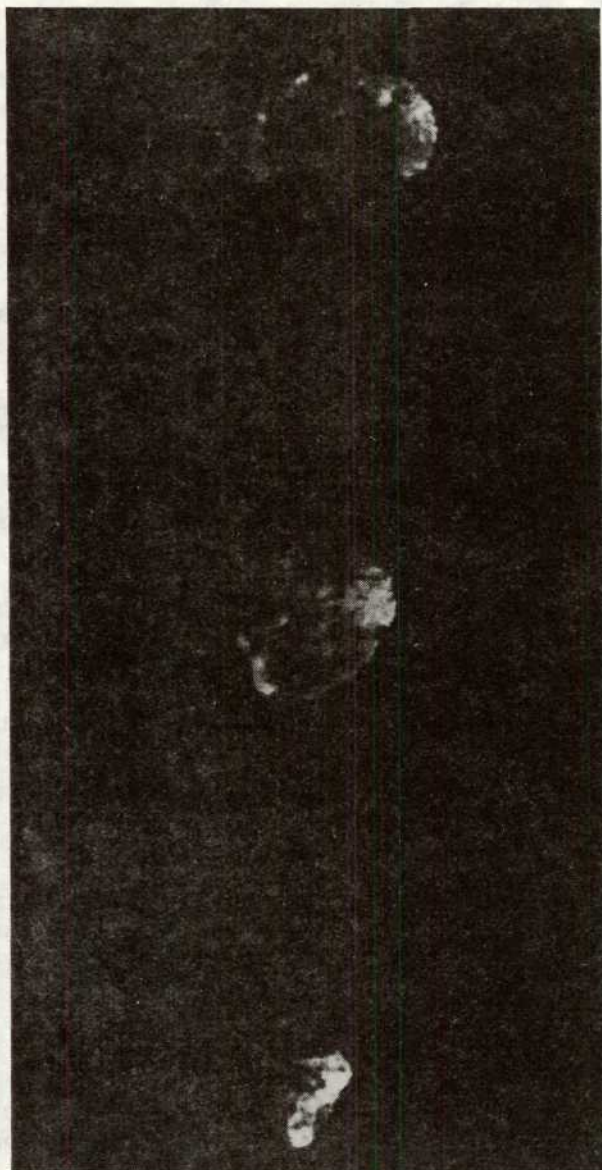
Hyperioni *asukoht* orbiidil muutub korrapäraselt ja on ennustatav. Selle kohta võib kümnete aastate peale ette tabeli koostada, nii et ajastuses ei teki mitte sekundi mürdosagi suurust eksitust. Mis aga meie Päikese kõigi kuude ja planeetide hulgas Hyperioni tõeliselt ainulaadseks muudab, on tema *asend* orbiidil, s.t see, mis sihis asetsevad ta kolm telge. Enamasti veerevad planeedid orbiidil nii nagu tavaline jalgpall mööda lamedat pinda. Hyperion meenutab aga rohkem ragbipalli, mis hüplikult üle võitlusplatsi veereb. Kui saaks ta keskpunkti asendi kinni külmutada ja vaadata siis, kuidas ta ise selle suhtes liigub, tunduks ta juhuslikult igas mõeldavas suunas jõnksuvat.

Nii ta asukoha orbiidil kui asendi selle suhtes määravad ära ühed ja samad füüsikaseadused, ühed ja samad matemaatilised võrrandid. Ta asukoht vastab nende võrrandite korrapärasele lahendile; asendile vastab aga iseärane lahend. Hyperioni kukerpallitamine ei johtu juhuslikest välistest mõjudest, vaid dünaamilisest kaosest.

Miks on Hyperion kaootiline? Või miks on siis kõik teised kehad korrapärased? Kas asi on ta kartulikujus? Kas kõik kartulid on kaootilised?

Ei sugugi. Põhjused on sügavamad, komplitseeritumad ja palju huvitavamad. Hyperioni kaootiline liikumine on kosmiline kokkusattumus. Aeg-ajalt on Päikesesüsteemi ajaloo jooksul teisedki kehad sattunud dünaamilise kaose perioodi ja

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 104. Kolm vaadet Voyagerilt Saturni isepäisele kaas-
lasele Hyperionile.

siis jälle tagasi. Ent juhtus juba kord nii, et Hyperion on sellesse protsessi sattunud täpselt niisugusel ajal, kui inimkond selle vastu huvi tundma hakkas.

VAMPIIRTEISIK

Jäiga keha liikumine on klassikaline ülesanne, mida esimesena püüdis lahendada Euler. Euleri analüüsist tuleb välja mitu tähtsat põhimõtet. Kõigepealt on võimalik kujutleda, nagu oleks keha raskuskese liikumatu, ning tegelda üksnes keha liikumisega raskuskeskme suhtes. Teiseks: keha kuju pole mitmeski mõttes oluline. Liikumise määravad keha peainertsiteljed. Kui korrapäratu ka oleks keha kuju ja kui ebaühtlane ta tihedus, ikkagi vastab igale tahkele kehale teatud *inertsiaalipsoid*. See on üks kummituslik kaaslane — kehaga lahutamatu kaasas, kuid massi tal pole ja nagu nimigi ütleb, on ta kujult ellipsoid. Inertsiaalipsoidi iga telg on võrdeline keha inertsiga, kui keha pöörleb ümber selle telje, ning seega vastavad pikemad teljed suuremale inertsile.

Kui liigub keha, liigub ka kummitus: ta ongi selline viirastuslik teisik. Kui keha pöörleb korrapäraselt, teeb seda ka kummitus; kui keha kukerpallitab, kukerpallitab kummitus kaasa. Aga nüüd! Las see kummitus — vampiir, nagu ta on — imeb endasse kehast kõik materiaalse — nii on meil käegakatsutav kummitus ja võõristust tekitav spektraalkeha, mis on ikka kummituse küljes kinni nagu elav kest. Kuidas muutub nüüd liikumine? *Ei muutugi*. Kehal on oma kummitava vaimuga ühed ja samad inertsiaalsed omadused ning seetõttu on nende liikumine identne.

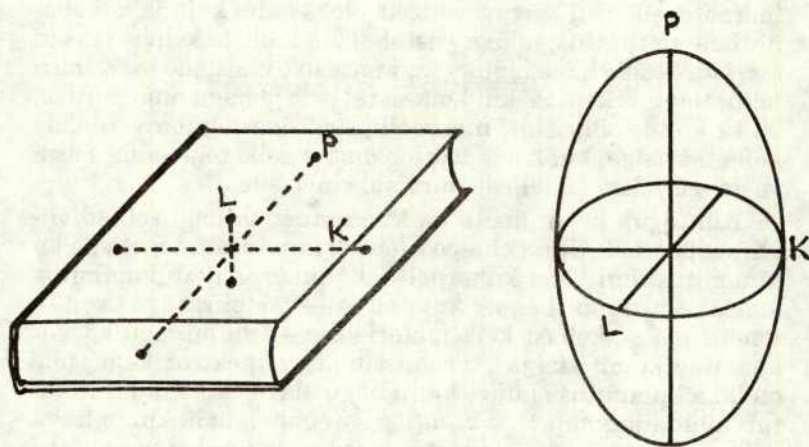
Teisisõnu, kui on vaja mõelda tahkete kehade liikumise üle, võib piirduda homogeensete ellipsoididega. Et Hyperion kartuli moodi välja näeb, ei puutu üldse asjasse; otsustav on see, et kartuli kummitusellipsoidil on kolm *mittevõrdset* telge.

Kõigest hoolimata ei suutnud Euler jäiga keha võrrandeid üldisust kitsendamata lahendada. Klassikalised avastused, analüüsi *tour de force*'id, suutsid ära lahendada paar väga spetsiifilist juhtu, näiteks tsirkulaarsümmeetrilise vurri liikumise. Kuid mõned üldprintsüübid siiski leiti. Näiteks on üks kõige lihtsamat laadi liikumine niisugune, et keha pöör-

Kas Jumal mängib täringuid?

leb ühe oma inertsiaaltelje ümber. Millal on see liikumine stabiilne? Vastus: siis, kui tegemist on kas pikima või lühima teljega, mitte vahepealsega.

Seda saab katseliselt kergesti kontrollida. Üks käepärane näide kolmest ebavõrdsest inertsiaalteljest võiks olla raamat. Teljed läbivad raamatu keskpunkti, mis on tihedasti seal lehtede vahel peidus. Pikim inertsiaaltelg suundub tagakaane keskpunktist esikaane keskpunktini. Lühim suundub ülemise ääre keskelt alumise ääre keskele ja kolmas, vahepealne, raamatuselja keskelt lehtede vertikaalservade keskpunkti (joonis 105).

Joonis 105. Raamat koos oma inertsiaallipsoidiga. Pange tähele, et raamatu lühimale teljele (L) vastab ellipsoidi pikim telg (P) ja vastupidi, ning keskmise pikkusega teljed (K) on teineteisega vastavuses.

Märkasite juba, et pikim inertsiaaltelg on raamatu lühim telg ja vastupidi. Kõik on õige: inerts on suurim seal, kus mass liigub kõige kiiremini. Kui lasete raamatul mingi kindla kiirusega pöörelda ümber oma lühima füüsilise telje, siis on raamatu nurkades asuvad punktid teljest kaugel ja liiguvad

seetõttu kiiremini. Kui te aga keerutate raamatut niisama kiiresti ümber ta pikima füüsilise telje, on raamatu nurgad teljele lähemal ja liiguvad seega aeglasemalt kui eelmisel juhul. Nii et mu kummitusmetafoor libises sellest asjaolust justkui muuseas üle — kummituseks ei ole tegelikult inertsiaalipsoid ise, vaid mingi homogeenne ellipsoidaalne keha, millel on *see-sama inertsiaalipsoid* mis aluseks võetud kehal. Temagi on järe sealte, kust inertsiaalipsoid on õhuke, ja vastupidi.

Igatahes muretsege endale üks raamat. Soovitavalt midagi raskemat (mitte ülekanud, vaid füüsilises tähenduses): *Sõda ja rahu* või mõni sõnastik. Hoidke teda pihkude vahel, nii et pealkiri vaatab teile raamatu selja pealt vastu, ja laske tal ümber oma kõige lühema telje pöörlema. Sellega saate hästi hakkama. Nüüd hoidke teda ülemisest ja alumisest äärest, nii et selg on horisontaalselt, ja keerutage teda ümber ta pikima telje. Jällegi läheb kõik ilusti. Lõpuks aga hoidke teda selja keskpunktist ja vertikaalääre keskpunktist ja katsuge lasta tal nüüd ümber ta vahepealse pikkusega telje lipata. Selgub, et ta ei lase end õigesti keerutada, vaid kipub selle asemel väänlema ja kukerpallitama. Põhjus on selles, et pöörded ümber keskmise suurusega telje on ebastabiilsed. Kui te järgmine kord kivisele rannale satute, otsige (ligikaudu) ellipsikujuline kivi ja katsuge teda ümber ta keskmise pikkusega telje keerutada. Näete, et ta võnkleva hakkamist on seejuures väga raske ära hoida.

SPINN-ORBITAALNE GEOMEETRIA

Massachusettsi Tehnikainstituudi astronoom Jack Wisdom kirjutas koos kolleegide Stanton Peale'i ja François Mignard'iga 1984. aastal artikli ajakirjale *Icarus*: "Hyperioni kaootiline pöörlemine". Selles nad väitsid, et Hyperioni kukerpallitamine *peakski* olema kaootiline. Veidi lihtsustatult on nende analüüs järgmine.

Hyperioni orbiit on ellips, mis aga aegamisi muutub. Jättes selle muutumise arvesse võtmata, saame Hyperioni orbitaalse liikumise mudeliks võtta fikseeritud ellipsi. Niisugune ligikaudsus on lubatav, sest Hyperion kukerpallitab märksa kiiremini, kui muutub ta orbiit. Hyperioni ennast model-

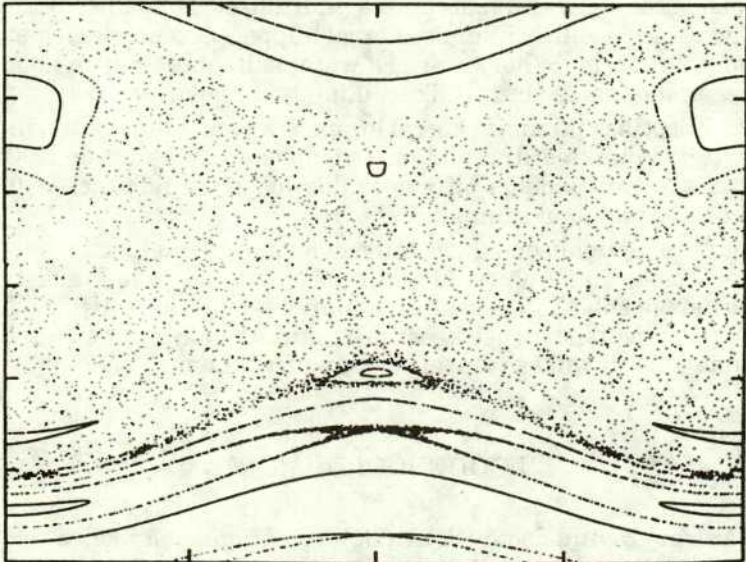
leerib sobiv inertsiaalipsoid, mis pöörleb ümber oma pikima telje, ning olgu see telg orbiidi tasandiga risti. Miks — see selgub allpool. Siis saab kukerpallitamist käsitleda *spinn-orbitaalse* geomeetria abil, mida kirjeldatakse järgmiselt. Et me pikima peainertsitelje sihi fikseerisime, siis on vaja veel vaid ühte nurka, et saada täpselt teada Hyperioni asendit orbiidi suhtes. Nimelt on meil vaja teada, mis suunas asetseb ta lühim telg. (See määrab ühtlasi ära vahepealse pikkusega telje sihi, mis on kahe ülejäänuga risti.) Nimetagem seda *pöördenurgaks*. Veel üks arv lisaks, ja me saame teada, kus Hyperion orbiidil asub — vaja on nurka Hyperioni asukoha ja orbiidi mingi kindlaksmääratud punkti vahel. Mugavaim on valida selleks periapsiid — lähim punkt Saturnile — ning vastav nurk oleks siis *orbiidinurk* ehk konventsionaalsemas kõnepruugis “tõeline anomaalia”. Saturni poolt Hyperionile avaldatav gravitatsiooniline tõmbejõud sõltub orbiidinurgast, orbiidinurk omakorda sõltub ajast — seega võib Saturni gravitatsiooni kirjeldada kui teatud liiki ajas muutuvat gravitatsioonivälja.

Igatahes saate kõige selle kohta võrrandid kirja panna ja jõuda lõpuks kolme koostisosaga lihtsustatud matemaatilise mudelini. Üks koostisosa on pöördenurk, teine on pöördenurga muutumise kiirus ja kolmas on aeg — või orbiidinurk, mis teeb sama välja.

Saturni gravitatsiooniline külgetõmme esineb võrrandis *ajas muutuva* jõuna. Kui Saturni tõmbejõud oleks ajas muutumatu, moodustaksid võrrandid “ühe vabadusastmega süsteemi” ja neid oleks võimalik eksplitsiitselt lahendada. Sellel poleks kaosega midagi tegemist. Kuid gravitatsioonilise liikme muutuvus ajas muudab need võrrandid “poolteise vabadusastmega süsteemiks”, kus kaos võib vabalt ellu ärgata. (Lisaks tulnud poolik vabadusaste on aeg. Teaduskeeles: n muutujaga Hamiltoni süsteemil on $n/2$ vabadusastet, sest muutujad tulevad harilikult sisse asukoha ja impulsi paarina. Sellise paari moodustavad siin pöördenurk ja ta muutumise kiirus. Aeg mitte — sellest ka nüüsgune kummaline terminoloogia.)

Võrrandi võib arvutis numbriliselt lahendada. Tulemuse demonstreerimiseks on kõige lihtsam joonistada Poincaré lõige (joonis 106). Sellel on näha pöördenurk ja ta muutumise kiirus korrapäraste ajavahemike tagant. Kahe ajahetke vahel hüppab satelliidi seisundit kirjeldav punkt ühest asukohast

Poincaré lõikel teise. Poincaré lõige ei näita, kus see punkt vahepealse aja viibib, kuid vahetegemiseks korrapära ja koose vahel polegi meil vaja selle pärast muret tunda.

Joonis 106. Poincaré lõige Hyperioni kohta. Punkteeritud ala osutab kaootilisele liikumisele: kõik need punktid kuuluvad ühele trajektoorile. Kinnised kõverad näitavad korrapärase kvaasi-perioodilise liikumise piirkondi.

Poincaré lõikel on näha rida kinnisi kõveraid ja lisaks suurt X-kujulist punkteeritud ala. Kõverad kirjeldavad korrapärasest perioodilist või kvaasiperioodilist liikumist: iga ajavahemiku jooksul hüppab kirjeldav punkt korrapäraselt ühel kinnisel kõveral. Punkteeritud ala märgib kaootilist liikumist: üksteisele järgnevate ajavahemike tagant hüppab kirjeldav punkt

Kas Jumal mängib täringuid?

“juhuslikult” ringi mööda tervet punkteeritud ala. Põhimõtteliselt võib Hyperioni käituda ükskõik kummal kirjeldatud viisil. Ent selle viisi määrab kindlaks ta liikumise energia, ja võitjaks jääb kaos.

Iga punkt pildi peal kirjeldab Hyperioni seisundit. Horisontaalkoordinaat on ta pöördenurk, vertikaalkoordinaat on kiirus, millega pöördenurk muutub. Kahe orbiidil toimuva täispöörde vahel hüppab punkt pildi ühest asukohast teise. Kvaasiperioodilise liikumise korral hüppab seesama kirjeldav punkt aina ringi ühel kinnisel kõveral ja hüppesamm on kogu aeg umbes sama suur. Kõik on ülimalt korrapärane.

Kaoatilise liikumise korral hüppab ta üsna juhuslikult ringi tervel punkteeritud alal, mis võtab enda alla suurema osa pildist. Kui vaadelda piisavalt pikka aega, on näha, et *kogu selle ala* täidab üksainus trajektoor.

Teravapilgulisemad teie hulgast on märganud juba ka teist kaosetsooni, mis on palju väiksem — pikkade vääditaoliste harudega kõhn X, mis asub otse suure kaosetsooni kohal. Seal on tegemist teistsuguse kaoatilise liikumisega ning et ta võtab enda alla nii väikese ala, ei ole tal suurt tähtsust.

LOODEHÕÖRDUMINE

Saturni gravitatsiooniväli avaldab Hyperionile ka teatud varjatud mõju. Et gravitatsioonijõud kauguse suurenedes väheneb, siis tõmbab Saturn oma kaasläse lähemat poolt enda külge tugevamini kui kaugemat poolt. Muu hulgas sunnib ka see “loodeline” külgetõmme Hyperioni pöörlema pigem ümber oma pikima peainertsitelje kui ümber lühima, kuigi ilma Saturni tõmbejõuta oleksid mõlemad variandid stabiilsed. Kujutlege Hyperioni istumas horisontaalorbiidil kaldu: üks pool kumerdumas Saturni poole, teine teisele poole. Oletame selguse huvides, et Saturnile lähim külg on allpool horisontaali. (Maailmaruumis ei saa vahet teha, mis on ülal ja mis all, nii et asju niiviisi piltlikult esitades tuleb selgitada, mis on mis.) Sel juhul kisub Saturn lähemat kumerust enda poole pisut tugevamini. See sunnib Hyperioni üht külge pidi hästi vähe kõrgemale kerkima, nii et pöörlemistelg tõuseb rohkem vertikaali. Pika aja jooksul mõjub loodejõud nii, et pöörlemistelje

asend peaks asuma lõpuks risti orbiiditasandiga. See kehtib kõigi kehade, mitte ainult Hyperioni kohta. Protsess võtab aga kaua aega, sest erinevus kummalegi poolkerale avaldatava jõu vahel on väga-väga väike, ning niisuguse lõpptulemuse vastu võivad sõidida muudki nähtused.

Wisdom kirjeldab üht analoogilist katset: "Antud protsessi illustreerib kenasti see, kui visata õhku pooleldi täis pudel, mis alguses pöörleb ümber oma pikima telje." Proovige. (Ainult vaadake, et kork oleks kindlalt kinni.) Meenutage, et pikim füüsiline telg — sümmeetriatelg pudelisuust kuni põhjani piki keskkoha — on lühimaks peainertsiteljeks. Avastate, et pudel ei tahagi ümber pikima telje pöörelda (kuigi täiesti täis pudel teeks seda rõõmuga — samuti nagu tegi seda *Sõda ja rahu*). Selle asemel viskleb ta, kuni leiab end lõpuks pöörlemas ümber lühima füüsilise telje, mis on samas kõige pikem peainertsitelg. Vedeliku liikumine pudelis toob kaasa teatud laadi loodehõõrdumise, mis mõjult sarnaneb nende loodejõududega, mida Saturn avaldab Hyperionile.

Neil põhjustel võisimegi eeldada, et pöörlemistelg on orbitaaltasandiga risti. Eeltingimusi on seal muidki. Õnneks saab hoolikamal analüüsil näidata, et kui süsteem jõuab kord juba kaosetsooni, siis kestab kaos edasi ka sel juhul, kui mudeli eeltingimusi lõdvendada. Kuid selles detailsemas mudelis muutub niisugune orientatsioon, mille puhul pöörlemistelg on orbiiditasandiga risti — mis, nagu nägime, on tingitud loode-nähtustest —, kaosetsoonis *ebastabiilseks*.

KUIDAS KÕIK JUHTUS

See muudab pildi keerulisemaks, ent lõpuks oleme jõudnud niikaugele, et võib juba vaadata, mismoodi Hyperion oma praegusesse kaoses seisundisse sattus.

Kauges minevikus oli Hyperioni pöörlemisperiood ("päev") palju lühem kui ta tiirlemisperiood ("aasta"). Ta liikus siis korrapäraselt ja kvaasiperioodiliselt. Terve igaviku vältel aeglustasid Saturnilt saabuval loodejõud Hyperioni pöörlemist ja (nagu me pudelikatses nägime) tõstsid Hyperioni "püsti", nii et ta pöörlemistelg oli pikim peainertsitelg, mis oli ühtlasi risti orbiiditasandiga. Hyperion oli kulutanud nii palju ener-

giat kaosetsooni jõudmiseks — ja nüüd oli miljonite aastate töö mõne päevaga nagu pühitud. Kolme-nelja tiirlemisperioodi järel hakkas Hyperion igas suunas kukerpallitama.

Pea teid hoiatama, et niisugune Hyperioni kaootilise kukerpallitamise põhjuste selgitus pole otsesel uurimisel veel kinnitust leidnud. Voyageri pildid on sellega aga kooskõlas ning ei osuta kuidagi mitte mingisugusele teada-tuntud korrapärasele seisundile. See teooria näib hetkel siiski päris hea. Võib-olla on teda võimalik kontrollida pikemat aega hõlmavate analüüsidega valguse intensiivsuse kohta, mis peegeldub Hyperionilt tagasi Maale: seegi peaks ju korrapäratult varieeruma.

Hyperion on praegusel ajal ainus kaaslane Päikesesüsteemis, mis sedamoodi kukerpallitab. Ent seesama analüüs osutab sellele, et *kõik* ebakorrapärase kujuga kaaslased peavad mingil arenguastmel läbima kaootilise kukerpallitamise staadiumi. Kunagi ammu pidid kaootiliselt kukerpallitama Phobos ja Deimos — Marsi kaks kuud. Ja kindlasti ka Neptuuni väiksem kuu Nereis.

RESONANTS

Pilt peidab endas rohkem kui ainult kaost. Allpool, nii vasakul kui paremal kaosetsooni ääres on näha korrapärase liikumise "saart". See vastab sünkroonsele liikumisele, s.t Hyperion on pöörlemise ajal kogu aeg ühe ja sama küljega Saturni poole (samuti nagu Kuu on Maa poole). Hyperion võiks lõpuks kaosest hoopiski sünkrooniasse välja jõuda. Näha on teisigi saari: näiteks üks väike saareke kaosetsooni ülaosas näitab, et iga tiirlemisperioodi jooksul pöörleb Hyperion kaks korda ümber enda. Need sarnanevad Hénoni ja Heiles'i avastatud saarekestega, samuti Tširikovi omadega — vt 8. peatükki. Saared vastavad siin *resonantsolekutele*, kus eri liikumiste perioodid on mingis lihtsas arvulises suhtes, näiteks 1:1, 2:1, 3:1 jne. Nii on Hyperioni tiirlemisperiood Saturni teise kaaslane Titaani tiirlemisperioodiga ligilähedasel 4:3-resonantsis. Täpsemalt öeldes kulub Hyperionil orbiidi läbimiseks 21,26 päeva ning Titaanil 15,94. Nende suhe on 1,3337, mis on vägagi lähedal suhtele 4:3.

Tavakeeles tähendab resonants ju rikkalikku heli. Basho kujutluses:

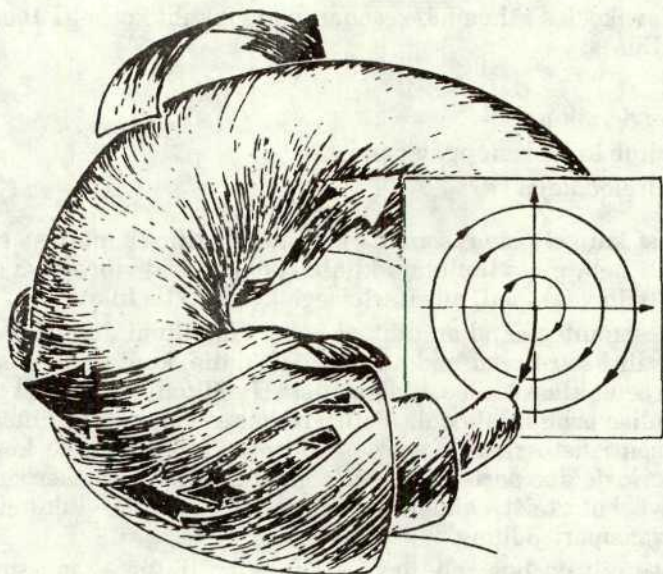
Tiigi vaikuse
lõhub kaldalt hüppav konn.
Väreleb kaja.

Sellest kaugel pole resonants ka matemaatilises mõttes: rikkaliku heli, mida luuletaja kuulis, põhjustasid vibreeriva objekti (siin vee) osad, mis üksteisega ühes taktis liikusid.

Resonantsolekud on tähtsal kohal Hamiltoni dünaamikas ning tihti seostuvad nad kaosega. Et näha, kuidas, tegeleme kõigepealt klassikalise pildiga ühest Hamiltoni süsteemist perioodilise orbiidi lähedal. Poincaré löikes koosneb ta lihtsalt konsentriliste ringide seeriast (joonis 107). Ringide keskpunkt kirjeldab perioodilist tiirlemist ning iga ümbritsev ringjoon veel üht teist, esimesest sõltumatut perioodi — liikumine on kvaasiperioodiline.

See pilt on hea selle poolest, et ta on lihtne — ja samas paha, sest ta on vale. Muidugi selle jaoks, kes oskab neist aru saada, on siin selgeid märke, et toimub midagi peenemat. Ma ütlesin äsja, et iga järjekordne periood on esimesest perioodist sõltumatu. Tegelikult pole see iga kord õige. Teise perioodi üleminek ühelt ringjoonelt teisele on pidev. Vaadeldes nende kahe perioodi suhet. Kui see on irratsionaalarv, siis on perioodid sõltumatud. Kui see on aga ratsionaalarv, siis kombineeruvad nad omavahel ja tulemuseks on ehtperioodiline liikumine. Nad on resonantsis. Edasi: ratsionaalarvude hulk on *tihed*, s.t iga s kui tahes väikeses vahemikus sisaldub mingi ratsionaalarv. Ja resonantsolekute läheduses ei tule klassikaline analüüs toime — seda laadi põhjustel, nagu avastas Poincaré. Niisiis klassikaliste ringjoonte, nimelt resonantsete ringjoonte tiheda hulga juures ootavad teid mured.

Mured muredeks, see klassikaline pilt sobib hästi mõne väga tavatu süsteemi jaoks — nende jaoks, mida nimetatakse *integreeruvaks*. Saatuse õela ironia tõttu on integreeruvad süsteemid just need, mida saab eksplitsiitselt valemil abil lahendada. Niisiis suunab klassikaliselt oluliseks peetav eksplitsiitne lahendus meid uurima süsteeme, mis pole tegelikult representatiivsed. Järgides aga Poincaré ja Birkhoffi eeskujul, võime selgusele jõuda, milline on siis õige ja tüüpiline pilt.

Joonis 107. Klassikaline Poincaré lõike pilt perioodilise trajektoori läheduses. Iga ringjoon kirjeldab kahe erineva perioodiga kvaasiperioodilist liikumist.

See on lausa uskumatult keerukas. Mõni aasta tagasi manas füüsik Michael Berry meie ette värvika pildi:

Kujutage ette mähisetraati, alustuseks vaadeldge peenikese traadi "esimest" üksikkeerdu. Tõmmake sellele ümber plastikkest. Kujutlege nüüd teist kestaga kaetud spiraali, mis ümbritseb esimest keerdu. Selle teise spiraali ringikujulise keeru ümber kujutlege kolmandat spiraali, siis neljandat jne... Tõmmake taas esimese ümber plastikkest, mis ümbritseks ka kõiki teisi. Korrake kogu protsessi *ad infinitum*. Kui see protsess on lõpule viidud, jääb üle tühja

ruumi. Kõik need kohad täitke lõpmatult pikkade puntras traatidega.

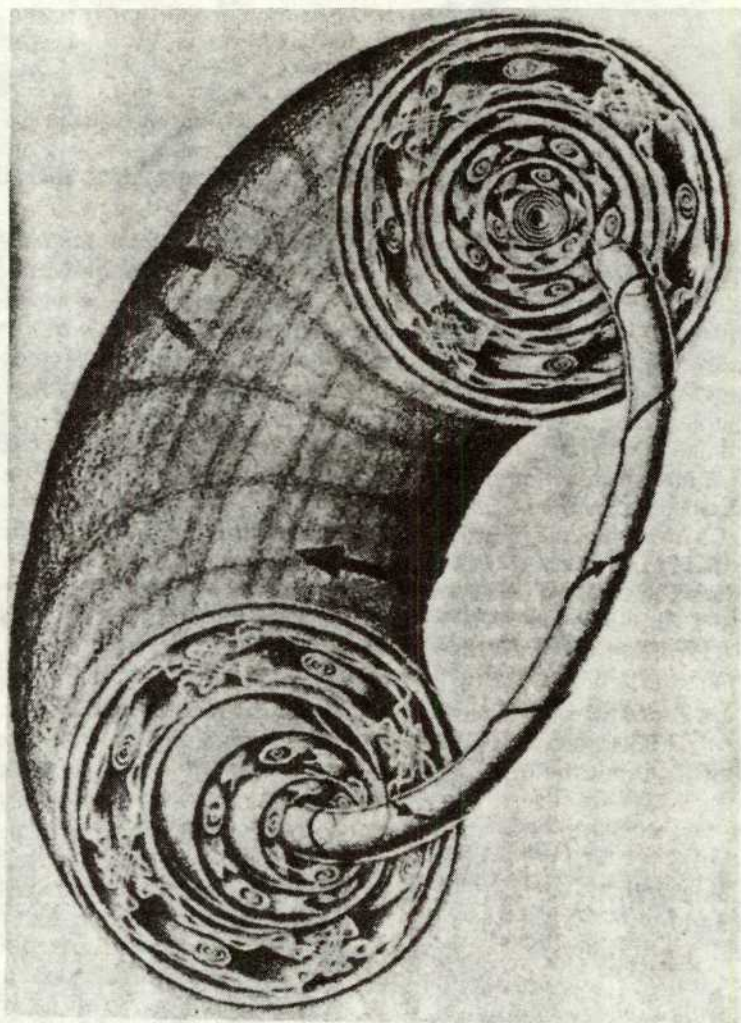
Plastikmähised kirjeldavad korrapärast kvaasiperioodilist liikumist. Teine kate kirjeldab resonantse, kolmas ja muud niisugused on peenekoelisemad mitmekordsed resonantsolekud. Puntras traadid on kaootilised trajektoolid.

Tegemist ei ole arvutiekspärimendi, vaid teoreemiga. Väga raske teoreemiga. Esimesena mõistis Andrei Kolmogorov, et just niisugune tulemus võibki õige olla, ning visandas valutusplaani. Maailma üheks juhtivamaks matemaatikuks ja dūnaamikas autoriteediks saanud Kolmogorovi õpilasel Vladimir Arnoldil õnnestus tõsiseid tehnilisi raskusi ületades tööta da välja range tõestus. Tulemusi arendas edasi Jürgen Moser. Ühise pingutuse viljaks oli KAMi teoreem, nagu teda nüüd nimetatakse (lühend Kolmogorovi—Arnoldi—Moseri teoreemist). Teoreemis ennustatavaid korrapäraseid kvaasiperioodilisi trajektoore tuntakse KAMi rõngaspindade nime all. Kaheksandas peatükis kirjeldatud Tširikovi töö seab piiranguid KAMi rõngaspinna olemasolule ja seega samuti KAMi teoreemi kehtivusele.

Ameerika matemaatikud Ralph Abraham ja Jerry Marsden, ühe dūnaamikasüsteemide teooria piibli autorid, nimetavad niisugust pilti VAKiks (joonis 108). VAK tähendab Kolmogorovi nõrka atraktorit (*Vague Attractor of Kolmogorov*) ja on ühtlasi lainetusjumalanna nimi "Rigvedas", nii et igati kohane nimi.

VAKil on seesama tūlikas omadus mis Mandelbroti fraktaalitel ja Feigenbaumi viigipuul: enesesarnasus. Tillukesed saared VAKi sees näivad esimesel pilgul nagu kontsentriiliste ringide klassikaline pilt. See tuleb aga üksnes pildijoonistamise piirangutest. Iga saar on samaviisi keerukas ja selsama kvalitatiivse kujuga nagu terve VAK ise. Ja samas kui lihtne klassikaline pilt on ebatūüpiline ja eksitav, ei ole VAKi komplitseeritud enesesarnane struktuur mitte mingisugune hullu matemaatiku hobuseunenāgu, vaid miski, mis tōepoollest aset leiab.

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 108. Mis *tegelikult* toimub tüüpilise perioodilise trajektori lähedal: Kolmogorovi nõrk atraktor. Alles jääb vaid osa klassikalistest kvaasiperioodilistest liikumistest. Mujal on kaotilised trajektoorid, keerduresonantsisaarte vahel.

KIRKWOODI MULK JA HILDA SALK

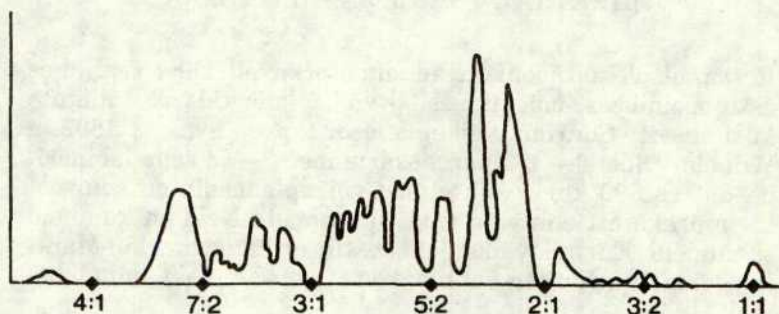
Resonantsolekud joonistuvad silmatorkavalt välja veel ühes astronoomilises mõistatuses — väikeplaneetidevöö tühikute küsimuses. Suurima väikeplaneedi Cerese avastas 1802. a Wilhelm Olbers — too paradoksiga mees — ja selle läbimõõt on umbes 690 km. Väikseimad väikeplaneedid on suurtest kivimürakatest ehk vaid veidi suuremad. Neid on kümneid tuhandeid. Enamik väikeplaneete tiirleb kaugemal kui Marss ja ligemal kui Jupiter, ent mõni on Päikesele siiski palju lähemal.

Väikeplaneetide orbiidid ei jagune Marsi ja Jupiteri orbiitide vahel ühtlaselt. Orbiitide raadiused on enamasti koondunud teatud arväärtuste lähedusse, ülejäänuid vältides (joonis 109). Ameerika astronoom Daniel Kirkwood juhtis 1860. aasta paiku ühtluse puudumisele tähelepanu ning märkas sedagi, kus esineb kõige suuremaid tühemikke. Kui keha peaks tegema ringi ümber Päikese ühes noist Kirkwoodi tühikuist, siis satuks ta tiirlemisperiood Jupiteri omaga resonantsi. Järeldus: resonants Jupiteriga häirib kuidagi keha, mis sellisel orbiidil liigub, ning tekitab teatud laadi ebastabiilsust, mis keha orbiidilt niisugusesse kaugusse pühib, kus resonantsi enam ei esine. Jupiteri eriline roll on ju ka ette arvata: võrreldes teiste planeetidega on ta sedavõrd suur.

Uuemates andmetes on tühemikud selgelt näha, eriti resonantside 2:1, 3:1, 4:1, 5:2 ja 7:2 korral. Teisest küljest kaasneb aga resonantsiga 3:2 väikeplaneetide *salk* — Hilda rühm.

Astronoomid on resonantsi kasutanud nii, nagu peaks selle järgi kõike teada saama. Kuu on Maa poole alati näoga — resonants ta tiirlemis- ja pöörlemisperioodi vahel on 1:1. Merkuuril kulub Päikese ümber ühe tiiru tegemiseks 88 päeva, ja ühe pöörde tegemiseks ümber oma telje kulub 59 päeva. Kaks kolmandikku 88-st on 59-le väga lähedal, niisiis on Merkuuri tiirlemis- ja pöörlemisperiood 2:3-resonantsis. Eeldatavasti on need resonantsolekud stabiilsed (muidu poleks kõnealused kehad kunagi niisuguse suhteni jõudnud). Seega "seletab" resonantsolekute stabiilsus äsjavaadeldud nähtusi.

Väikeplaneetide käitumist näib seletavat just resonantsolekute *ebastabiilsus* (kui jätta kõrvale Hilda rühm resonantsiga 3:2). Muidugi on siin ainus võimalus raskusest üle-

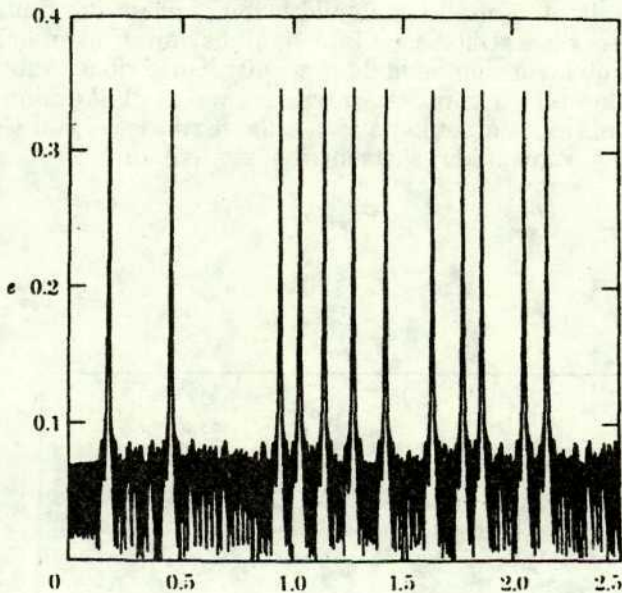
Joonis 109. Väikeplaneedid moodustavad mõnel distantsil Päikesest tihedaid gruppe ja teistel jätavad tühikuid. Põhjus näib peituvat resonantsis Jupiteriga. Graafik kujutab väikeplaneetide proportsiooni suhtega (Jupiteri periood : väikeplaneedi periood).

saamiseks mõista läbinisti ebastabiilsuse mehhanismi, mis on igas kontekstis tõenäoliselt erisugune. Pealegi on 3:2-resonantsiga kindlasti midagi ebaharilikku lahti, mis annab seletust Hilda rühma kohta.

KÕRGEKSTSENTRILISUSE TERAVIKUD

Veel hiljuti ei suudetud ei analüütiliste ega arvutuslike meetoditega sooritada piisavalt pikka aega hõlmavat analüüsi ühegi mainitud laadi resonantsoleku kohta. Arvutusmeetodite edenedmine ja uute teoreetiliste printsiipide käibeletulek on aga toonud kaasa enam selgust. Näiteks võib eriti 3:1-resonantsi kohta öelda, et tänapäeval saadakse temast päris hästi aru.

Arvutused näitavad, et kui väikeplaneet tiirleb niisugusel kaugusel, kus resonants Jupiteriga on 3:1, siis võib ta teekond olla väga korrapäratu. Ta orbiidi ekstsentrilisus võib tohutult muutuda ja seda peaaegu juhuslikult (joonis 110). See on jälle üks dünaamilise kaose näiteid astronoomias. Ebakorrapärasused esinevad niisugusel ajaskaalal, mis kosmilise standardi järgi on lühike, arvutusstandardite järgi aga pikk — umbes 10 000 aastat.

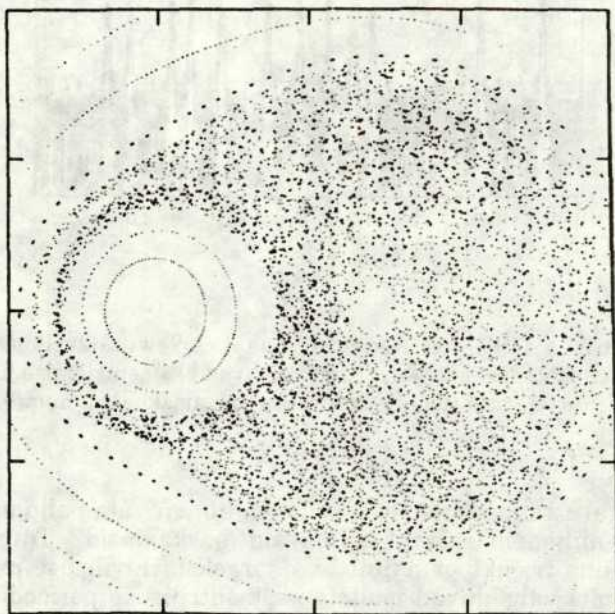
Joonis 110. Jupiteriga 3:1-resonantsis oleva väikeplaneedi orbiidi ekstsentrilisus e . Teravikud vastavad ekstsentrilisuse järskudele ja suurtele muutustele. Horisontaalne ajaskaala t on miljonites aastates.

Et aru saada, mis *tegelikult* toimub, on vaja palju suuremaid, miljoneid aastaid hõlmavaid ajaskaalasid. Tüüpiline kaootiline trajektoor näitab siis kõrgekstsentrilisuse puhanguid, mis vahelduvad madala ekstsentrilisuse perioodidega, kus esineb vahetevahel kõrgekstsentrilisuse "teravikke". Nii-sugusel orbiidil käib keha madala ekstsentrilisuse korral ligikaudu ringjoonekujulist teed mööda, kõrgekstsentrilisuse korral aga on ta tee ringist palju pikema ja õhema ellipsi kujuline.

Numbriliselt välja arvatatud Poincaré löige (joonis 111) aitab neid tulemusi seletada. Näha on kaks eraldi kaoseriba.

Kas Jumal mängib täringuid?

Ühes ribas on madal, teises kõrge ekstsentrilisus. Poincaré löi-ge näitab üksteisele järgnevaid "välkülesvõtteid" tiirleva keha liikumisest. Keha hüppab pildil ringi, viibides kord ühes, kord teises ribas. Üksikasjalikum analüüs näitab, et enamiku ajast liigub keha ringi madala ekstsentrilisuse ribas. Vahetevahel takerdub ta kõrgekstsentrilisusribasse. Liikumine on seal kaunis kiire, nii et kauaks ta sellesse ribasse ei jää. Nõnda näetegi põgusat kõrgekstsentrilisusteravikku.

Joonis 111. Jupiteriga 3:1-resonantsis oleva väikeplaneedi Poincaré lõikel on kaks eraldi kaoseriba, mis selgitavad ekstsentrilisuse teravikke.

UUS LUUD MARSILT

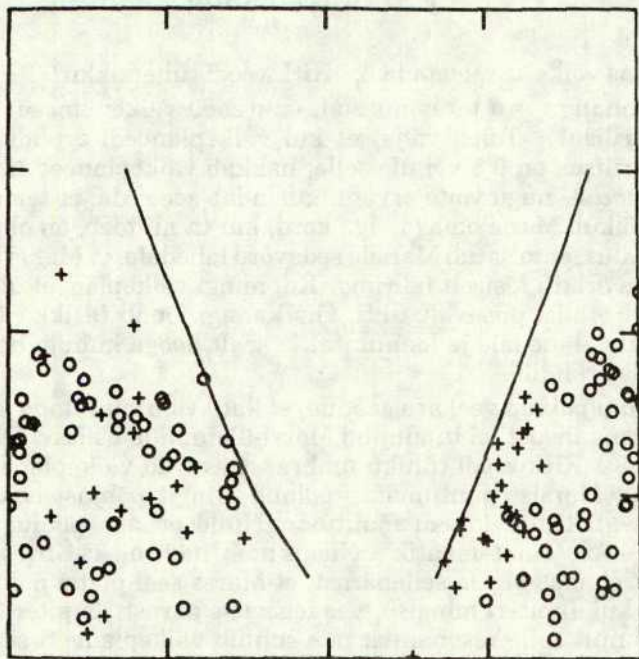
Kuidas võiks see seletada 3:1 Kirkwoodi tühemikku?

Puhangu, s.o teraviku ajal, suureneb väikeplaneedi eks-tsentrilisus. Tuleb välja, et kui väikeplaneedi orbiidi eks-tsentrilisus on 0,3 või üle selle, hakkab väikeplaneet *Marssi ületama* — nagu võite arvata, tähendab see seda, et tema orbiit lõikub Marsi omaga. Iga kord, kui ta nii teeb, on olemas võimalus, et ta satub Marsile sedavõrd lähedale, et Marss hakkab ta orbiiti tõsiselt häirima. Kui mingi väikeplaneet ületab Marsi orbiiti piisavalt tihti, siis kunagi jõuab ta ikka Marsile liiga lähedale ja lennutatakse sealt hooga kuhugi hoopis muule orbiidile.

Kuni polnud veel aru saadud, et kaos võib sünnitada kõrg-ekstsentrilisust, ei tundunud Marsi-ületamine usutav. Oletati, et 3:1 Kirkwoodi tühiku ümbruses asuvad väikeplaneedid jäävad Marsist puutumata: polnud mingit põhjust eeldada ekstsentrilisuse järsku muutust. Nüüd on aga põhjus olemas — kaosematemaatika. Niisiis näib, nagu oleks Kirkwoodi tühik olemas pigem sellepärast, et Marss seal platsi puhtaks lööb, kui Jupiteri mingisuguse tegevuse pärast. Jupiter tekitab ainult selle resonantsi, mis sunnib väikeplaneeti saama Marsi-ületajaks — ja siis kupatab Marss ta jäisesse tühjusse. Jupiter annab söödu ja Marss lööb värava.

Selle 3:1-kaosetsooni piiri ja väikeplaneetide tegeliku jaotuse võrdlus annab üllatavalt hea tulemuse (joonis 112). Tuleb välja, et mõned kvaasiperioodilised trajektoorid — ja kaootilised samuti — toovad kaasa Marsi-ületuse, ning seda on piiri tõmmates ka arvesse võetud.

Sama mehhanismiga, mille tõttu Marss oma ümbruse väikeplaneetidest puhtaks lööb, võivad ka meteoriidid Maa orbiidini jõuda. Tuleb niisiis välja, et 3:1-resonants Jupiteriga põhjustab meteoriitide kandumise väikeplaneetidevööst Maa orbiiti — et meie planeedi atmosfääriga kokku puutudes siin ära põleda. Raske on leida veel põnevamat näidet terve Päikesesüsteemi ühtsest olemusest või ka paremat näidet sellest, kuidas kaos ulatub kõikjale.

Joonis 112. 3:1-kaosetsooni piir: teoria ja vaatlus. Teoreetiliselt ei tohiks kahe joone vahele jäävas piirkonnas väikeplaneete leiduda. Ringid ja ristid, mis osutavad vaatlusest saadud väärtustele, kinnitavad teoreetilist ennustust.

DIGITAALPLANETAARIUM

Mida teha aga Hilda rühmaga, mis koguneb kokku 3:2-resonantsi korral? Ja kuidas on lood teiste resonantsidega?

Isegi superarvuti näeb pikaajaskaala taevamehaanikaga ränka vaeva. Wisdom ja mitu ta ametikaaslast, sealhulgas James Applegate, Michael Douglas, Yekta Gürsel ja Gerald Sussman, otsustasid, et vastata saab ainult ühtemoodi: tuleb ehitada omaenda arvuti. Sellest pidi saama täiesti eriline masin üheainsa eesmärgiga: arvutada väikese hulga kehade

käitumist, mis liiguvad Newtoni gravitatsiooni mõju all enam-vähem ringjoonekujulisi orbiite mööda. Eritellimuse järgi ehitatud riista saab panna kasutama niisuguseid otseteid, milleks lihtsalt poeriulilt võetud arvuti poleks suuteline — kui teha on üksainus kindel töö, siis võib mõnegi käänulise koha lausa vahele jätta.

Oma erilisele taeva-arvutile panid nad nimeks *Digitaalplanetaarium*. Nimi tuleb võrdlusest vanaaegse planetaarmehhanismiga, mis hammasrattaülekannetega matkib planeetide liikumist orbiitidel. Antikythera mehhanismist niisugune planetaarium õieti ei erinegi, ainult et kreeklased jõudsid selleni 2000 aastat varem.

Digitaalplanetaarium on paralleelarvuti, s.t ta teeb üheaegselt mitut tööd. See on üks nipp, mille tõttu ta kiiremini võib töötada. Samas kui tavaline arvuti peab mälust käsud kätte saama programmikäituse igas etapis, teeb Digitaalplanetaarium suure hulga tööst juba riistvara tasemel. Matemaatika on permanentselt töösse haaratud. Nii et kui ta ka üksiku aritmeetilise tehte teeb umbes niisama kiiresti kui VAX 11/780 (üksikasjadesse laskudes: 1,25 mikrosekundit kulub 64-bitiseks ujukomakorrutiseks), teeb ta kümnekehavõrrandi tarvis integreerimissammu ligikaudu kuuskümmend korda kiiremini, kui suudaks VAX. VAX on levinud (aga üha enam ajast ja arust) teadusuuringuis kasutatav arvuti — nii umbes riidekapisuurune.

Digitaalplanetaariumi kasutati uurimaks Päikesesüsteemi liikumist umbes 110 miljoni tulevase ja 100 miljoni möödunud aasta kestel, kokku siis rohkem kui 200 miljoni aasta jooksul. Pluuto on astronoomide kaua segadusse ajanud. Tema orbiit on palju ekstsentrilisem kui teiste planeetide omad, samuti palju enam kaldu. Üsna äsja avastasid Wisdom ja Sussman veel ühe äraspidisuse: Digitaalplanetaariumi abil näitasid nad, et Pluuto orbiit on (nende matemaatilises mudelis) kaootiline. Selle näitamiseks käitasid nad Planetaariumi kaks korda, nii et Pluuto asend oli kummalgi korral teisest pisut erinev. Need kaks ennustatud orbiiti viivad Pluuto mitmesaja miljoni aasta pärast kas ühele või siis hoopis teisele poole Päikest — liblikaefekti juhtum kosmoses.

Praegu kasutatakse Digitaalplanetaariumi 2:1- ja 3:2-resonantsi uurimiseks. Juba on jõutud avastada, et 2:1-resonantsi korral (see, millega kaasneb tühemik väikeplanee-

Kas Jumal mängib täringuid?

tidevöös) esineb laialdane kaosetsoon. Kuid 3:2-resonantsi juures — see, kus kogunevad Hildad — *kaosetsooni pole*.

Matemaatiliselt on iga resonants üks ainulaadne elukas omaenese omapäraste omadustega. Ei ole mingit põhjust, miks 3:2-resonants peaks käituma ühtemoodi 3:1- või 2:1-resonantsiga, igatahes pole põhjust selleks rohkem, kui et arv $3/2$ peaks olema seesama mis 3 või 2. Nii et kaose ilmekas puudumine on veel üks 3:2-resonantsi hämmastavaid omadusi. Kaoseta pole orbiitidel põhjust omandada ekstsentrilisust; kõrgenenud ekstsentrilisuseta pole põhjust, miks peaks mingi muu planeet nagu näiteks Marss nad minema pühkima. Selgub, et Hildad on leidnud kaoseuniversumis "ökoloogilise niši".

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1991 — 3–12; 1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbrist eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Lloyds Bank PLC, London, LOYDGB2L; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Editing of the press in closed society .	<i>Maarja Päril-Lõhmus</i>	1123
Nietzsche, Kaplinski and Estonian philosophy .	<i>Urmas Sutrop</i>	1146
Russians on Lake Peipsi: Realities of ethnic and regional policy	<i>Eiki Berg, Hill Kulu</i>	1164
A poet between the East and the West: Paul Fleming	<i>Edzard Schaper</i>	1184
Poetry	<i>Paul Fleming</i>	1189
Paul Fleming and Edzard Schaper	<i>Liina Lukas</i>	1193
Can there be a private language?	<i>Rush Rhees</i>	1202
Genetics and language in European populations	<i>Robert R. Sokal et al.</i>	1221
The golden bough	<i>James G. Frazer</i>	1250
Godly king and the outer sphere: Universalistic expressions and addresses of the pharaohs of the Old State in pyramid texts	<i>Sergei Stadnikov</i>	1274
Discussion: Ballad researcher Villy Sørensen. Villy Sørensen, «Rahvalaulud ja kihlused.» <i>Tlk Ene-Reet Soovik. Akadeemia</i> , 1995, nr 5, lk 1039—1056, nr 6, lk 1244—1262	<i>Arne Merilai</i>	1298
Review: Estonian history for Danes. Vello Helk. <i>Estlands historie — kort fortält</i> . Odense Universitetsforlag, 1993	<i>Helmut Piirimäe</i>	1302
Review: Madli Puhvel. <i>Symbol of Dawn: The life and times of the 19th-century Estonian poet Lydia Koidula</i> . Tartu: Tartu University Press, 1995	<i>Anne Behrndt</i>	1306
Editorial note. Summaries		1311
Does God play dice?: The mathematics of chaos. XI	<i>Ian Stewart</i>	1319

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163